

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЦЕНТР ІСТОРІЇ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Український смысл

*Науковий збірник
за редакцією доктора філологічних наук,
професора І. С. Попової*

Дніпропетровськ
2014

УДК 811.161.2 (066)
ББК 81.411.4
У-45

Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (наказ МОН України від 15.04.2014 № 455).

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 6 від 19.12.2013)

Рецензенти:

М. О. Вінтонів – д-р філол. наук, проф. кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету;
О. І. Панченко – д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова** (редактор), д-р філол. наук, проф. **В. О. Горпинич** (заст. редактора), д-р філол. наук, проф. **Н. І. Заверталюк**, д-р філол. наук, проф. **Ж. В. Колоїз**, д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський**, д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**, д-р філол. наук, проф. **О. В. Фельде** (Сибірський федеральний університет, Російська Федерація), д-р філол. наук, проф. **Ю. О. Шепель**, канд. філол. наук, доц. **Н. С. Голікова**, канд. філол. наук, доц. **С. С. Миронюк** (відп. секретар), канд. філол. наук, доц. **Н. П. Олійник**, канд. філол. наук, доктор філософії **Ю.Й. Рисіч** (Вроцлавський університет, Польща).

У-45 Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Ліра, 2014. – 240 с.

У збірнику подано сучасні погляди дослідників-мовознавців на розвиток української мови.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів.

**За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.
Усі права застережено.**

Використання матеріалів - з дозволу редакційної колегії.

© Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'37

О. В. Велічанова, Н. В. Левун

КОНЦЕПТ ДІТИ У ФОНДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ

Стаття присвячена розгляду концепту «діти» на матеріалі паремій української мови. У межах дослідження виявлено особливості концептуалізації дитини в українській мовній картині світу.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, паремія.

Статья посвящена рассмотрению концепта «дети» на материале паремий украинского языка. В рамках исследования определены особенности концептуализации ребенка в украинской языковой картине мира.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, паремия.

The article is devoted to the cognitive research of the concept «children» in Ukrainian outlook of the world. The lingual base of the research is Ukrainian proverbs. Linguistic units that represent concept children (child) are characterized according to differences in their semantics and are divided into eight basic groups. Special features of each group are described. This research gives new material for better understanding of the language in aspect of its interaction with the mentality.

Concept child is basic in Ukrainian outlook of the world. It is opposite to another basic concept 'parents'. In Ukrainian language concept 'child' is almost determined by adults' point of view and the main role in determination goes to mother and father. It contains main seme 'small person' or 'a person in the age of childhood' with the range of qualities as spontaneity and candor.

According to this there are eight semantic groups of proverbs. The first group is incorporated by a general meaning 'gladness to have children'. In this group there are linguistic units with the opposite meaning 'it is bad to have not children'. According to this children are happiness for Ukrainian people. The second group is incorporated by a meaning 'love to children'. Love to the children comes from different people: parents, especially from a mother, or it is expressed in general way. The value of love of children is also expressed in proverbs through comparisons with such animals, as a wolf, owl and others.

© Велічанова О. В., Левун Н. В., 2014

The third group is incorporated by a meaning 'pride of children by parents'. This group of proverbs by meaning is related to previous. Ukrainians often praise hard-working, well-mannered and honest children. The fourth group is incorporated by a meaning 'similarity children and parents'. Similarity means genetic and behaviouristic heredity that comes from parents to their children. The fifth group is incorporated by a meaning 'children are troubles for their parents', because children have to be fed and dressed and this was a problem for many Ukrainians in previous centuries. Also the analysis of proverbs showed that from small children there are less problems, than from grown-up ones, because grown-up children require more wisdom from parents. The sixth group contains different advice to parents about how to bring up children. It's the biggest group of proverbs. The seventh group contains proverbs about good and bad children. In the eighth group children are divided into yours and someone's ones and according to Ukrainian outlook of the world someone's children are often bad but your own children are good.

Key words: concept, outlook of the world, proverb.

Актуальність дослідження зумовлена загальнотеоретичними завданнями когнітивної лінгвістики й розвитком методики аналізу змістової сторони понять, що складають мовну картину світу, а також важливістю вивчення мовних засобів репрезентації базових понять української мовної свідомості. Такі ментальні утворення, як концептуальні структури (концепти) втілюються в різних мовних формах. Вивчення їх сприяє розумінню мовної картини світу того чи того етносу.

Концепт *diti* засобами української мови втілюється в лексичних, фразеологічних та пареміологічних мовних одиницях. Є можливості також для дослідження зазначеного концепту на матеріалі фольклорних текстів і текстів художньої літератури. Паремії на тлі зазначених мовних одиниць вирізняються тим, що акумулюють у собі не лише «квант знання» (який за структурою й обсягом інформативності можна порівняти зі словом), а й передають цілі семантичні установки-речення.

Вибір паремій, співвідносних з базовим концептом *diti*, зумовлений тим, що в межах антропоцентричного підходу до осягнення дійсності дитина є важливим і водночас визначальним чинником, оскільки репрезентує

ретроспективне сприйняття людиною самої себе в дитячому віці.

Концепт *діти* в українському мовознавстві висвітлений фрагментарно й неповно. Найзагальнішою за напрямом є праця О. Борисова й В. Петракович [2], у якій розглянуто соціально-біологічний феномен дитинства на матеріалі англійської мови. На матеріалі текстів художньої літератури концепт *дитина* описує М. Володарська [4]. Дослідниця А. Чернова [19] торкається концепту дитини (сина) у зв'язку із вивченням концепту *батько*. Таким чином, поодинокі публікації із зазначеної теми засвідчують недостатню вивченість концепту *діти*.

Метою нашої статті є визначення особливостей репрезентації концепту *діти* на матеріалі українських прислів'їв. Поставлений меті підпорядковано такі завдання: окреслити поняття «концепт» відповідно до сучасних мовознавчих теорій та визначити підходи до розуміння поняття концепту, виділити шляхом суцільної вибірки із лексикографічних джерел прислів'я з компонентом *діти* (*дитина*) й класифікувати вказані одиниці за тематично спільною поняттєвою ділянкою концепту.

Джерельною базою дослідження стали близько 160 прислів'їв, уміщені в лексикографічній праці «Українські прислів'я та приказки» М. Пазяка.

У всі часи людська думка була спрямована на досягнення реалій світу, що постають у свідомості людини як концепти. Відтак з'ясування змісту поняття «концепт» є актуальним питанням сучасної лінгвістики.

Сучасне визначення концепту пов'язане з працями Н. Арутюнової [1], О. Кубрякової [9], З. Попової [12], Й. Стерніна [12], А. Вежбицької [3], Р. Фрумкіної [18], В. Телії [16], Т. Радзієвської [13], О. Селіванової [14], В. Карасика [7], С. Воркачова [5], В. Маслової [11], В. Манакіна [10], В. Кононенка [8] та ін. Частина дослідників пропонує розуміти концепт як універсальну сутність, що формується у свідомості на базі безпосереднього чуттєвого

досвіду, операцій людини з предметами, а також на основі взаємодії з уже сформованими концептами (З. Попова, Й. Стернін) [12, с. 43]. Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах інтерпретації концептів, наголошуючи на тому, що концепти часто позначені етнокультурною специфікою (С. Воркачов) [5, с. 69], емоційними, експресивними, оцінними компонентами (В. Маслова) [11, с. 17], що через них культура входить у ментальний світ людини (Ю. Степанов) [15, с. 102]. Ці вчені визначають концепт як базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, залежне від індивідуального сприймання життя людини. Уявлення про концепт як виразника етнічних особливостей світосприймання мовців позиціонує І. Голубовська [6, с. 29]. Отже, маємо такі підходи, згідно з якими здійснюється визначення концепту: семантико-когнітивний, семантико-логічний, лінгвокультурологічний, культурологічний.

У нашому дослідженні вважаємо найбільш прийнятним лінгвокультурологічний підхід, згідно з яким концепт визначається як «умовна ментальна одиниця, спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості і культури» (В. Карасик) [7, с. 75]. Оскільки концепт детермінований культурою і є мінімальною одиницею, через яку здійснюється проекція елементів культури у свідомості людини, він належить колективній чи індивідуальній свідомості та виражається в мові. Це дає підстави назвати концепт одиницею колективного знання (свідомості), що відсилає до вищих духовних цінностей, має мовне вираження і позначений етнокультурною специфікою. Наявність етнокультурного забарвлення концепту реалізує антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ. Людина стає «мірою всіх речей». Відповідно від оцінки або вираження власного ставлення людини до будь-якого явища культури залежить формування певного концепту щодо цього явища. Отже, концепт є семантичним утворенням, позначеним лінгвокультурною специфікою, що так чи інакше

характеризує носіїв певної етнокультури [11, с. 32]. На нашу думку, одними з найхарактерніших носіїв культурологічних понять етносу є паремії.

Варто наголосити, що виділені в сучасному мовознавстві підходи до вивчення концептів не ізольовані один від одного, а, навпаки, маючи багато дотичних граней, становлять сукупність комплексного осмислення мовних явищ.

Людина як продуцент мови категоризує навколишній світ крізь призму свого світобачення та своєї унікальної етносвідомості. З іншого боку, мова акумулює в собі результат світобачення людини, що втілюється закріпленими в мовних одиницях історичним досвідом, культурними цінностями народу. Концепт як «інформаційна структура свідомості, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання» [14, с. 256], втілюється різними засобами мови. Паремії, зокрема прислів'я, виступають певними «концептуалізаторами» національного практичного досвіду, зокрема щодо дітей. Наївність як риса народної картини світу дає змогу говорити про специфічні риси прислів'їв щодо закладеної в них семантики.

Аналіз прислів'їв української мови з компонентом *діти* (*дитина*) засвідчив наявність в усіх зазначених одиницях ядерної семи 'маленька людина', 'людина в дитячому віці', що характеризується низкою додаткових ознак – 'безпосередність' (*Дитина каже, що бита, та не каже, за що* [17, с. 191]; *Діти, як роса: тут є, тут нема* [17, с. 192]; *Діти мають великі вуха і довгий язик* [17, с. 191]), 'пустотливість' (*Діти тому тихо, що зробили лихо* [17, с. 191]), 'щирість, нездатність до брехні, наклепу' (*Дитина до семи літ правду каже* [17, с. 191]).

Окрім ядерної семи, прислів'я української мови з компонентом *діти* (*дитина*) вирізняються розмаїттям периферійного значення. Дитина в цьому плані є одним із суб'єктів двочленної структури *дитина-батьки* (різновидом

якої є опозиція *дитина / мати*). У цьому разі дитина є або об'єктом порівняння щодо різних рис і якостей людини (*Виріс, та ума не виніс* [17, с. 194]; *Гарна мазана паляниця, а не дитина* [17, с. 117]), або об'єктом, на який спрямована дія дорослих. Прикметно, що якості, ознаки, оцінки дітей відображають не лише доросле світобачення й сприйняття дитини, а також і сприйняття дорослими себе самих, своїх переживань, проблем і труднощів, пов'язаних з дітьми або відсутністю дітей у сім'ї.

Отже, маємо змогу виділити 8 семантичних розрядів прислів'їв на основі значущих компонентів периферійної зони концепту.

Перша група прислів'їв об'єднана спільним значенням 'радість мати дітей' і репрезентована такими мовними одиницями: *Хата з дітьми – базар, а без дітей – пустка* [17, с. 118]; *Діти – найбільша радість у світі* [17, с. 191]; *Одна дитина – не дитина, а багато дітей – радість* [17, с. 193]. У межах цієї групи функціонує конверсивна група прислів'їв зі зворотнім значенням 'погано не мати дітей'. Цю опозиційну групу ілюструють прислів'я: *Без дітей тихо, та на старості лихо* [17, с. 191]; *Нема смерті без причини, нема щастя без дитини* [17, с. 192]. Очевидно, що для українського етносу діти як здатність продовження роду мають велике значення, вони є щастям для батьків, їхньою опорою в старості й тісно пов'язані з концептами *мати, батько, родина*. Дотичними до цієї групи є також прислів'я зі спільним значенням 'смерть дитини' – *Легше камінь глодати, ніж дітей ховати* [17, с. 192]; *Краще терня збирати, як дитину ховати* [17, с. 192]. Діти в родинному житті є безцінним скарбом, тому нерідко трапляються пареміологічні зіставлення на зразок *Лиха година, як у бідного здохне корова, а в багатого вмере дитина* [17, с. 39]. Усі наведені мовні одиниці ілюструють цінність дітей для української мовної картини світу.

Друга група прислів'їв об'єднана спільним значенням 'любов до дітей'. Любов до дитини спрямовується від різних

осіб: батьків (*Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька* [17, с. 191]; *Хоч дитя худеньке, та батькові й матері рідненьке* [17, с. 193]), часто саме від матері (*Кожній матері своя дитина найкраща* [17, с. 119]; *Дитя плаче, а в матері серце болить* [17, с. 191]), або ж може бути виражена узагальнено (*Кожний циган свої діти хвалить* [17, с. 191]; *Моя дитина кому як постіл, а мені – як сокіл* [17, с. 192]). Зазначимо, що українська свідомість, акумулюючи концепт любові до дітей, використовує в цьому разі зооморфні порівняння (*І вовчиця своїх дітей любить* [17, с. 192]; *І сова каже: «Мої діти найкращі!»* [17, с. 192]; *У сови погані совенята, а все їй найкращі* [17, с. 192]).

Третя група репрезентує спільну семантику ‘гордість батьків за дитину’ й пов’язана з попередньою. Український етнос хвалить дітей, які мають чесноти працьовитості, щирості, вихованості, поваги до батьків та ін. (*Любо й неньці, як дитина в честі* [17, с. 188]).

Четверта група прислів’їв об’єднана спільним значенням ‘схожість дітей на батьків’. Ця група представлена узагальнено-нейтральними одиницями, наприклад: *По татку й дитятко* [17, с. 117]. Окрім узагальнено нейтральної, у межах цієї групи актуалізується семантика генетичної й поведінкової спадкоємності (*Рудий сам, руду взяв, рудий і піп їх вінчав, народилася дитина – і в неї рудая чуприна* [17, с. 158]; *Від доброго дерева добрий і пагоніць одійде, од доброго батька піде й добра дитина* [17, с. 190]).

П’ята група об’єднана спільним значенням ‘діти – це клопоти’ для своїх батьків, що пов’язані з потребою догляду за дитиною. Дитину потрібно нагодувати, одягти, взути, обігріти, що на певному історичному етапі для українців нижніх верств населення ставало неабиякою проблемою через брак статків. А оскільки саме такі верстви українців і є творцями переважної більшості паремій, ці складнощі помітні в таких мовних одиницях: *Дітей годувати – то не меду лизати* [17, с. 118]; *Дітей годувать – свій вік коротать* [17, с. 191]; *Дітей треба глядіти, але й себе одіти* [17,

с. 191]; *Діти, діти, де вас подіти? На ніч покидати та й їсти не дати* [17, с. 191]; *Діти, діти, добре з вами в літі, а зимувати – то горювати* [17, с. 191]. Проте батьківські клопоти щодо дітей не зводяться лише до задоволення базових потреб «маленької людини». У складі цієї групи вирізняється підгрупа прислів'їв, пов'язана з ростом дітей. Від менших дітей менше клопоту, більші ж діти потребують від батьків пильнішої уваги до себе, мудрості. Зіставлення віку дитини із пропорційним зростанням клопотів для батьків ілюструють прислів'я: *З малими дітьми горе, а з великими – вдвоє* [17, с. 191]; *Малі діти – мале лихо, а як побільшають, лихо погіршає* [17, с. 192]; *Мала дитина – не випишися, більша дитина – не наїсишся, велика дитина – не одягнешся* [17, с. 192]; *Мала дитина відбирає родичам сон, більша – хліб від рота, а велика й сорочку з тіла дере* [17, с. 192]; *Малі діти – болять руки, а великі – серце* [17, с. 192]; *Від малих дітей голова болить, а від великих – серце* [17, с. 117]; *Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт* [17, с. 117].

Шоста й за поширеністю найбільша група прислів'їв – це поради батькам щодо виховання дітей. Ці поради виражені експліцитно й імпліцитно. Експліцитні поради містять у собі прямий заклик, виражений відповідною формою дієслова (форма другої особи однини наказового способу): *Діти – як квіти: полий, то ростимуть* [17, с. 118]; *Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі* [17, с. 118]; *Дитині дай волю, то сам будеш у неволі* [17, с. 191]; *Люби дитину, як душу, а тряси її, як грушу* [17, с. 191]; *Учи дітей не страшкою, а ласкою* [17, с. 194]. Імпліцитні поради становлять узагальнену безвідносно до особи адресата сентенцію: *Ледача та дитина, котрої батько не вчив* [17, с. 192]; *Ліпше, щоб дитина плакала тепер, як батьки опісля* [17, с. 192]; *Де сім няньок, там дитина без носа* [17, с. 118]; *Дитина без прута не виросте* [17, с. 191]; *Дитя, як дзеркало: все відбиває* [17, с. 191]; *Коли батько каже «так», а мати – «сяк», росте дитина, як будяк* [17, с. 192].

Сьома група прислів'їв об'єднана спільним значенням опозиції 'добрі діти / лихі діти'. До цієї групи зараховуємо такі мовні одиниці: *Добрі діти – вінець, а лихі – кінець* [17, с. 118]; *Добрі діти доброго слова послухають, а лихі і дрючка не бояться* [17, с. 118]; *Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг звалять* [17, с. 119]; *Добрі діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу* [17, с. 192]. Іноді опозицію *добрі / лихі діти* батьки розглядають із проекцією на власних рідних дітей, наприклад: *Добра дитина ще й придбає, а наша – що є, то й те порозпускає* [17, с. 192]. У цьому випадку власна дитина для батьків має конотацію лихої, невдячної, до того ж інверсійного значення, за якого дитина батьків виступала б як така, що має базові позитивні чесноти, ми не зафіксували.

Восьма група об'єднана опозиційним значенням 'свої / чужі діти'. Зіставлення своїх і чужих дітей ґрунтується на любові до рідних дітей та недооціненні чужих (*Чужі діти і череваті, і головаті, і багато їдять, а вже наші, як паненята* [17, с. 193]; *Сусідські діти найпустіші* [17, с. 193]). Подекуди любов до власних дітей набуває надмірного перебільшення й на цьому тлі переростає у вороже ставлення до чужих дітей (*Свої діти бодай святилися, а чужі бодай запалися* [17, с. 193]). До чужих дитячих пустощів і забав українська ментальність байдужа, проте своїм дітям надмірних веселощів не пробачає (*Як чужі діти пустують, то нам сміх, а як наші – то горе* [17, с. 119]). Отже, навіть щодо дітей український етнос залишається відданим ідеї родинного кола, що є значущим і відповідно до якого відкидаються всі інші люди (зокрема, і діти), які до родинного кола не входять.

Зазначимо, що вісім основних груп не вичерпують розмаїття українських паремій. Серед сталих мовних форм трапляються поодинокі зразки приказок, спрямовані в жартівливому тоні на дітей (*Підождіть, діти, поки на киселі шкура не виросте* [17, с. 143]) або на дорослих (*Нехай твого батька діти брешуть, а мені, старому, не гоже!* [17,

с. 282]). Такі мовні формули, на відміну від зазначених прислів'їв, функційно призначені здійснювати комунікативний вплив, а саме – переконання. У концептуальному плані вони мають значення інформаційного метафоричного повідомлення з узагальненим змістом 'ніколи' в першому випадку і значення 'мої слова – правда' – у другому.

Отже, концепт *діти* (*дитина*) широко представлений в українській мовній картині світу. Він є базовим концептом і висвітлює дитину й ставлення до неї з різних боків, але обов'язково з погляду дорослої людини. Аналіз прислів'їв засвідчив, що відповідно до потреб і ментальності дорослої людини, бо саме вона є творцем таких висловів, висвітлюються сконцентровані периферичні значення про дитину (генетична й поведінкова спадкоємність, виховання підростаючого покоління, радість і цінність мати дітей, опозиційність своя / чужа дитина, гордість і любов до власної дитини й байдужо-вороже ставлення до чужих дітей). У такому разі ядерна сема актуалізується в усіх випадках й міститься в самому слові *діти* (*дитина*) – 'маленька людина'. Подальші перспективи вивчення концепту *діти* вбачаємо у вивченні його на матеріалі лексичних і фразеологічних мовних одиниць, а також фольклорних і художніх текстів.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 1796 с.
2. **Борисов О. О.** Лексична репрезентація концепту ДИТИНСТВО (на матеріалі сучасних лексикографічних джерел) / О. О. Борисов, В. В. Петракович // Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка. Вип. 40. Філологічні науки. – 2008. – С. 164–167.

3. **Вежицкая А.** Язык. Культура. Познание; [пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз] / А. Вежицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
4. **Володарська М. В.** Концепт дитини як прояв національної ментальності у романі Натаніеля Готорна «Багряна літера» / М. В. Володарська // Літературознавчі студії. Вип. 35. – К. : Вид-во Київського нац. ун-ту імені Т. Шевченка, 2012. – С. 99–106.
5. **Воркачев С. Г.** Языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
6. **Голубовська І. О.** Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
7. **Карасик В. И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
8. **Кононенко В. І.** Мова у контексті культури / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.
9. **Кубрякова Е. С.** Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина [под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
10. **Манакин В. Н.** Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
11. **Маслова В. А.** Введение в когнитивную лингвистику / В. А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 296 с.
12. **Попова З. Д.** Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ ; Восток-Запад, 2007. – 314 с.
13. **Радзівська Т. В.** Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту : текст – соціум – культура – мовна особистість. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. – 491 с.
14. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

15. **Степанов Ю. С.** Константы : словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.
16. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 217 с.
17. **Українські прислів'я та приказки** / [упор. М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1976. – 215 с.
18. **Фрумкина Р. М.** Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога / Р. М. Фрумкина // Язык и речевая деятельность. – СПб. : Научн. центр проблем диалога, 1999. – 320 с.
19. **Чернова А. В.** Концептуальна статусна дихотомія «батько-дитина» // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 26 (65). – № 1. – С.196–172.

УДК 811.161.2'27

Н. С. Голікова

МОВНО-КОМУНІКАТИВНІ ДЕВІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті досліджуються типові порушення різних норм сучасної української літературної мови, що є причинами невдачі комунікації спілкувальників. З оперттям на розроблене в комунікативній і прагматичній лінгвістиках поняття девіації як комунікативної невдачі виявляються мовні чинники порушення логічності та прогнозованої прагматичності низки лінгвальних одиниць, що є наслідком невдачої інтеракції адресантів й адресатів. У результаті аналізу зроблено висновки про те, що основними каузаторами виникнення мовно-комунікативних девіацій є незнання або порушення кодифікованих норм сучасної української літературної мови.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, девіація, мовно-комунікативна девіація, комунікація, адресант, адресат.

В статье исследуются типовые нарушения различных норм современного украинского литературного языка, являющиеся причинами неудачной коммуникации общающихся. Опираясь на разработанное в коммуникативной и прагматической лингвистике понятие девиации как коммуникативной неудачи, выявляются языковые факторы нарушения логичности и прогнозированной прагматичности ряда лингвальных единиц, что приводит к неудачной интеракции адресантов и адресатов. В результате анализа сделано выводы о том, что основными каузаторами возникновения языково-коммуникативных девиаций выступают незнание или нарушение норм современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, языковая норма, девиация, языково-коммуникативная девиация, коммуникация, адресант, адресат.

The article deals with the typical violations of different norms of the modern Ukrainian literary language of national period that is the reasons of unsuccessful communication among communicators. The aim of this research is to analyze the negative displays of language interaction, that prevent successful communication of representatives of different societies in the Ukrainian language and substantially reduce the meaningfulness of literary language in all spheres of social and cultural space of Ukrainians.

© Голікова Н. С., 2014

Considering the concept of deviation as a communicative failure, worked out within the limits of communicative and pragmatic linguistics, language reasons of violation of logic and predicted pragmatisms of a member of lingual connections, expressions, dialogues that are the consequence of unsuccessful interaction of originators and addressees. The specific features of communicative failures are commented in detail, in particular, in verbal (for example, in dialogue) and writing communication, the features of lingual-communicative deviations in fiction that appear due to metaforization of words and by individually-authorial creation of connections of oxymoron, and also in important for citizens texts of official-business style, the personal documents are examined. As a result of analysis of the investigated problem the conclusion is drawn that, despite to the insignificant percent of all possible types of the communication failures described in the article, principal reason of their origin is observed, which is ignorance or violation of code norms of literary Ukrainian is traced. In further it is needed to extend the typology of lingual-communicative deviations with the aim in order to clarify reasons of their origin during communication of more differentiated circle of communicators.

Key words: literary language, language norm, deviation, lingual-communicative deviation, communication, originator, addressee.

Усе життя людини як соціальної істоти ґрунтується на постійному спілкуванні з іншими представниками суспільства. У сучасному світі, густо «населеному» кількома тисячами етносів, порозумітися можна за допомогою різних семіотичних підсистем загальної знакової системи, яку впродовж тисячоліть виробило й закріпило людство. Однак найважливішу роль у забезпеченні успішної комунікації спілкувальників, як і раніше, виконує найбагатша й найчіткіше організована система лінгвальних засобів. У кожній природній мові відображається певним чином визначений спосіб сприйняття світу, обов'язковий для всіх мовців. У способі мислити світ утілюється колективна філософія, своя для кожної мови, – «наївна модель світу» [2, с. 629], що оригінально й самобутньо реалізується носіями конкретних мов.

У лінгвістиці проблема мовно-мовленнєвої (контекстної) взаємодії відповідних знаків, ставлення до них комунікантів у процесі відбору із загальної системи потрібних одиниць завжди начасі. Протягом останніх

десятиліть це питання «оновилося» у зв'язку з актуалізацією антропоцентричного погляду на сутність мови. У новій лінгвістичній парадигмі, що охоплює різні аспекти характеристики дихотомії «мова і людина», визначальне місце належить саме людському простору, його філософському осмисленню, мовознавчому обґрунтуванню дій і помислів учасників комунікативних актів. Це поняття стало ключовим передусім у низці маргінальних наук – лінгвосеміотиці, соціолінгвістиці, комунікативній лінгвістиці, лінгвопрагматиці, когнітивній лінгвістиці. Про людський фактор у мові не забувають нині й представники традиційних галузей мовознавства, зокрема лінгвостилістики та лінгвокультурології, зауважуючи на тому, що лише належне знання природи лінгвальних одиниць та правил їх сполучуваності уможлиблює успішне спілкування носіїв мови.

Спираючись на такі важливі поняття комунікативної лінгвістики та лінгвістичної прагматики, як «комунікативна поведінка», «комунікативний паспорт людини», «мовленнєвий паспорт людини», введені в науковий обіг Й. Стерніним [7], повсякчас переконуємося, що «гросмейстерами спілкування» насамперед можуть уважатися ті носії мови, які володіють усіма складниками лінгво-комунікативного кодексу, що закріплює найвищий вияв мови, визнаний суспільством, – її літературну форму, протиставлену, зокрема, територіальним і соціальним діалектам науково розробленою нормою, що являє собою сукупність кодифікованих правил і є обов'язковою для всіх її користувачів, оскільки якнайкраще забезпечує спілкування і взаєморозуміння між усіма членами соціуму.

Досконале володіння нормами літературної мови, глибоке їх усвідомлення, уміння користуватися всіма лінгвальними засобами залежно від умов, мети і змісту спілкування – це складники такого важливого поняття, як культура мови. «Культура мови, – зауважує О. Пономарів, – це проблема, що так чи інакше наявна в будь-якій

національній спільноті і буває предметом публічного обговорення та пильної уваги не лише мовознавців, а й письменників, журналістів, усіх людей, не байдужих до виражальних можливостей слова, до престижу своєї мови» [6, с. 3]. Від себе додамо, що високого звання «культурної» людини досягають ті особистості, які своєю мовно-комунікативною поведінкою постійно підтверджують онтологічну нерозривність складників триєдності «мова – свідомість – культура», про що в умовах непростого сьогодення повинна дбати вся українська етноспільнота і передусім її еліта.

«Осмислення феномену літературної мови як неодмінного складника духовної культури українців, – зауважує С. Єрмоленко, – пов'язане з розвитком національного самовизначення українців» [4, с. 31]. Досягнення вершин української літературної національної мови, глибоке усвідомлення її суспільної значущості – це завдання для самосвідомих представників нації, успішне виконання якого може забезпечити ідеальне функціонування та поступ рідної мови у своїй державі, підвищити соціальний статус усієї спільноти та кожної особистості. У цьому сенсі успішна реалізація мовнокультурної політики в Україні натомість зазнає постійного гальмування з боку своєї держави та окремих її громадян, що підтверджує, зокрема, соціолінгвістична класифікація слов'янських мов, розроблена О. Ткаченком [8], у якій за об'єктивними кількісно-якісними ознаками та за оцінкою потрібності й престижності рідної мови самими українцями українська мова поділяється на два різновиди, посідаючи чи не найнижчі сходинки в загальній ієрархії. На думку переважної більшості соціолінгвістів, мовна політика, як і мовне планування, у галузі розбудови державної української мови обмежується, по суті, 10 статтею Конституції України.

Отже, нагальність усебічного розв'язання проблеми збереження, розвитку й утвердження української літературної національної мови як найважливішого

об'єднувального чинника українців не лише не втратило своєї актуальності, а й надзвичайно загострилося на тлі суспільно-політичних подій, які переживає Україна останнім часом.

У своєму дослідженні ставимо за мету проаналізувати негативні вияви мовної комунікації, що, з одного боку, перешкоджають успішному спілкуванню представників різних соціумів українською мовою, їх порозумінню за допомогою лінгвальних засобів, а з іншого – помітно й істотно знижують значущість літературної мови в усіх сферах суспільно-культурного простору українців.

Результати вивчення зазначеної проблеми багатьма лінгвістами, численні власні спостереження та їх інтегрування з основними поняттями пріоритетних напрямів сучасного мовознавства переконують, що комунікативні «збої» насамперед пов'язані з мисленням конкретних людей, які вступають у мовленнєвий контакт. Спираючись на практичний досвід, його мисленнєве закріплення та індивідуальний словник, людина в процесі спілкування створює щоразу новий комунікативний смисл, що охоплює оцінку та реакцію на ситуацію і зміст тексту співрозмовника. Якщо адресант й адресат спілкуються в межах типових мовленнєвих жанрів, використовуючи зрозумілі семантичні одиниці, паралінгвістичні та паракінетичні засоби, у їхній свідомості виникає ланцюжок апріорних комунікативних смислів з відповідним оцінним спектром, і вони адекватно сприймають сказане один одному. Порухення цих умов стають причиною комунікативних непорозумінь, пов'язаних з виникненням смислів, не прогнозованих адресантом щодо адресата або не передбачених обома, а то й кількома спілкувальниками.

Такі відхилення – девіації – у різнотипних спілкувальних процесах стали предметом спеціального дослідження в сучасній комунікативній лінгвістиці та в лінгвопрагматиці, де вони трактуються як комунікативні невдачі, помилки, обмовки, описки, провали, пов'язані

з мовною та комунікативною компетенцією учасників спілкування [3, с. 281]. Підкреслюючи те, що в сучасній лінгвістиці загальновизнаної й повної типології всіх можливих різновидів девіацій у комунікації немає, Ф. Бацевич [3] пропонує розподіляти невдачі, що виникають під час спілкування, на власне комунікативні та мовні девіації. Справді, порушення або незнання правил поведінки людьми, які безпосередньо спілкуються, є причиною багатьох комунікативних непорозумінь (власне комунікативних девіацій). Однак дуже рідко такий невдалий контакт спілкувальників обходиться без мовного супроводу, тому, на нашу думку, більшість комунікативних невдач потрібно розглядати як контаміновані (мовно-комунікативні) девіації, у загальному контексті яких поєднуються «неправильні» дії й «неправильні» вербальні репрезентатори цих дій – мовні одиниці, ужиті з порушенням різних норм (фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних тощо) передусім сучасної української літературної мови.

Яскравий приклад мовно-комунікативної девіації ми нещодавно спостерігали в розмові водія та пасажирки маршрутного таксі, яке на мить зупинилося на вул. Паторжинського, що в Дніпропетровську:

Водій: *Дівчино, ви ще сидите?*

Пасажирка: *Так, я ж до університету Гончара.*

Водій: *Так вам на Гончара чи до ДНУ на Гагаріна?*

Пасажирка: *Я поїду до університету.*

Водій: *Просто ми вже проїхали Гончара, а ви не вийшли.*

Пасажирка: *Я думала, що там немає зупинки.*

Майже дослівно записаний нами діалог (правда, у перекладі з російської мови), за яким мимоволі стежили всі пасажирки, продемонстрував двосторонню мовно-комунікативну девіацію, причиною якої стала передусім омонімія: форма *Гончара* одним із спілкувальників використана як ім'я вулиці, а іншим – як назва нашого університету. Останню репліку дівчини в цій розмові ніхто не зрозумів, оскільки

вона повністю перекреслила логічний зв'язок зі змістом попередніх висловлень.

Омонімія є загалом небажаним у мові явищем, однак вона пронизує всі семантичні лінгвальні рівні, а в мовленнєвій діяльності спілкувальників почасти стає причиною об'єктивно невдалих інтеракцій. З іншого боку, омонімія є основою для каламбурів, а також для ситуативних, спеціально створених девіацій, що набувають гумористичних функцій. Наприклад, у реченні *Нам з вами, потрібно з вами щось робити!* (фраза Нестора Петровича, який звертається до Ганжі в художньому фільмі «Велика перерва») омоніми називають і суб'єкт, і об'єкт дії водночас, що викликає скоріше позитивну реакцію з боку глядачів-реципієнтів.

Різного характеру мовно-комунікативні «збої» зазвичай помітніші в усному спілкуванні, де невдалі дії, слова, цілі висловлення супроводжуються відповідною інтонацією, мімікою, жестами тощо. Репрезентовані писемно, вони певною мірою втрачають силу комунікативно-прагматичного впливу учасників ситуації один на одного. Однак у художньо-літературному контексті діалогічне спілкування героїв твору, насичене тим чи тим письменником найрізноманітнішими ненормативними лінгвальними засобами, повсякчас увиразнює мову персонажів і водночас служить одним із стилістичних прийомів створення цілісного образу (образів). Власне комунікативні девіації спілкувальників читачі пізнають тут саме завдяки тонко й уміло підібраній сукупності мовних одиниць. Простежимо, як за допомогою неповних, переважно незакінчених речень, зміст яких порушує логічну послідовність протікання діалогу між секретаркою Танею й Тетяною Василівною (героїнями роману «Зло» («День для прийдешнього»), П. Загребельному вдалося передати внутрішньо-психічний стан двох жінок, порізного маркованих за віком, соціальним статусом, способом світобачення тощо, яким вкотре довелося про щось говорити, не чуючи одна одну, тому що між ними постійно (хоч

і приховано) виникає непорозуміння, що символізує вічний конфлікт між молодістю і зрілістю:

- *Ви, Таню...*
- *Так, я знаю, що дуже молода... Але ж...*
- *Я не те хотіла...*
- *Розумію, хоч мені й аби тільки ніхто...*
- *Ні, ви послухайте, це дуже...*
- *Ви багато знаєте, і я не можу...*
- *У кожного з нас є...*
- *Я люблю, і мені подобається, коли завжди...*
- *От ви почали про Довженка, а не про модні...*
- *Я трохи граю і люблю музику, а тут настрої...*
- *Розумію вас, хоч не маю права на настрої.*
- *Всі мають і повинні...*
- *Так, так, але ж... от ви, Таню, почали про Довженка... А що ви знаєте про Довженка?* [5, с. 110].

Художня література, яка постійно підживлює й динамізує нормативний потенціал української літературної мови національного періоду, по-особливому насичена писемно-мовленнєвими девіаціями, що спеціально створюють комунікативні шуми у свідомості адресатів. Такий прийом авторського впливу на реципієнтів є прогнозованим з боку письменників, а його лінгвальні репрезентатори в контексті твору набувають спеціалізованого стилістичного значення. У зв'язку із цим «невдалі» мовні одиниці, що порушують стрункість мовної системи й мають викликати негативну реакцію, навпаки, привертають увагу читачів, спонукають їх до індивідуального розкриття прихованого смислу авторських стилістем. Ю. Апресян, відпрацьовуючи теоретичну модель мови «Смисл ↔ Текст», розроблену з позицій лінгвосеміотики І. Мельчуком, за допомогою структурно-семантичних методів вивів поняття мовної аномалії і логічного протиріччя [2]. У цьому разі дослідник дійшов висновку, що не всяке логічне протиріччя породжує мовну

помилку, а подекуди позбавлені смислу й логічно протирічні речення широко використовують зі стилістичною метою. Такими позбавленими смислу текстовими одиницями є метафори, а логічне протиріччя є основою для іншої стилістичної фігури – оксюморона [2, с. 608]. «В основні компоненти моделі «Смисл ↔ Текст», – зауважує Ю. Апресян, – тлумачно-комбінаторний словник і граматичні правила міжрівневих і внутрішньорівневих перетворень – убудовані різні заборони та фільтри, що блокують синтез або аналіз неправильних мовних об'єктів. Однак у процесі творчого використання мови ці заборони постійно порушуються зі стилістичною метою» [2, с. 621].

Оксюморони, зокрема, породжені у свідомості письменника як ненормативні щодо мовної системи сполуки двох чи більше слів, у лексичних значеннях яких виділяються антонімічні семи, викликають низку мисленнєвих дій з боку адресатів, які намагаються подолати логічне протиріччя і розкрити інтенції автора, щоб прийняти (або не прийняти) алогічну фразеологізовану одиницю й по-своєму її осмислити. Незважаючи на можливу невдачу, письменники активно використовують цей стилістичний прийом, створюючи оксюморони як у контексті, так і в заголовках своїх творів. Смислове навантаження саме назв-оксюморонів на зразок «Безслідний Лукас» (П. Загребельний), «Жорстоке милосердя» (Ю. Мушкетик), «Коханий нелюб» (Я. Стельмах) тощо читачеві потрібно розшифровувати протягом знайомства з усім текстом, постійно прочитуючи й підтекст, закладений автором.

Оригінальність мислення справжніх митців, крім того, утілюється okazіональними (незвичними) одиницями, що вкрай рідко кодифікуються в мові, так і залишаючись індивідуально маркованими, але такими, що розширюють лексичний запас окремих читачів. Зазвичай авторські новотвори є носіями позитивної енергії, вони породжують у свідомості реципієнтів відповідні власні смисли й оцінки. Okazіоналізми, що є виразниками негативних емоцій,

викликають щонайменше неприйнятність, подеколи супротив з боку адресатів, створюючи певний бар'єр в опосередкованому спілкуванні письменника з його читачами. Наприклад, низка оцінно-знижених стилістем-новотворів, помічених у романі «Зло» П. Загребельного, на кшталт *наглити, пардоніруватися, розгромадянити, відбоярити, чепухологія, єрундознавство, міськкрадівець, лікарєпоклонники, таблеткопоглиначі, витребенькуватонездатна архітектура* тощо, спричиняючи до виникнення відповідної оцінки описаних у творі фактів і подій, на нашу думку, дещо знижують і життєвий тонус самих реципієнтів, примушуючи їх задуматися над проблемами власного, не завжди прикрашеного мікросвіту.

На відміну від характеру опосередкованого спілкування адресанта (письменника) із численними адресатами (читачами), визначеного художніми замислами автора, спрямованими на високий ступінь естетичності твору, незважаючи на функціонування в тексті стилістично знижених чи аномальних або алогічних мовних одиниць, мовно-комунікативні невдачі в реальному житті частіше супроводжують тих людей, які, нехтуючи природою та узаконеною «поведінкою» слів, речень тощо, не досягають мети спілкування, викликаючи низку емоцій і запитань, на які безпосередні або потенційні учасники мовленнєвої інтеракції не завжди отримують відповіді. Наприклад, поштовхом для виникнення «довготривалих» комунікативних девіацій зазвичай стають порушення норм літературної мови – лексичних, граматичних, стилістичних, що підсилюються її писемною формою. Представники різних соціумів, а подеколи й усе суспільство нерідко відчують невдалий вплив рекламодавців, працівників торгівельної сфери, керівників закладів харчування тощо на реципієнтів інформації через прикрі мовні помилки в текстах заохочувальних реклам, повідомлень, заголовків. У цьому легко переконалися, подорожуючи вулицями й нашого міста. Різноманітність та неоднозначні комунікативні смисли

викликають написи на всіляких носіях засобів міської комунікації, наприклад: *Тут живе пиво; Взяття на Титова; Вибір більше, ціни нижче; Чим більше покупців, тим менше наші ціни; Як пройшов твій день?* тощо або такі покручі, як *Все на віс, Same To, Вим'я добра* та багато інших, що ніяк не можуть привабити освічених городян, а лише викликають у них внутрішній супротив у зв'язку з таким паплюженням української мови.

Мовно-комунікативні девіації далеко не завжди обмежуються ситуативною інтеракцією спілкувальників. Деякі з них, набуваючи соціального характеру, створюють незручності, що переростають навіть у серйозні лінгво-правові конфлікти. Правові наслідки мовних непорозумінь постійно спостерігаємо, зокрема, у різнобійній писемній фіксації особових найменувань громадян міста Дніпропетровська та Дніпропетровської області в їхніх документах. Наприклад, у свідоцтві про народження громадянки Івченко Галини по батькові зазначено *Крисантієвна*, а в паспорті – *Крисантіївна*. Виявляється, імена *Крисант* і *Крисантій*, від яких утворені зазначені імена по батькові, подаються у Словнику українських імен (автор І. Трійняк) як розмовні (неофіційні) до офіційного *Хрисанф*. Їх правову рівноправність може встановити лише мовознавець, допомагаючи сторонам у розв'язанні конфліктної ситуації. А як часто перекручуються, по-різному перекладаються прізвища та імена людей!.. «Трансформації» антропонімів у документах, що засвідчують особу, завдають суб'єктові не лише морально-етичних збитків, а й почасти призводять до порушення його майнових прав [1, с. 131]. Мовні помилки в таких випадках виконують роль лише фону, на який зазвичай нанизуються серйозніші комунікативно-правові проблеми.

Проаналізовані нами мовно-комунікативні девіації, зрозуміло, ілюструють зовсім незначний відсоток усіх можливих типів спілкувальних невдач, у яких причиною непорозумінь стають мовні засоби: невдало або неправильно

використані слова, що порушують лексичні, граматичні та інші норми, перекручені синтаксичні конструкції, неповні речення, що вживають адресанти в незрозумілій для адресатів ситуації, тощо. Крім того, «творці» девіацій не завжди здатні викликати у свідомості реципієнтів потрібні для них самих комунікативні смисли. І в цьому мова не винна, тому що порушення різних її норм лежить ніби на поверхні, і кожна людина, яка знає правила літературної мови, норми діалектного мовлення, легко помітить і скваліфікує лінгвальні відхилення, але їй подеколи непросто зрозуміти глибинний зміст висловлення адресанта, якщо він не враховує специфіки мисленнєвого сприйняття інформації, адресованої співрозмовникам.

Отже, успішних результатів у мовному спілкуванні можна досягти, не лише бездоганно володіючи передусім літературною мовою, багатством її одиниць та правил їх сполучуваності, а й набуваючи практичного досвіду в процесі глибокого пізнання дійсності, тренуючи роботу власного мислення, що здатне інтегрувати безкінечну кількість інформації про навколишній світ. Описані в дослідженні типові мовно-комунікативні девіації дають підстави для визначення основних причин їх виникнення – незнання або порушення кодифікованих норм сучасної української літературної мови. У подальшому вивченні проблеми потрібно розширити список мовно-комунікативних девіацій з метою всебічного їх аналізу.

Бібліографічні посилання

1. **Ажнюк Леся.** Про правові наслідки мовних непорозумінь / Леся Ажнюк // *Культура слова*. – Вип. 75. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 129–134.
2. **Апресян Ю. Д.** Интегральное описание языка и системная лексикография [избр. труды, Т. 2] / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 768 с.
3. **Бацевич Ф. С.** Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.

4. **Єрмоленко С. Я.** Літературна норма і мовна практика / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Т. А. Коць, Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2013. – 320 с.
5. **Загребельний Павло.** Зло / Павло Загребельний. – Х. : Фоліо, 2008. – 382 с.
6. **Пономарів Олександр.** Культура слова. Мовностилістичні поради / Олександр Пономарів. – К. : Либідь, 2008. – 240 с.
7. **Стернин И. А.** Основы речевого воздействия : [учебное изд.] / И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2012. – 178 с.
8. **Ткаченко О. Б.** До соціолінгвістичної класифікації мов у її слов'янський специфіці і динаміці / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 63–68.

УДК 811.161.2'367.322

О. В. Гурко

РИТОРИЧНЕ ПИТАННЯ ЯК НЕПРЯМИЙ ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ СТВЕРДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проаналізовано сутність риторичного питання в лінгвістичних дослідженнях. З'ясовано, що риторичні питання є непрямим засобом вираження ствердження в українській мові. Розглянуто функціонування риторичних питань на матеріалі сучасної української драматургії.

Ключові слова: риторичне питання, ствердження, виражальний засіб, інтонація, сучасна українська драматургія.

В статье проанализирована сущность риторического вопроса в лингвистических исследованиях. Выяснено, что риторические вопросы являются косвенным средством выражения утверждения в украинском языке. Рассмотрено функционирование риторических вопросов на материале современной украинской драматургии.

Ключевые слова: риторический вопрос, утверждение, выразительное средство, интонация, современная украинская драматургия.

The rhetorical question is differentiated from the unspecialized facilities of expression of affirmation in modern Ukrainian. In linguistics the studying of the rhetorical questions began at the beginning of 50th of XX century (I. Gal'perin, P. Popov). For the last decades the Ukrainian and foreign linguists activated attempts to give definition of a linguistic concept «rhetorical question» and describe their features (V. Gorelov, O. Kalinina, S. Shabat). Without regard to the wide range of research of rhetorical questions the problem in relation to interpretation and selection of them among other types is a debatable in linguistics. For this reason the object of our research is interrogative questions in the Ukrainian language, and the subject of our investigation is interrogatively rhetorical affirmation. In the offered article have for an object – to analyze rhetorical questions and indicate that they are the indirect mean of expression of affirmation in Ukrainian. Material for an analysis was become by works Sofia Maydanska, Yaroslav Vereschak, Olga Zorenko, Tetyana Ivaschenko.

Syntactic heterogeneity of the rhetorical questions is predefined them by logical and grammatical nature. The scientists of syntax distinguish the concept of «sentence» and «statement» which is not identical, marking that statement is basic unit of thought, it is usually expressed by sentence and it is

© Гурко О. В., 2014

been affirmative or subzero. Statement is a sentence, but sentence does not always express statement. The interrogative, exclamatory and conditional sentences, which do not affirm and deny, are not statement. The rhetorical question is an exception. There is such idea, that basis of the rhetorical question is made by affirmative or subzero statement with the meaning of questions.

An important role in forming of affirmative meaning is played by intonation, and also semantics of context and specific of situation. The rhetorical question is also used in an author story with an affirmative meaning as a mean of recreation of author's thought.

Consequently, the rhetorical questions are important part of interrogative and rhetorical questions which usually express affirmation with an emotional reaction on an announcement. The fixed assets of expression of affirmative meaning in the rhetorical question are intonation, interrogative particles, pronouns and exclamations.

The prospect of further investigation is the analysis of exclamatory sentences in the context of affirmative or subzero relations.

Key words: rhetorical question, affirmation, expressive means, intonation, modern Ukrainian dramaturgy.

Серед неспеціалізованих засобів вираження ствердження в сучасній українській мові високою продуктивністю вирізняється риторичне питання. У лінгвістиці вивчення цієї одиниці мовлення розпочалося на початку 50-х років ХХ ст. (І. Гальперін [8], П. Попов [17]). За останні десятиріччя українські та зарубіжні мовознавці активізували спроби дати дефініцію лінгвістичному поняттю «риторичне питання» й описати особливості його функціонування (В. Горєлов [9], О. Калініна [12], С. Шабат [23]). Варто відзначити, що структурна та функційна неоднорідність речень цього типу не сприяла однозначному витлумаченню риторичного питання. В одних працях *риторичним питанням* називають *експресивно забарвлене заперечення* [18], в інших – *стверджувальне повідомлення чи спонукання* (І. Арнольд [1], Є. Галкіна-Федорук [7], І. Гальперін [8]), *питально-риторичне речення, або речення непрямої питальності* (П. Дудик [10]). Наявний також погляд щодо тлумачення риторичного питання як *прихованого ствердження чи заперечення* (О. Ахманова [2], Л. Бердник [4], М. Жинкін [11]).

На думку І. Арнольд, риторичне питання – це емпатичне ствердження, яке не передбачає відповіді, оскільки ставиться не для того, щоб спонукати слухача повідомити невідому мовцеві інформацію. Функція риторичного питання – привернути увагу, підсилити враження, підвищити емоційний тон, створити піднесеність. Риторичне питання залучає читача / слухача до роздумів чи переживань, активізує його та спонукає до самостійних висновків [1, с. 225].

У «Малій філологічній енциклопедії» риторичні питання трактують як «стилістичний засіб виразності й емоційності мови, який полягає в тому, що ствердження або заперечення виражене в формі питального речення» [23, с. 356].

У мовознавстві риторичними питаннями називають синкретичний функційний тип речень, у яких наявні диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) та розповідних (значення повідомлення) речень [15, с. 133].

В енциклопедії «Українська мова» автор статті З. Франко зазначає, що риторичні питання є експресивними конструкціями, фігурами мови, що використовують як засіб відтворення діалогу з уявним співрозмовником і оформлюють питальним реченням. Запитання адресатові не розраховане на відповідь, бо відповідь або неможлива чи зайва, або вона вміщена чи смислово конденсована в самому запитанні [22, с. 551].

Попри широкий спектр дослідження риторичних питань, у лінгвістиці дискусійною залишається проблема щодо потрактування та виокремлення риторичного питання серед інших типів речень. Саме тому об'єктом нашого дослідження є питально-риторичні речення української мови, а предметом – риторичні питання. У пропонованій статті маємо на меті проаналізувати риторичні питання та довести, що вони є непрямым засобом вираження ствердження в українській мові. Матеріалом для аналізу стали твори українських письменників-драматургів кінця ХХ та початку

XXI ст., серед яких Софія Майданська, Ярослав Верещак, Ольга Зоренко, Тетяна Іващенко.

Риторичні питання зі стверджувальною функцією найчастіше трапляються в усно-розмовному діалогічному мовленні. Проте вони типові й для монологічного мовлення, стилізовані під діалог із самим собою. Сфера функціонування визначає структуру риторичних питань, а також характер їхнього стверджувального значення. На підставі цього розрізняємо: 1) риторичні питання з структурою займенникового запитання: *Скажіть, люди добрі, хто б вам кормив даремно сироту?* [19, с. 5]; *А хто ж буде далі гасати по закутках і перелазах?* [19, с. 10]; 2) риторичні питання з структурою питальної та стверджувальної частки: *Ви ж не бендера якийсь, еге ж?!* [20, с. 96]; *Чи то є знак того, що настав нарешті день?* [20, с. 59]; *Що за дивовижний сміх?* [19, с. 19].

П. Дудик уважає, що до питальних питально-риторичні речення зараховують умовно, тільки через властиву їм своєрідну питальну інтонацію і через те, що функцію засобів граматичного оформлення виконує питальний займенник або частка. Наприклад: *І досить було одного подиху, щоб знищити омріяну твердиню, чи варто?* [14, с. 83]; *Скажи, чи небо осіннє мені до лиця, чи впізнав ти мене в солоних краплях дощу на своєму обличчі, в пташках, які залишаються зимувати з тобою?* [14, с. 60]; *Чи, може, я невірно зрозумів твої натяки?* [20, с. 42]; *А хіба ти не бачив, як вона працює?* [19, с. 12].

Синтаксична неоднорідність риторичних питань зумовлена їх логіко-граматичною природою. У мовознавчій літературі синтаксисти виокремлюють поняття «речення» і «судження», зазначаючи, що судження є основною одиницею мислення, зазвичай виражено реченням і буває стверджувальним або заперечним. К. Шульжук наголошує на тому, що судження є реченням, а речення не завжди виражає судження (не є судженнями питальні, спонукальні, бажальні речення, які нічого не стверджують і не заперечують) [24,

с. 47]. Утім риторичне питання не розглядають у межах цього потрактування. Л. Бердник, М. Жинкін та П. Попов вважають, що основу риторичного питання складає стверджувальне чи заперечне судження в питальній формі, оскільки функцію запиту пошуку інформації в риторичних питаннях витісняє функція виголошення повідомлення [4, с. 52; 11, с. 23; 17, с. 20].

Отже, питально-риторичні речення містять риторичне запитання, тобто приховане ствердження або заперечення, за своєю змістовою специфікою вони є судженнями. Наприклад, питально-риторичні речення *Це я, я з тридцять четвертого року сидів у страшних польських тюрмах: Цитадель, Свєнти Кишиж, Вронки, Берестя? Це я п'ять з половиною років провів в камерах-одиночках?* [20, с. 44] насправді виражають не питання, а твердження-судження, сприймаються як категорична констатація того, що людина провела в тюрмі певну кількість часу.

Риторичне запитання – це «несправжнє» запитання, бо мовець зазвичай добре знає те, про що він запитує. Наприклад : *Синку, ти, як завжди підслуховуєш?* [20, с. 15]; *Самодіяльність розводимо?* [20, с. 15]; *Горілку? Тобто самогонку?* [20, с. 18]; *Коли погляну на твоє лице, Чогось мов щастя й волі серце прагне?* [20, с. 97]. Риторичні питання можуть відрізнятися конкретикою проблем: *Ми з вами жируємо по своїх америках-австраліях-канадах, а вони тут (жест у бік Синка), значить, повинні без машин і без квартир?* [20, с. 55]; *І знову спекуляція всім святим – аби вижити, черево напхати, а народ, а Батьківщина?* [20, с. 27]. Проілюстровані вище приклади є свідченням того, що питально-риторичне речення слугує для вираження емоційного ствердження.

В. Горелов наголошує на тому, що важливою особливістю риторичних питань є «семантичний перехід ствердження в заперечення і, навпаки, заперечення в ствердження» [9, с. 348]. Сутність цього явища полягає в тому, що «речення, негативні за формою, передають

стверджувальне повідомлення, а речення з стверджувальною формою мають значення заперечень» [6, с. 424]. Наприклад: *А яка мені користь від твоєї допомоги? (ніякої)* [20, с. 123]; *Хоч гітлерівці для вас не вороги, так? (так)* [20, с. 123]; *Допоможеш пане? Чому б ні? (так)* [20, с. 62]; *Хіба ж не варт пожити для такої радості? (звичайно, варто)* [19, с. 17].

Серед питальних речень у непрямих функціях розрізняють питання, що представлені експресивно маркованим ствердженням / запереченням, питанням-спонуканням, питанням-поясненням, питанням, що передають емоційну реакцію, і питанням, що активізують увагу співрозмовника [18, с. 395]. Проте нерідко риторичні питання, що експлікують ствердження, можуть поєднувати кілька з названих вище функцій. Зокрема, вони зазвичай синкретизують ствердження з емоційною реакцією на повідомлене, наприклад: *І що ж, москалі німцям дозволили без населення, а нам, українцям, виходить не дають свободи? Ми, значить, гірші за німців?* [20, с. 19]; *Ну-ну-ну! Через якихось підлих комуністичних недобитків перекреслювати всі наші завоювання?* [20, с. 24].

Риторичне питання використовують також в авторській розповіді з стверджувальним значенням як засіб відтворення роздумів автора : *Ви згодні, пане Вчителю, що є на світі такий нарід-українці? І що трапляються серед них мученики: за ідею, за народ, за волю – ви згодні* [20, с. 34]; *Наш народ десятками, сотнями тисяч ... всю інтелігенцію, вчителів, священників, цвіт нації – під корінь, а ви «вождями» себе проголошуєте, в Італії притулок знайшли, Україною торгуєте, «Просвітою» забавляєтеся* [20, с. 45].

І. Гальперін вважає, що риторичне питання одночасно має два синтаксичних значення: питання та ствердження [8, с. 215]. Отже, трактуючи риторичне питання як питання-ствердження, мовознавець відзначає, що основним завданням цього типу висловлювання є повідомлення. Наприклад: *Свиню, яку годували, «земля з'їла», а без ковбас, печені та*

сала яке святкування? [29, с. 3]; Роботу хлопець знайшов – квартира, дача, машина? Хіба це злочин – гарна робота? [20, с. 55]; Виходить, в цьому замку зібралася гарна компанія [20, с. 67]; І, певно, що у кожної нормальної людини мимоволі зринула б думка? [20, с. 13]; Ну що хлопці-українці, зробимо хоч одну нашу родину щасливою? [20, с. 37].

Важливу роль у формуванні стверджувального значення відіграє інтонація, а також семантика контексту й специфіка ситуації. Роль інтонації у вираженні розповідності структурою питального речення, без сумніву, істотна. Д. Бубрих зауважує: «Інтонація є тим звуковим засобом, тією звуковою природною матерією мови, якій належить функція уточнення тих синтаксичних відносин, які встановлюються в реченні між його лексичними одиницями і які впливають із завдань й умов спілкування. Тоді інтонація речення сама залежить від його лексичного складу й синтаксичної будови» [5, с. 6], наприклад: *Докторе Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд. – Ну, і що ж? Добре! [19, с. 13]; Чую, зібрав армію. – Ну, так що? Так, зібрав. – Але ж ви, бачу, любите книжки. – Ну так що?; Хіба я не гарна? О! Ви жонаті... Ну і що ж? [19, с. 14].*

Дієвим засобом вираження емоційності стверджувальних риторичних речень слугують вигукі. Вигуківі стверджувальні риторичні речення можуть, зокрема, додатково виражати безнадію, гнів, захоплення, сум, здогад, насмішку, подив, прикрість, щастя, лицемірство, підступність, переляк, відразу, страх, зневагу та ін. Наприклад: *А-а, так он у чому заковика? [20, с. 15]; Гм, таке диво у звичайній кам'яній фігурі? [20, с. 62]; Господи Боже, ну чого я поліз у цей матеріал?! [20, с. 27]; Що за чудо, прости Господи ? [19, с. 27].* З наведених прикладів видно, що вигук щоразу функційно індивідуалізується, набуваючи стверджувального позитивного чи негативного значення.

Отже, риторичні питання є важливою складовою частиною питально-риторичних речень, які зазвичай

експлікують ствердження з емоційною реакцією на повідомлюване. Основними засобами вираження стверджувального значення в риторичному питанні є інтонація, питальні частки, займенники та вигуки. Перспективою подальшого дослідження можна вважати аналіз окличних речень у контексті відношень ствердження / заперечення.

Бібліографічні посилання

1. **Арнольд И. В.** Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1981. – 295 с.
2. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1969. – 608 с.
3. **Баган М. П.** Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : [монографія] / М. П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
4. **Бердник Л. Ф.** Вопрос как отрицание / Л. Ф. Бердник // Русская речь. – 1974. – № 1. – С. 52–54.
5. **Бубрих Д. В.** Грамматика литературного коми языка / Д. В. Бубрих. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1949. – 199 с.
6. **Валимова Г. В.** Риторический вопрос / Г. В. Валимова // Русский язык: Энциклопедия. – М. : Большая Российская энцикл. ; Дрофа, 1997. – С. 423–424.
7. **Галкина-Федорук Е. М.** Современный русский язык. Синтаксис / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во МГУ, 1954. – 365 с.
8. **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
9. **Горелов В. И.** О природе риторического вопроса / В. И. Горелов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, том XXV. – 1966. – С. 347–349.
10. **Дудик П. С.** Стилїстика української мови : навч. посіб. / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.

11. **Жинкин Н. И.** Вопрос и вопросительное предложение / Н. И. Жинкин // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3. – С. 22–34.
12. **Калинина А. А.** Риторический вопрос среди различных типов / А. А. Калинина // Русский язык в школе. – 1986. – № 4. – С. 97–101.
13. **Куш О. П.** Ствердження і заперечення в українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Куш. – Вінниця, 2002. – 156 с.
14. **Майданська Софія.** Зійшло мені сонце печалі : Поезії / Софія Майданська. – К. : Факт, 2007. – 284 с.
15. **Мала філологічна енциклопедія** : довідкове видання / [упорядн. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2007. – 477 с.
16. **Мелкумова Т. В.** Виразальні можливості риторичних запитань у писемному інформаційному мовленні / Т. В. Мелкумова // Філологічні студії. – 2009. – Вип. 3. – С. 107–112.
17. **Попов П. С.** Суждение и предложение / П. С. Попов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 20–24.
18. **Русская грамматика** : в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 710 с.
19. **Самчук Улас.** Твори. Ювілейний збірник. До 90-річчя народження / Улас Самчук. – Рівне : Азалія, 1994. – 274 с.
20. **Сучасна українська драматургія** : альманах / [упорядн. Я. М. Верещак]. – К. : Фенікс, 2007. – Випуск 4. – 344 с.
21. **Сучасна українська літературна мова**: Синтаксис / [За заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
22. **Українська мова. Енциклопедія** / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К. :

- Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
23. **Шабат С. Т.** Категорія питальної модальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Т. Шабат. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.
24. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук . – К. : Академія. – 2004. – 408 с.

УДК 811.161.2'

О. І. Демченко, Я. І. Рибалка

**ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ
У ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ
ПАВЛА ГЛАЗОВОГО)**

У статті аналізується специфіка вербалізації стереотипів гендеру на матеріалі художнього дискурсу, зокрема через номінації у межах концептів «чоловік» та «жінка». До уваги беруться конотативні значення лексичних одиниць, що об'єктивують у собі гендерні стереотипи в сучасному для автора суспільстві.

Ключові слова: гендерний стереотип, опозиція, концепт, номінація, семантика, контекст.

В статье анализируется специфика вербализации стереотипов гендера на материале художественного дискурса, в частности через номинации в пределах концептов «мужчина» и «женщина». Учитываются коннотативные значения лексических единиц, которые объективируют в себе гендерные стереотипы в современном для автора обществе.

Ключевые слова: гендерный стереотип, оппозиция, концепт, номинация, семантика, контекст.

Today, gender studies actively conducted throughout the world. We turned to the analysis tools of verbalization of gender stereotypes in literature. That substantiates of anthropocentric tendencies of modern linguistics. There is literary heritage of Pavlo Glazovyy attracts as the connoisseur of mental peculiarities of the Ukrainian people in the context of gender linguistics. Actuality of our attention to his literary works caused sporadic studying of his work.

The purpose of this research is the analysis of the specific expression of gender stereotypes of patriarchal society in conceptual of art works of the poet.

Achieving this goal requires solving the following tasks:

- 1) to single out the lexical items that serve to indicate the names of females and males;*
- 2) to analyze the connotative meaning of nominations;*
- 3) to check which gender stereotypes are objectified through a series of similar semantics nominations.*

Through quantitative and qualitative (content) analysis, we have made conclusions about representations stereotypes concerning the role of women

© Демченко О. І., Рибалка Я. І., 2014

and men in society, which is a modern for author. In particular, the following:

- traditional areas of women are motherhood, household, family and marriage;

- traditional areas of men are parenting, professional work, marriage and relationships;

- a mother is enjoying respect and reverence;

- a man acts as the breadwinner of his family;

- a woman closely watching by her appearance;

- the appearance of women is an important criterion for the evaluation of women's personality;

- the weakness of men is the love to drinking and feasts;

- a wife in the married life is a grumpy and so on.

In general, the topic of gender, especially at present, presents a wide field for further linguistic activity.

The key words: gender stereotype opposition, concept, nomination, semantics and context.

У ХХІ ст. гендерні дослідження проводять особливо активно. У всьому світі їх здійснюють у різних напрямках і аспектах.

Термін «гендер» (від англ. gender – рід, стать) справедливо вважають міждисциплінарним, адже він охоплює проблеми багатьох наук: філософії, соціології, психології, лінгвістики, педагогіки тощо. Він означає сукупність норм поведінки та позицій, які звичайно асоціюються з особами чоловічої або жіночої статі в будь-якому суспільстві [2, с. 11].

Поняття «гендерні стереотипи» є одним з найпоширеніших у гендерних студіях. Значна кількість праць, присвячених цьому питанню, свідчить не лише про актуальність цієї теми, а й про її невичерпність і багатогранність.

Гендерні стереотипи – це суспільні уявлення, що найповніше втілюють моделі поведінки та набір особистісних характеристик, зумовлених «статтю». Як зауважує Т. Дороніна: «Гендерні стереотипи – це соціальні стереотипи поведінки, зумовлені належністю до жіночої або чоловічої статі, розуміння того, що означає ‘бути чоловіком’ або ‘бути жінкою’ в суспільстві» [4, с. 283].

Вітчизняна гендерна лінгвістика репрезентована в науковому доробку таких відомих мовознавців, як В. Слінчук [6], Л. Ставицька [7], О. Тараненко [8] та ін.

Ми звернулися до аналізу засобів вербалізації гендерних стереотипів у художній літературі, що зумовлено антропоцентричними тенденціями сучасної лінгвістики, актуальністю питання співвідношення мови та мислення, проблеми його національної та гендерної специфіки.

У контексті гендерної лінгвістики привертає увагу літературна спадщина П. Глазового як знавця ментальних особливостей українського народу, сатирика, який, не ідеалізуючи, відображає реальний стан суспільства.

На сьогодні творчість П. Глазового мало вивчена. Увага дослідників зосереджена переважно на морально-етичному аспекті його творів. Тож актуальність нашої уваги до літературного доробку П. Глазового зумовлена епізодичним і недостатньо повним вивченням його творчості.

Джерельною базою для статті стали вибрані гумористичні твори П. Глазового. Мета нашого дослідження – аналіз специфіки вираження гендерних стереотипів патріархального суспільства в концептосфері художніх творів поета.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- 1) дібрати лексичні одиниці, що слугують назвами на позначення осіб жіночої та чоловічої статі;
- 2) виокремити найпоказовіші для гендерної опозиції тематичні блоки;
- 3) проаналізувати конотативні значення номінацій;
- 4) з'ясувати, які гендерні стереотипи об'єктивуються через низку схожих за семантикою номінацій.

Каркас концептосфери представленого художнього дискурсу становлять два концепти, на яких сконцентровано гендерні відносини, – *чоловік* та *жінка*. Їх кваліфікуємо як концепти-максимуми. Вони становлять багатопланове поняття, значущість якого усвідомлюється й мотивується

насамперед через фонові знання в межах національної культури. Периферією кожного концепту-максимуму виступають концепти-мінімуми, що вербалізуються через конкретні мовні номінації.

Найчастіше концепт-максимум *жінка* та похідні від нього концепти-мінімуми фігурують у гуморесках через такі теми: родинне коло, зовнішній вигляд, материнство та виховання дітей, подружнє життя та міжстатеві стосунки. Концепт-максимум *чоловік* і похідні від нього утворення найбільше виявляються через професійну діяльність, інтелектуально-вольову сферу, особливості поведінки, батьківство й виховання дітей, подружнє життя та міжстатеві стосунки.

Такий розподіл лише частково репрезентує гендерну асиметрію та стереотипність у розумінні соціальної ролі *жінки* або *чоловіка*.

Відносно однакове представлення різноманітних жіночих і чоловічих номінацій у сфері материнство / батьківство не можуть стати підтвердженням стереотипу про те, що виховання дітей – переважно жіноча справа. Про це свідчать також кількісні показники: серед близько 300 гуморесок концепт-мінімум *мати* та відповідні до нього номінації (*матір, матуся, ненька* тощо) трапляється приблизно 90 разів, а концепт-мінімум *батько* та номінації, що його представляють (*тато, батечко, папаня* тощо), – приблизно 80.

Але тематичний блок «материнство / батьківство та виховання дітей» яскраво презентує гендерну опозицію й емотивно-аксіологічне насичення мовних номінацій. Назви цього блоку репрезентують по два концепти-мінімуми з боку концептів-максимумів, а саме: *мати* й *дочка* та *батько* й *син*.

Номінації, що належать до концептів-мінімумів *мати* та *дочка* мають переважно нейтральну або позитивну семантику. Слова *мати, мама, матір, мати, ненька* повідомляють про жінку, яка народила й виховує свою дитину, а *дочка, донька, доня* – про особу жіночої статі щодо

своїх батьків. Такі слова не мають експресивно-забарвленого відтінку й не несуть інакомовного значення.

Найменування зі зниженим значенням не надто поширені, тому гуморески П. Глазового не порушують уявлення про сакральний образ матері. *Маманя* у творах – це жінка, що надзвичайно ідеалізує свою дитину й не хоче чути поганого слова про неї. *Принцеса* – іронічна характеристика жінки, яка у догляді за дитиною та в її вихованні користується сучасними технічними засобами, але це не є засудженням матері за невиконання своїх прямих обов'язків.

Найпоширенішою є позитивна характеристика матері: *матуся, матінка, мамочка, мамуня, голубка, голубонька-ненька*, що означає поважливе, тепле ставлення до рідної людини. Наприклад:

Просить доня свою матір:

Голубонько-ненько,

Купи мені на базарі

Чобітки гарненькі [3, с. 55].

Серед номінацій, що мають стосунок до концептив-мінімумів *батько* та *син*, простежується дещо інша картина. Поширеними є назви з нейтральним значенням: *син, синок, батько, тато*; поодинокі з позитивним: *таточко, батечко, синочок, голубчик*. Немало номінацій з різними відтінками негативного значення, що викривають вади як батька, так і сина. Наприклад, іронічне *татусь* присвоєно чоловікові, який має новонароджену дитину, водночас дозволяючи собі звертати увагу на інших жінок. *Предок* у контексті однієї з гуморесок характеризує батька, який платить аліменти на сина, з яким має складні стосунки. Номінація *бать*, яку використовує син, розкриває неповажне й дещо жорстоке ставлення останнього до свого батька:

*– Гони, **бать**, на півлітра,*

Бо в нюхало двину! [3, с. 150]

Така іронічна номінація, як *мазун* стосується вже досить дорослого хлопця, над яким мати опікується як над малим.

Божою карою названо сина, що приносить лише нещастя та з яким важко впоратися. Грубе *стерво*, що звучить від батька, у низці творів номінує непутящого сина, який приносить багато клопоту. Дорослого сина, який сидить на шії в старій матері, названо *дармоїдом*, наприклад, у гуморесці «Ромуальд Коробка»:

Мати робить, хоч стара,

Гроші заробляє.

По півметра ковбаси

Дармоїд з'їдає [3, с. 44].

Яскраво представляє бінарну пару *чоловік-жінка* тематичний блок «подружнє життя та міжстатеві стосунки».

Серед мовних номінацій, що стосуються концептів-максимумів *жінка* та *чоловік*, є поодинокі випадки, що містять позитивну семантику. Номінації, що представляють концепт-мінімум *дружина* (подруга), зокрема *мила*, *душа*, *ангел*, *серденько*, *пташка*, *квітка*, *лебідонька*, *голубонька*, у контексті гуморесок означають: люба, кохана дівчина / жінка / дружина, що близька та дорога чоловікові, який її так називає; вони виявляють позитивне ставлення до особи жіночої статі. Наприклад:

— Моя лапко, моя квітко,

Лебідонько біла!

Я так хочу, щоб ти близько

Біля мене сіла! [3, с. 87].

Конотативне значення номінацій може стосуватися чоловіка (*коханий*, *симпомпончик* — хлопець / чоловік, до якого дівчина / жінка виявляє тепле, душевне ставлення). Наприклад:

Я від тебе приховала

Одну тасмницю...

Знай, коханий: я нічого

Не вмію варити [3, с. 67].

З огляду на те, що гуморески, як і народні анекдоти, відбивають критичне ставлення до представників обох статей, семантика гендерно маркованих номінацій

є переважно негативною. Так, *супружка* – це дружина, з якою чоловік порівняно недовго перебуває в шлюбі, але розуміє, що не може з нею жити. Таке значення розкриває контекст гуморески:

*По характеру **супружка**
Явно не підходить.
Не **супружка**, а пантера,
Гірше крокодила... [3, с. 68].*

Номінація *дружинионька*, незважаючи на меліоративний суфікс, у конкретному контексті має значення ‘дружина, яку чоловік зловив на зраді’. Поняття «одна п’ята», як і «половина» (‘друга половина’), є іронічним зауваженням чоловіка щодо худорби та вуглуватості своєї жінки. Хоч зміст гумористичних творів демонструє тенденцію до незадоволення чоловіками повнотою своїх дружин, у номінаціях це не простежується.

Самохарактеристика *сиротина* презентує іронічний образ жінки, що неодноразово розлучалася із чоловіками й тепер переживає, що наступний помре від хвороби. Номінації *мучителька* та *личина* мають таке значення: дружина, з якою немає щасливого життя чоловікові. Наприклад:

*У сусіда у Вавила
Жінка добра, жінка мила,
А у мене не дружина,
А якась лиха **личина** [3, с. 115].*

Назва *прокурор* представляє образ дружини, що постійно чіпляється до чоловіка, що б він не сказав.

Уявлення про нерозбірливого чоловіка, якого дружина запідозрює в зраді, розкривають традиційні номінації *бабник* та *піжон*. Схожими за значенням є лексичні номінації *донжуан* і *красавчик*, що стали іронічним зауваженням жінки в бік свого чоловіка, який нахабно зиркає на іншу молоду жінку, та *волоцюга* й *гуляка*, що мають значення ‘чоловік, якого дружина підозрює в зраді’. Прикладом може бути уривок з гуморески «Матильда»:

– Ти, *гуляко*, – каже жінка,
Поясни мені,
Про яку це ти Матильду
Згадував у сні? [3, с. 83].

Макуха, *паразит* і *придурок* – це лайливі назви жінкою свого чоловіка, з яким та згубила свій вік. Номінація *сердега* стосується чоловіка, який зазнає утисків від жінки. *Ішаком* обізвала дружина свого чоловіка через те, що він багато працює й часто перебуває у відрядженні, виправдовуючи в такий спосіб свою зраду:

– Пошол вон, *ішак*!
Ти – весь час в командіровках,
Все нема й нема.
Пошукай собі дурнішу,
Щоб жила сама! [3, с. 117].

Тема «зовнішній вигляд» традиційно стосується жіночої половини людства. У гуморесках П. Глазового велика кількість номінацій характеризує зовнішність жінок. Наприклад, *блондинка* та *брюнетка*, що вживаються в одному творі, мають нейтральне значення: дівчина зі світлим волоссям та дівчина з темним волоссям. Свідченням позитивної оцінки зовнішності стають такі номінації: *дівчонка-красотка*, *модниця дівця*, що розкривають образ гарної дівчини, яка вдягається зі смаком; *калина*, *сонечко* передають природну красу молодій дівчині; *принцеса* характеризує молоду наречену, надзвичайно гарну у весільному вбранні. Одна з таких номінацій ужита в контексті:

В мене гарна є сусідка,
Наче *сонечко* ясне [3, с. 109].

Така номінація, як *страховидло* втілює негативну характеристику жінки за своїм характером, натурою, обличчям та фігурою. Але це не може слугувати докором жінці, яка начебто не стежить за собою, а розкриває її відносини з чоловіком, який її так характеризує. *Торговкою* назвав син матір за бідність її зовнішнього вигляду, що також

негативно характеризує того, хто дозволяє собі такі висловлювання. Схожий випадок з номінаціями *тумба* та *опудало*, що стали оцінкою зовнішності жінки за її незграбність і надмірну повноту. Іронічне *кудла* автор уживає для називання дівчини, яка забагато фарбується й узагалі приділяє надмірну увагу зовнішності. *Нечупарою* стала в оцінці чоловіком дівчина, яка не стежить ані за гігієною, ані за самоосвітою:

– *Та вона ще в школі шию*
Тижнями не мила...
– *Та вона ж дурна, як пробка,*
Ота нечупара! [3, с. 109].

У гуморесках характеристику зовнішності отримали й представники чоловічої статі. Номінація *атлет* має значення ‘чоловік з атлетичною будовою тіла; спортивний’. А такі, як *здоровило*, *здоровань* означають: чоловік, що вражає об’ємом свого тіла, але подекуди відстає розумом. Назви-характеристики *стиляга*, *диво*, *красавець* піднімають на сміх чоловіка, який має чудернацький вигляд. Наприклад, це можна простежити в такому уривку:

Не матрос він і не юнга,
Навіть не салага,
А на сонці перегрітий
*Київський **стиляга*** [3, с. 44].

Якщо звернутися до блоку «морально-етичні якості та особливості поведінки», можна побачити, що майже всі номінації мають знижений, згрубілий характер. До того ж більшу увагу зосереджено на негативних якостях *чоловіка*. Наприклад, *тип*, подекуди використовуване з означенням «аморальний», – поширене називання малознайомого чоловіка, який викликає несхвальну оцінку в морально-етичному плані. *Хам* – це особа чоловічої статі, що поганить мову непристойними словами. *Цинік* з означенням «нахабний» дає уявлення про молодого чоловіка, який із самого дитинства зіпсований непристойними картинами по телебаченню. Номінації *обманищик* та *брехло* характеризують

чоловіка, який обманює або щось приховує, але в контексті гуморесок вони не можуть слугувати викриттям аморальної поведінки. Підтвердженням цьому є контекст гуморески:

– Він **обманищик!** – злиться Елла, –

Щоб сховати пику,

Відростав собі навмисне

Бороду велику [3, с. 115].

Скромняга в певному контексті виступає синонімом до слова *ледар* і позначає чоловіка, який не використовує свої можливості повною мірою, а задовольняється малим. Схоже значення має словосполучення *тонка натура*, що розкриває ледарство та пихатість молодого парубка. Сатиричне *ника* з означенням *безсоромна* та *сопляюга* було навішено молодому хлопцеві, що нахабно залицяється до дівчини. *Козел* у контексті гуморески – безсовісний чоловік, через якого немає спокою. Характеристика *голодранець* стосується чоловіка, який нічого нічого не має, навіть у що вдягтися. Номінації *мармиза*, *випивоха*, *п'яниця*, *волоцюга*, *гуляка* представляють негативний образ чоловіка, який багато гуляє та випиває, наприклад, у такому уривку:

Є у нашому дворі

Стильний хлопець Льоха.

Він – дрібненький спекулянт,

*Крупний **випивоха*** [3, с. 48].

Що стосується осіб жіночої статі, то в межах аналізованого блоку представлені номінації, що викривають і їхні вади в поведінці, хоч прямої грубої й образливої характеристики немає. Великою *пані* є жінка, що ‘жиріє від нудьги’ та вигадує дурниці. *Краля* – дещо іронічна номінація для жінки, яка використовує чоловіків з певною метою. *Мегерою* названо жінку, яка багато пліткує та лізе не у свої справи. *Вертихвістка* – це така жінка, яка отримує від свого чоловіка все, що забажає. Це розкрито в гуморесці «На жіноче свято»:

– Знаєш Гната?

Й жінку його Любку?

Так Гнат купив їй до свята
Закордонну шубку.

Вона в нього *вертихвістка*... [3, с. 76].

Отже, основою концептосфери гумористичних творів П. Глазового є концепти-максимуми *чоловік* і *жінка*. Уся сукупність мовних номінацій, через які вони вербалізуються, репрезентують гендерні відношення. Завдяки кількісному та якісному (змістовному) аналізу, можна зробити висновки щодо уявлень-стереотипів про роль жінки та чоловіка в суспільстві, сучасному для автора:

- традиційними для жінки сферами є материнство, господарство, родинне та подружнє життя;

- традиційними для чоловіка є такі сфери: батьківство, професійна діяльність, подружнє життя та міжстатеві стосунки;

- матері користуються повагою та шанобливістю;

- цінність батька є меншою порівняно з цінністю матері;

- чоловік є годувальником своєї родини;

- і жінки, і чоловіки нерідко бувають незадоволені своїм подружнім життям;

- багато чоловіків мають напружені стосунки із дружинами;

- дружини в подружньому житті є сварливими;

- чоловіки більше, ніж жінки, схильні до подружніх зрад;

- сини виявляються непутящими, нерідко завдають клопоту батькам;

- жінки пильно стежать за своєю зовнішністю;

- зовнішність жінки стає важливим критерієм в оцінці жіночої особистості;

- слабкістю чоловіків є любов до випивки та гулянок;

- вадами чоловіка нерідко бувають нахабність та ледарство, слабкість і безхарактерність, а також дурість.

З огляду на те, що гуморески мають викривальний пафос, можна вважати, що зафіксовані факти відповідають справжньому соціальному становищу.

Загалом тема гендеру, особливо на сучасному етапі, може бути широким полем для подальшої мовознавчої діяльності.

Бібліографічні посилання

1. **Архангельська А. М.** Маскулінність та фемінінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2006. – № 1. – С. 83.
2. **Вороніна О. А.** Універсалізм і релятивізм культури в конструюванні гендерної системи / О. А. Вороніна // Гендерна педагогіка. Хрестоматія : навч. посіб. / [ред. В. Гайденко]. – Суми : Університетська книга, 2006. – 313 с.
3. **Глазовий П. П.** Сміхологія. Посібник для всіх, кому любий сміх / П. П. Глазовий. – Надвірна : СПД Поліщук, 2007. – 384 с.
4. **Дороніна Т. О.** Гендерний розвиток у суспільстві (конспекти лекцій) : посіб. / Т. О. Дороніна. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 283–351.
5. **Сивокінь Г. М.** «Навіщо тратить на мораль слова?» (П. Глазовий) / Г. М. Сивокінь // Літературна Україна. – 1982. – 26 березня. – С. 6.
6. **Слінчук В. В.** Мовностилістичні засоби актуалізації гендерних понять / В. В. Слінчук // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2005. – Т. 19. – С. 109–113.
7. **Ставицька Л. О.** Мова і стат'я / Л. О. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 68.
8. **Тараненко О. О.** Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 3–25.

УДК 811.161.2'27

К. А. Карасьова

**ДО ПИТАННЯ ПРО МОВНІ
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО
ВПЛИВУ**

Стаття присвячена актуальним питанням дослідження українського політичного дискурсу. Окремлено специфіку сугестивної функції мови на прикладі мовлення політиків. Визначено основні засоби впливу та переконання, якими послуговуються громадські діячі, роль лексичних і граматичних засобів у формуванні уявлень електорату про діяльність влади.

Ключові слова: мовленнєвий вплив, політичний дискурс, лексичні засоби впливу, граматичні засоби впливу.

Статья посвящена актуальным вопросам исследования украинского политического дискурса. Проанализирована специфика суггестивной функции языка на примере речи политиков. Определены основные средства воздействия и убеждения, которыми пользуются общественные деятели, роль лексических и грамматических средств в формировании представлений электората о деятельности власти.

Ключевые слова: речевое воздействие, политический дискурс, лексические средства воздействия, грамматические средства воздействия.

The article is about of current issues of research of Ukrainian political discourse. In particular this paper is related to the study of suggestive aspect of speech politicians. Political communications begin to take only now its rightful place in linguistic studies in Ukraine. Their study became one of the main directions of development of political science in recent years. Scientists research the nature of political influence, identify the main characteristics, define means, analyze aims and predict the consequences of its use. Actuality of the article is caused by that the question of means of speech influence of speech of politicians was not considered in detail.

The aim of the article is to define the main means of influencing and persuading in speech of politicians. Achieving of this aim involves the following tasks: is to find out the specifics of political influence, define the planes of study speech influence of politicians, identify specific for political speech stylistic means of influence on lexical and grammatical levels.

The specifics suggestive function of language as an example speech of politicians was outlined in this article. The main means of influencing and persuasion which used by public figures and role of lexical and grammatical
© Карасьова К. А., 2014

means in shaping perceptions of voters about government activities were determined. It is shown that every word, every grammatical structure affect the human mind, causing a reaction and actionable. Mechanisms of linguistic influence used by politicians are not the same. However, by identifying the most common scheme means of influence and persuading in the political discourse of specific region, one can highlight the system of linguistic development of social and policy of country. This will allow to develop a number of guidelines for speakers in further.

Key words: speech effect, political discourse, lexical means of influencing, grammatical means of influencing.

Однією з основних функцій мови, разом з інформативною, постає функція впливу та переконання. Кожен мовець, добираючи мовні засоби, автоматично на підсвідомому рівні намагається переконати адресата у своїй правоті.

Беззаперечною на сьогодні є здатність слова впливати на співрозмовника, але його примус цим не обмежується. Основне завдання слова полягає в тому, щоб змінити за допомогою мовлення поведінку чи думку співрозмовника, створити новий його світогляд, сформувані нові переконання.

Такий підхід притаманний переважно політичному мовленню, адже виступи політичних діячів – це передусім заздалегідь підготовлена промова, що навмисно спрямована на ідеологічний вплив. Громадський діяч не стільки інформує реципієнта, скільки на нього впливає.

Таку специфіку політичного мовлення засвідчує О. Марченко. Лінгвіст наголошує: «...ідеологічна структура суспільства як «розум» соціуму здатна впровадити в масову свідомість особливу систему моральних, правових, політичних ідей, цінностей і директив дії, що є основою чи, точніше, доктриною для принципів організації й управління суспільним життям і нерозривно пов'язаною з ним сферою культури. Провідником цих ідей була й залишається мова» [11, с. 97].

Ця теорія дає змогу мовознавцям подивитися на вивчення мови під іншим кутом, а саме: вивчати лінгвістику

не як результат історичних, економічних, соціальних процесів у суспільстві, а як спонукальний чинник, а мовлення кваліфікувати як процес формування суспільної думки та поведінки. Це уможливило появу нового аспекту дослідження мови та мовлення – сугестивного.

Мета статті – окреслити основні засоби впливу та переконання мовлення політиків. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

- з'ясувати специфіку політичного впливу;
- окреслити площини дослідження мовленнєвого впливу політиків;
- визначити специфічні для політичного мовлення стилістичні засоби впливу на лексичному та граматичному рівнях.

Проблему мовленнєвого впливу не можна сьогодні віднести до маловивчених. Останніми десятиліттями це питання досліджували мовознавці, психологи, соціологи, політологи та ін.

О. Шавардова, визначаючи актуальність досліджень мовленнєвого впливу, зазначає, що «... від міри володіння піар-технологіями або засобами політичної реклами залежить стан сфери політики державних структур, які можуть або втратити, або набути конкурентоздатності на політичному ринку, можливості для просування своїх проєктів» [20, с. 158].

Початок вивченню цієї тематики було покладено в 20-і роки минулого сторіччя. Саме тоді лінгвісти розпочали досліджувати практику політичної пропаганди. Згодом акцент змістився на вивчення діяльності засобів масової інформації, зокрема їхніх інтерактивних можливостей.

В Україні політичні комунікації лише зараз починають посідати належне місце в лінгвістичних студіях. Їхнє вивчення в останні роки стало одним з основних напрямів розвитку політичної науки.

Теоретичне обґрунтування політичної комунікації та мовленнєвого впливу заклали дослідження К. Шеннона [22],

М. Бубера [3], Ю. Хабермаса [18], Н. Лумана [10], Ф. де Соссюра [15], Г. Матвеева [12], А. Баранова [1], П. Паршина [13], С. Кара-Мурзи [7], М. Бахтіна [2] та багатьох інших теоретиків, які працювали й працюють у галузі вивчення особливостей політичного впливу.

Науковці досліджують природу політичного впливу, виявляють основні характеристики, визначають засоби, аналізують цілі та прогнозують наслідки його застосування, визначаючи цю науку як таку, що вивчає «... вплив на людину за допомогою мовлення й невербальних засобів, що його супроводжують, для досягнення цілей, поставлених мовцем» [17, с. 118].

Лінгвісти майже одностайно визначають: ідеологічна сутність мови полягає в тому, що її виражальні можливості забезпечують висловленню потрібну значущість. Зокрема, І. Rogozina наголошує, що націленість мовних одиниць на вплив є обов'язковою умовою їх застосування в будь-якій комунікації. Дослідниця переконана, що «... мова не виконувала б свого комунікативного призначення повністю, якби не впливала на суспільство, детермінуючи його уявлення про ті події і явища, що відбуваються в ньому» [14, с. 128.].

Беззаперечним залишається й той факт, і цієї думки дотримується багато лінгвістів (А. Баранов [1], Т. Добросклонська [5], О. Зарецька [6] та ін.), що функція переконання є основною функцією політичного дискурсу: «... будь-який текст впливає на свідомість адресата з семіотичного погляду» [6, с. 21].

Політики цією функцією вдало користуються, уживаючи різноманітні засоби мови, щоб зробити мовленнєвий вплив максимально ефективним.

Отже, основною специфікою політичного дискурсу є використання засобів мовленнєвого впливу. До того ж основними чинниками, що визначають мовні засоби та особливості їх уживання, є соціально-економічна та історико-культурна ситуації в регіоні чи країні (вони уможливають

формування громадської думки та позиції, певної устаткованої ідеології), а також нова світоглядна картина, яку намагається передати політичний діяч.

Мовець постійно опиняється перед вибором – як висловити той чи той зміст. Вибір завжди відбувається з урахуванням конкретної комунікативної ситуації: один і той самий мовний варіант у різних умовах може отримати зовсім різні інтерпретації й навпаки – здавалося б різні варіанти залежно від комунікативних умов можуть інтерпретуватися однаково.

І. Клименко зазначає, що соціокультурний контекст політичного дискурсу характеризується орієнтацією на масову аудиторію, об'єднану спільними цінностями й настановами, якими можна керувати, національно-культурною специфікою та ідеологічністю: «...дискурс відбиває погляди, переконання, ціннісні орієнтації певної соціальної групи» [8, с. 184].

Ефективний діалог може відбуватися лише за умови, що і мовець, і реципієнт матимуть схожі світоглядні картини, культурні цінності, переконання, схожі базиси знань, перебуватимуть у схожих соціально-історичних умовах.

Саме історичний, соціальний та культурний аспекти, впливаючи на свідомість аудиторії протягом тривалих років, формують переконання та погляди народу. Політик, який прагне насадити дещо інші свої світоглядні позиції, не може кардинально суперечити всьому устою, що формувався протягом століть. Завдання мовця – знайти світоглядний базис, що об'єднує його та аудиторію, і вже на цей базис накладати нові реалії. Такий підхід уможливорює використання нових специфічних мовних конструкцій.

Ідеальна комунікативна ситуація, на думку Ю. Лотмана, передбачає збіг контекстів адресата та адресанта [9]. Н. Хамітов наголошує, що такий збіг відбувається за умови наявності низки постійних опорних елементів, відбитих у свідомості комунікаторів як архетипні образи. Він зазначає: «...у системі архетипів закріплюється світоглядна основа

певної культури, на якій базуються всі вияви культурної творчості певного етносу» [19, с. 45].

У свідомості носіїв одного типу культури зберігається специфічний, притаманний лише їм досвід. Він закріплюється за допомогою сукупності клішованих структур, крізь призму яких сприймаються нові явища й події, а також тексти, що відтворюють ці явища.

Ще одним важливим чинником у формуванні мовних засобів впливу та переконання політичного дискурсу є світоглядна картина, яку передає адресант адресату.

Така передача нової картини світу, ідеології відбувається кількома способами. Зокрема, основними з них є аргументоване цілеспрямоване переконання, побудоване на доказах та фактах. Такий рівень можна віднести до прямого неприхованого переконання, що не потребує особливих мовленнєвих конструкцій, майже не має граматичної чи стилістичної специфіки. Тому такий спосіб передачі ідеології не є цікавим для лінгвістичного вивчення.

Утім, на тлі відкритого інформативного впливу наявний і прихований, що реалізується за допомогою специфічних лінгвістичних засобів. Ці засоби спрямовані на формування емоційного єднання між мовцем та реципієнтом, що уможливорює подальшу підтримку останнім ідеологічних позицій політика.

У цьому й полягає специфіка мовленнєвого впливу політичного дискурсу: публічні особи у своїх промовах не просто намагаються передати інформацію, вони спрямовують увесь мовний потенціал на передачу ідеології, а отже, передають світовідчуття, переконання, погляди. Часто політики стимулюють суспільну активність, намагаючись створити певний емоційний стан реципієнта, настрої. Це об'єднує аудиторію навколо певної політичної групи й виокремлює її серед інших політичних угруповань.

Для досягнення такої єдності політики використовують мовні засоби, спрямовані на активізацію внутрішньопсихологічного ентузіазму, певного емоційного стану,

а також на формування світогляду та світосприйняття реципієнта, що є потрібною умовою залучення його до певної ідеології.

Л. Школьник стверджує, що «... емоційна форма вираження думки змінює всю схему сприймання сказаного аудиторією, впливаючи на механізми мислення, пам'яті та уваги, полегшуючи так процес подання та засвоєння інформації слухачами» [23, с. 27].

Для підсилення емоційно-психологічного стану політики послуговуються специфічними стилістичними прийомами, що закарбовуються на підсвідомому рівні реципієнта та впливають на його погляди й переконання. Ці стилістичні прийоми передусім використовують у технологіях пропаганди, маніпулювання, нейролінгвістичного програмування тощо.

Такий вплив відбувається на всіх мовних рівнях: починаючись з фонологічного, він набуває найбільших масштабів на семантико-стилістичному. І. Рудик та І. Муратова пояснюють таку особливість нестабільністю семантичних обсягів слова. Вони переконані, що «...семантичний обсяг слова постійно змінюється: розширюється або звужується, підвищується або знижується інтенсивність значення, й усі ці зміни відбуваються, аби задовольнити вимоги конкретної ситуації» [10, с. 188].

Отже, логічно досліджувати специфіку політичного дискурсу у двох площинах: стилістичні засоби впливу на лексичному та граматичному рівнях.

До групи найуживаніших лексико-стилістичних прийомів належать стилістичні фігури і тропи, мовні кліше, специфічне використання лексичних засобів. Серед тропів у політичних промовах публічні особи послуговуються метафорою, метонімією, порівнянням, епітетами тощо.

Політики широко використовують у своїх промовах термінологічну лексику, що властива специфіці розвитку регіону або країни, а також експресивну лексику з ідеологічним підтекстом. Крім того, у політичному дискурсі

активно вживають неологізми, евфемізми, специфічні мовні кліше, штампи та складні найменування.

На думку К. Серажим, для впливу на адресата політики свідомо використовують такі властивості мови, як: «...рухливість семантичної структури слова, складність відмежування конотації від прямих денотативних значень, варіативність денотативних та конотативних значень одних і тих самих мовних знаків під впливом соціальних чинників, багатокomпонентність лексичного і прагматичного значення, існування пізнавального та комунікативного, об'єктивного і суб'єктивного в значенні, синонімічні й асоціативні зв'язки слів, модальність висловлювання та оцінність семантики» [15, с. 16].

Для визначення емоційної та експресивної спільності мовця й аудиторії, а також розширення образності мовлення, що дає змогу ефективніше порозумітися з реципієнтом, політики регіону вживають також фразеологічні одиниці.

Дослідження політичного дискурсу свідчать також про те, що для впливу на адресата політики широко послуговуються граматичними засобами, як морфологічними, так і синтаксичними.

Представниця грузинської психологічної школи Р. Швідобадзе зазначає, що людина, приховуючи свої ставлення й емоції, легко контролює лексику та інші виражальні засоби. Вона наголошує: «...інформація все ж просочується, потрібно шукати формальніші несвідомі характеристики і їх зв'язок з тим або тим ставленням чи емоцією» [21, с. 72].

Унаслідок проведених експериментів Р. Швідобадзе виявила, що індексальну інформацію передають через мовний канал не лише за допомогою лексико-семантичних засобів, а й таких формальних мовних параметрів, що у свідомості мовця не несуть такого навантаження. Мовець використовує граматичні (синтаксичні й морфологічні) параметри не спеціально, як, наприклад, використовував би лексичні засоби, а несвідомо на рівні настанови.

Створювати потрібну картину світу, збуджувати уяву реципієнтів та впливати як на рацію, так і на емоції дають змогу морфологічні засоби. Завдяки їм політики вибудовують емоційний, експресивний дискурс.

Важливу роль у формуванні політичного дискурсу відіграє специфічне вживання граматичних форм дієслів. Граматичні особливості іменників та прикметників несуть у мовленні політиків певне емоційне та функційне навантаження.

Використання числівників надає повідомленню відтінку особливої правдивості, тому суб'єкт залучає ці форми під час опису поведінки персонажів, обстановки, у якій відбувається дія.

Особливого значення в політичному дискурсі набуває використання займенникових форм, що часто пов'язано з оцінністю. Форми першої особи множини уможливають ефективність звернень політиків до різноманітних груп населення, створення в них почуття спільності.

Щодо синтаксичного рівня політичного дискурсу, то для кращого сприйняття інформації політики віддають перевагу простим реченням. У разі використання складних речень вони або мають характер формально простого, або головне речення не несе значного інформаційного навантаження. Ці речення створюють видимість міркування з таким висновком, мають апелятивний, стверджувальний характер.

Достатньо частотними є неповні речення. Вони здебільшого наповнюються асоціативно впливовими наочними елементами, що посилюють їхній емоційний потенціал, надають тексту динамічності й більшої експресивності.

М. Діденко, досліджуючи синтаксичну специфіку мовлення політиків, наголошує, що в політичному дискурсі широкоживаними є питальні та умовні речення. У цьому разі питальні речення вживаються як риторичні запитання, що залишаються без відповіді. В іншому випадку на

поставлене запитання політик може відповідати відразу, даючи адресату зрозуміти, що вони є одностайними [4, с. 10]. Щодо умовних речень, то вони спираються на систему аргументації й мають у такому контексті модальне значення.

Політики намагаються зробити свої промови максимально простими та доступними для громадян, акцентуючи на тих словах, що є ключовими, несуть важливий зміст. За допомогою порядку слів у реченні можна вдало розставити акценти. Саме тому специфічні синтаксичні конструкції є актуальними та широкоживаними в мовленні політиків.

Кожне слово, кожна граматична структура так чи так впливають на свідомість людини, викликають певну реакцію, спонукають до певних дій чи висновків. Політичні діячі активно послуговуються сугестивною функцією мови, щодалі вигадуючи все нові й нові засоби, щоб привернути увагу слухача, переконати опонента, знаходять нові ключі до душ реципієнтів для того, щоб переконати у своїй ідеології та заручитися підтримкою громади.

Механізми лінгвістичного впливу не однакові, кожний з них специфічний і вживається за певних умов. Утім, визначивши найтиповіші схеми засобів впливу та переконання політичного дискурсу конкретного регіону, можна виокремити систему лінгвістичного розвитку соціуму та політики країни, зрозуміти специфічні економічні, соціальні та культурні процеси, що відбуваються в області як частині країни. Визначення засобів впливу та переконання, що властиві політичному дискурсу, а також аналіз їх дієвості дають змогу розробити низку методичних рекомендацій для ораторів.

Бібліографічні посилання

1. **Баранов А. Н.** Аргументация как языковой и когнитивный феномен / А. Н. Баранов // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М. : Наука, 1990 – 215 с.

2. **Бахтин М. М.** Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – 242 с.
3. **Бубер М.** Изреченное слово [пер. А. Н. Портнов] / М. Бубер // Философия языка и семиотика. – Иваново : Ивановский гос. ун-т, 1995. – С. 203–213.
4. **Діденко М. О.** Політичний виступ як тип тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / М. О. Діденко. – Одеса, 2001. – 19 с.
5. **Добросклонская Т. Г.** Вопросы изучения медиатекстов / Т. Г. Добросклонская. – М. : Макс-Пресс, 2000. – 300 с.
6. **Зарецкая Е. Н.** Риторика : теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – М., 1998. – С. 299.
7. **Кара-Мурза С.** Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 464 с.
8. **Клименко І.** Теоретичні засади лінгвістичного аналізу політичного дискурсу / І. Клименко // Лінгвістичні студії : збірник наукових праць Української преси. Вип. 19. – 2009. – С. 182–186.
9. **Лотман Ю. М.** Внутри мыслящих миров : Человек-текст-Семисфера-история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 447 с.
10. **Луман Н.** Общество общества. Часть II. Медиа коммуникации / Н. Луман. – М. : Логос, 2005. – 280 с.
11. **Марченко О. И.** Язык как власть / О. И. Марченко // Этическое и эстетическое : 40 лет спустя. Материалы научной конференции. 26–27 сентября 2000 г. Тезисы докладов и выступлений. – СПб, 2000. – С. 93–97.
12. **Матвеева Г. Г.** Идентификация индивидуальных качеств говорящего по его прагмалингвистическому речевому портрету [Электронный ресурс] / Г. Г. Матвеева. – Режим доступа: <http://old.philol.msu.ru>.

13. **Паршин П. Б.** Исследовательские практики, предмет и методы политической лингвистики / П. Б. Паршин // Scripta lingisticae applicatae. Проблемы прикладной лингвистики : сб. статей. – М. : Азбуковник, 2001. – С. 181–208.
14. **Рогозина И. В.** Функции и структура медиа-картины мира / И. В. Рогозина // Методология современной психолингвистики: сб. статей. – М., 2003. – С. 121–137.
15. **Серажим К. С.** Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / К. С. Серажим. – К., 2003. – 32 с.
16. **Соссюр Ф. де.** Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М. : Наука, 1977. – 345 с.
17. **Стернин И. А.** Практическая риторика : учебн. пособие для студентов вузов / И. А. Стернин. – М. : Академия, 2003. – 270 с.
18. **Хабермас Ю.** Вовлечение другого : очерки политической теории [пер. с нем. Ю. С. Медведева; под ред. Д. А. Скляднева] / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 2001. – 417 с.
19. **Хамитов Н.** Освобождение от обыденности / Н. Хамитов. – К. : Наук. думка, 1995. – 225 с.
20. **Шавардова О. Ю.** Політична мова в аспекті політичної комунікації / О. Ю. Шавардов // Вісник СевНТУ. Вип. 91 : Політологія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 157–160.
21. **Швідобадзе Р. Г.** Распознавание социальных установок через грамматические параметры речи / Р. Г. Швідобадзе. – М. : Академия, 1984. – 160 с.
22. **Шеннон К.** Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 830 с.

23. **Школьник Л. С.** Воздействие на эмоции и воздействие эмоциями // Эмоциональное воздействие массовой коммуникации : педагогические проблемы. – Москва : ЦС Педагогического общества РСФСР, 1978. – С. 24–31.

УДК 811.161.2'373

С. С. Миронюк

ЕВРИСЕМАНТИ В МОВІ СУЧАСНИХ ІНТЕРНЕТ-ЗМІ

У статті проаналізовано лексико-семантичні особливості еврисемантів, виявлено семантичну структуру таких слів, здійснено семний аналіз широких значень. Розглянуто функціонування широкозначних слів на матеріалі сучасних українськомовних Інтернет-ЗМІ.

Ключові слова: семантична структура слова, структура значення слова, сема, широкозначна лексична одиниця, еврисемант.

В статье проанализированы лексико-семантические особенности эврисемантов, раскрыта семантическая структура таких слов, совершен семный анализ широких значений. Рассмотрено функционирование широкозначных слов на материале современных украинских Интернет-СМИ.

Ключевые слова: семантическая структура слова, структура значения слова, сема, широкозначная лексическая единица, эврисемант.

The article is devoted to the phenomenon of broad semantics of the words (everysemy) in the Ukrainian language. The main opinions on the problem of everysemy existence in a language and its place between others lexica-semantic categories are analyzed, a number of differential features, which help to distinguish lexemes with broad semantics among others words, are detected. The main types of broad meanings are defined, as well as the classes of most abstract words. The place and importance of broad meaning in the semantic structure of the Ukrainian words are identified. The peculiarities of functions of the lexemes with broad meanings in the Ukrainian internet mass media are researched.

In linguistics the studying of broad meaning began at the end of 60th – beginning of 70th of XX century (V. Jartseva). In this article lexica-semantic peculiarities of everysemantical words are considered. It was made semantic distinguishing and structural analysis of those elements. Structures of broad meanings were analyzed. For the last decades the linguistics activated attempts to give definition of everysemy (N. Amosova), to study functional peculiarities of English, Italian, Moldavian, German, Russian, French words with broad meanings (I. Arnold, Sh. Balli, L. Barsuk, I. Boykova, I. Vasiľyuk, K. Gorshkova, L. Grosul, G. Davydova, B. Dzholomanova, E. Dianova, © Миронюк С. С., 2014

S. Dimova, A. Egorova, T. Zhukova, L. Ivchenko, V. Kolobayev, S. Krasnogireva, A. Kuznetsov, A. Lenz, I. Lotov, R. Nikolayevskaya, V. Plotkin, V. Sokolova, A. Stepanova, A. Ufimtseva etc.).

Key words: semantic structure of a word, structure of semantics, seme, word with a broad meaning, everyseman.

Лексична семантика української мови останніми десятиріччями активно й усебічно розвивається. Предметом дослідження лінгвістів стають різні лексико-семантичні категорії: моносемія (однозначність слів), полісемія (багатозначність слів), невизначеність, неоднозначність, еврисемія (широкозначність) та ін.

Широкозначність, чи еврисемія (від давньогрецького *εὐρεία, εὐρύς* – широкий), – це явище лексико-семантичного рівня, що характеризується розширенням семантичного обсягу слова для позначення різноманітного кола денотатів. Під широким значенням розуміють максимально узагальнене цілісне значення, що наявне в мові (тобто в умовах ізоляції слова від мовленнєвого контексту), проте звужується та конкретизується в мовленні. В основі семантики таких слів лежить надзвичайно узагальнена, абстрагована ознака, завдяки якій стає можливим називання безлічі предметів та явищ навколишньої дійсності. Таке традиційне розуміння явища еврисемії вперше запропонувала Н. Амосова [1, с. 114]. На думку дослідниці, інтерпретація широкозначних слів (еврисемантів) можлива лише в найзагальніших рисах і ніколи не може бути ототожнена з визначенням конкретних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) багатозначних слів.

Історія вивчення еврисемії в мовознавстві бере початок у 60–70 роках ХХ ст. Уперше терміни «широкозначність», «широкозначний» було використано без будь-якого лінгвістичного обґрунтування в працях В. Ярцевої під час пояснення процесу «граматизації» лексичних одиниць (зокрема «широкозначних дієслів»), що відбувається «поетапно через відволікання від конкретного й одиничного до передачі абстрактного та узагальненого» [21, с. 38].

Наступний крок у дослідженні теорії широкозначності зробила В. Конецька. У своїй праці «Принципи класифікації лексичних значень слів: до питання про систему лексичних значень» мовознавець використовує термін «широке значення», маючи на увазі «таке значення, що відтворює істотну рису, спільну для цілого класу найрізноманітніших предметів, і характеризується широкими семантичними зв'язками» [15, с. 102]. На думку дослідниці, широкозначність слова тісно пов'язується з його частиномовною належністю. Мовознавець класифікує значення на прямі та переносні, що, у свою чергу, поділяються на широкі та вузькі, абстрактні та конкретні.

У перші роки вивчення лінгвального явища еврисемії всі дослідження було спрямовано на пошук найвдалішого визначення слів широкої семантики, на формування термінологічної бази, яка й сьогодні ще не досконала. Протягом майже п'ятдесяти років лінгвісти використовували різні назви мовних форм, що репрезентують широкозначність: слова із широкою поняттєвою основою, одиниці широкої семантики (К. Горшкова [8], В. Колобаєв [14]), лексеми широкого значення (Б. Джоломанова [11], С. Дімова [12]), слова з максимально узагальненим значенням (І. Арнольд [3]), дифузної семантики (І. Василюк [4]), широкозначні одиниці (Л. Гросул [9], А. Ленца [16], І. Лотова [17], В. Плоткін [20]) тощо. Використання різних назв для позначення того самого явища пояснюється тим, що одні найменування вказують на нього (широка семантика, дифузна семантика тощо), а інші розкривають його сутність (широка понятійна основа, узагальнене та недиференційоване значення та ін.).

Усю мовознавчу літературу, що так чи інакше стосується еврисемії, систематизуємо в такий спосіб: 1) праці, що розглядають природу широкого значення слів, 2) дослідження, спрямовані на виявлення функційного потенціалу лексем-еврисемантів.

Представники першого напрямку (Н. Амосова [1], І. Арнольд [3], В. Колобасєв [14], В. Конєцька [15] та ін.) розробляли різні аспекти єврисемії, цікавилися багатьма питаннями, найважливіше з яких таке: «що є широким значенням слова?». Спільне чи «інваріантне», абстрактне чи конкретне, єдине у слові чи співіснує з кількома іншими тощо – такими різними були відповіді.

Функційний потенціал єврисемантів проаналізовано в низці статей і монографій, кандидатських дисертацій, присвячених розкриттю граматичного аспекту єврисемантів, їхньої лексичної та синтаксичної сполучуваності. Матеріалом для дослідження тут слугували лексеми різних мов світу: англійські дієслова *to be, to get, to keep, to have* (Л. Гросул [9]); англійські іменники *thing* (К. Горшкова [8]), *affair, matter, person* (Б. Джоламанова [11]), *way* (С. Дімова [12]); французькі дієслова *avoir, etre, faire* (А. Ленца [16]), французькі іменники *chose, fait, homme, femme, personne, gens* (Г. Нікітіна [19]) та ін. Мовознавці цікавилися, головним чином, можливостями сполучуваності єврисемантів, їхніми семантико-синтаксичними особливостями, роллю у структурі висловлення, проблемою перекладу слів широкої семантики. Окремі праці присвячено вивченню функційного потенціалу лексичних одиниць широкої поняттєвої основи, зокрема функції заміщення та називання досліджувала І. Лотова [17], номінативну та конструктивну – Г. Нікітіна [19], називну та дейктичну – І. Василюк [5], когнітивну – Т. Гарковська [7].

Аналізований у статті фактичний матеріал дібрано із всеукраїнських Інтернет-газет «Голос України» (ГУ), «Урядовий кур'єр» (УК), «Gazeta. ua» (G) та журналу «Кореспондент» (К) за червень – жовтень 2014 р. На матеріалі зазначених мас-медіа схожі дослідження не виконувалися.

Як зазначалося раніше, єврисеманти репрезентують неоднозначні мовні одиниці. Сукупність їх ЛСВ утворює ієрархічно впорядковану семантичну структуру. Категорійно широке значення – інваріант усіх інших лексичних варіантів.

Одиниці широкої поняттєвої основи в лексико-семантичному полі функціонують як певні центри, навколо яких групуються численні та різноманітні значення інших слів. За наявності спільного семантичного компонента традиційно їх об'єднують у лексико-семантичні групи та підгрупи.

Широта поняттєвої основи іменників залежить переважно від змісту та обсягу позначуваного поняття. Наслідуючи та поглиблюючи класифікацію В. Лугового [18, с. 36], що ґрунтується на варіативності концептуального змісту, ми виділили три групи еврисемантів. Першу репрезентують лексичні одиниці *найвищого ступеня широкогозначності (власне широкогозначні)* – ті, що можуть позначати будь-який предмет думки. До них належать, наприклад, іменники *річ, предмет, справа*. Таких слів в українській мові небагато, оскільки всі мовні елементи не можуть бути надлишковими, всеохоплювальними, бо інакше в процесі комунікації важко було б порозумітися. До іншої групи входять лексичні одиниці *середнього ступеня широкогозначності (відносно широкі)*, що характеризуються розширенням змісту та звуженням обсягу поняття. Внутрішню структуру таких еврисемантів складає вже не одна інтегральна, а кілька визначальних сем, завдяки чому обмежується сфера вживання таких слів (*прилад, пристрій, виріб, винахід, механізм* та ін.). До третьої групи зараховуємо *відносно широкогозначні слова-гіпероніми*, тобто лексичні одиниці на позначення родових назв (*одяг, взуття, меблі, дерево* тощо).

У мові сучасних ЗМІ найчастіше трапляються широкогозначні іменники *виріб, допомога, предмет, річ, робота, справа, факт* тощо. Докладно проаналізуємо семантичну структуру деяких еврисемантів та семну будову їхніх широких значень у межах дозволеного обсягу наукової статті.

Семантична структура еврисеманта *предмет* представлена чотирма ЛСВ: основним номінативним та конкретизованішими значеннями [6, с. 1104]. ЛСВ₁

(‘конкретне матеріальне явище’) у мові сучасних мас-медіа найчастіше реалізується в таких конструкціях:

- Adj + N: *невідомий, підозрілий, забруднений, вибухонебезпечний, важкий, великий, гострий, крихкий, ламкий, міцний, харчовий предмет*;

- N + N₁: *предмети з дерева, каменю, металу, скла тощо*;

- N + (Adj) + N₁: *предмет (видовженої, круглої, овальної) форми, ваги, (зеленого, червоного) кольору, розміру*;

- V + N: *знайти, підняти, помітити, розглянути, показати предмет*.

Наприклад: *Донецька ОДА закликає батьків дітей посилити контроль за їхнім дозвіллям і постійно проводити з ними роботу, спрямовану на недопущення контакту зі знайденими підозрілими предметами* (К, 04.10.2014). *Протягом місяця піротехніки управління ДСНС у Житомирській області перебували у Слов'янську. У складі зведеного загону вони шукали вибухонебезпечні предмети на території місцевої ТЕС (ГУ, 17.09.2014). Непридатний харчовий продукт – харчовий продукт, який містить сторонні речовини та / або предмети, пошкоджений в інший спосіб та / або зіпсований у результаті механічних, та / або хімічних, та / або мікробних факторів* (ГУ, 19.09.2014).

Аналіз лексичної сполучуваності досліджуваного ЛСВ₁ показав, що іменники (N₁) та прикметники (Adj) в конструкціях переважно вказують на зовнішній вигляд (розмір, форму, вагу) або внутрішні ознаки (матеріал, міцність) предмета, тобто всебічно характеризують його.

Друге значення субстантива *предмет* (ЛСВ₂ ‘логічне поняття’) виявляється лише в моделі N + N₁ (*предмет вивчення, дослідження, думки, обговорення, пізнання*), де N₁ співвідноситься із процесами мислення. Наприклад: *Вже нема й не може бути розмови, куди йти. Предмет дискусії – лише як* (ГУ, 25.09.2014). *Що стосується вугілля, це предмет інтенсивних роздумів* (К, 15.08.2014).

Широко представлений ЛСВ₃ еврисеманта *предмет* ('зміст або тема чого-небудь') у конструкціях:

- Adj + N: *важливий, головний, основний, обов'язковий предмет*;
- N + N₁: *предмет гордощів, захоплення, компромісу, корупції, любові, люстрації, розчарування, розслідування, турбот, хвилювання*;
- V + N: *вибрати, знайти, обговорити, розглянути, шукати предмет*.

Наприклад: «Закон про очищення влади працює дуже чітко. В ньому прописані імперативні норми, які не дають змоги будь-якому чиновнику, що входить до органів, які перевіряють інших на *предмет люстрації*, робити суб'єктивні висновки», – наголосив очільник Мін'юсту (Г, 29.09.2014). Сьогодні державна власність – *предмет* небувалої *корупції* (К, 19.08.2014). Для досягнення зазначеної мети законом, зокрема, пропонується запровадити відповідні перевірки при призначенні на посади в органах влади та місцевого самоврядування, а також провести перевірки державних службовців на *предмет відповідності* їх перебування на займаній посаді (ГУ, 18.09.2014).

Оригінальним та несподіваним на перший погляд є поєднання еврисеманта *предмет* з мовними одиницями «комуністичне минуле»: *Усіх перевірятимуть на предмет комуністичного минулого*, «служіння» режиму Януковича у період його президентства, зв'язків зі спецслужбами інших країн, наявності ще одного громадянства (К, 19.08.2014), коли на перший план виходять семи 'наявність', 'те, що відбулося'.

Сфера сполучуваності ЛСВ₄ ('дисципліна') іменника *предмет* у сучасних мас-медіа обмежена переважно оцінними прикметниками (*важливий, потрібний, улюблений предмет*) та дієсловами на позначення розумової діяльності людини (*вивчати, засвоювати, зрозуміти, слухати, сприймати предмет*). Такий *предмет* і раніше був у школах.

Хлопців навчали поводження зі зброєю, дівчат – надання першої медичної допомоги (ГУ, 10.09.2014).

Аналіз реалізації всіх значень еврисеманта *предмет* показав, що широкою поняттєвою основою характеризуються ЛСВ₁ та ЛСВ₃.

Особливим еврисемантом, що характеризує найузагальненіші найменування подій, є лексема **факт**. Цією одиницею називають події, явища, випадки, реальність, наявність чи існування чого-небудь:

- 1) дійсна, не вигадана подія, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді; приклад, випадок; те, що є матеріалом для певних висновків і відповідає об'єктивній дійсності;
- 2) реальність, дійсність; те, що об'єктивно існує; наявність, існування чого-небудь;
- 3) у значенні присудкового слова справді, безперечно, безсумнівно;
- 4) у значенні частки, розмовне уживається для вираження згоди, ствердження; справді, дійсно, звичайно, безсумнівно [6, с. 1526].

Факти й позначувані ними поняття по-різному висвітлювалися в мовознавстві [2; 13]. Основними їх властивостями, на думку А. Залізняка, є «ментальний характер фактів, тобто належність до логічного, а не до реального світу; неможливість візуального сприйняття; нетривалість у часі; неможливість визначення просторово-часових вимірів; істинність» [13, с. 22]. Дослідниця стверджує, що «ментальний характер – основна риса фактів, яка дає змогу протиставляти їх ситуаціям. Ситуація з чітко визначеними атрибутами місця, часу, тривалості тощо зазнає дії внесення до ментальної оболонки, унаслідок чого стає фактом» [13, с. 22].

ЛСВ₁ іменника *факт* є основним номінативним значенням, що протиставляється другому ЛСВ за ознакою «логічний – реальний». Останні два значення вказують на можливість слова виступати в ролі допоміжного компонента, тобто десемантизуватися.

Перший ЛСВ субстантива *факт* ('дійсна, невигадана подія, дійсне явище') вважаємо відносно широким, оскільки він має величезну лексичну й синтаксичну сполучуваність. Зокрема, кількісний вимір розкривають конструкції *багато фактів, чимало фактів, ряд фактів, низка фактів*; різного роду ознаки передаються поєднаннями *дійсний, підтверджений, правдивий; беззаперечний, достовірний, точний, цікавий; неприємний, перевірений, переконливий; важливий, конкретний, наочний, новий, яскравий; бездоганний, досліджений, справжній; важливий, вражаючий, переконливий, промовистий, приємний, свіжий, сумний; аргументований, брехливий, вирішальний, відомий, головний, доречний, історичний, документальний, досліджений, життєвий факт*; часовий вимір представлений у сполученнях *теперішній, минулий, майбутній, нещодавній факт*. Суб'єкт дії може вихоплювати, висмикувати розрізнені факти, цікавитися ними, перекручувати, викривати, висвітлювати, добирати, констатувати, пояснювати, підтасовувати факти, оперувати ними і под. Крім того, перше значення іменника *факт* синсемантичне, тобто потребує контексту для конкретизації, часто вживане в мовленні. Наприклад: *Цей факт, як подія, пов'язана зі мною (К, 15.09.2014). Начальник прес-служби міліції Києва Ольга Білик офіційно підтвердила факт конфлікту (К, 12.09.2014). Але, щоб не підігрівати конфлікт в Україні, Захід не буде робити зусиль для «анулювання» доконаного факту (К, 28.08.2014). Уже через місяць ці ганебні факти засвідчили навіть в управлінні Верховного комісара ООН з прав людини (УК, 04.09.2014). За фактом зриву концерту Макаревича порушили кримінальну справу (G, 26.09.2014). Очевидний факт – понад два мільйони пасажирів щодня користуються метрополітеном. На фоні цього факту ми чуємо заяви, що грошей катастрофічно не вистачає ... (G, 25.09.2014).*

Отже, проведений аналіз засвідчив, що широкозначні іменники часто використовуються в мовленні, виступаючи

ефективним засобом передачі як предметних сутностей світу, так і абстрактних явищ, понять. У мові сучасних ЗМІ вони виконують низку текстотвірних функцій, зокрема функцію повторного називання, уточнення, заміщення інших слів і фрагментів тексту. Перспективи дослідження вбачаємо в аналізі особливостей функціонування широкозначних фразеологізмів української мови.

Бібліографічні посилання

1. **Амосова Н. Н.** Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1963. – 208 с.
2. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
3. **Арнольд И. В.** Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1973. – 304 с.
4. **Василюк И. Н.** Слова и фразеологизмы диффузной семантики в современном английском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / И. Н. Василюк. – К., 1990. – 20 с.
5. **Василюк І. М.** Дифузія як семантична структура (на матеріалі англійської мови) / І. М. Василюк // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 53–55.
6. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
7. **Гарьковская Т. Н.** О когнитивном потенциале существительных с широким значением и их функционировании в дискурсе (на материале английского языка) / Т. Н. Гарьковская // Бытие и язык. – Новосибирск, 2004. – С. 324–330.
8. **Горшкова К. А.** Имя существительное широкой семантики современного английского языка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец.

- 10.02.04 «Германские языки» / К. А. Горшкова. – Одесса, 1973. – 21 с.
9. **Гросул Л. Я.** Широкозначные глаголы динамического состояния в английском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Л. Я. Гросул. – М., 1978. – 21 с.
10. **Давыдова Г. Б.** Структурные модели конструкций с широкозначными словами / Г. Б. Давыдова // Функционирование системы языка в речи. – М. : МГУ, 1989. – С. 78–83.
11. **Джоламанова Б. Д.** Определение широкого значения как проблема теории и методики преподавания иностранного языка (на материале английского имени существительного) / Б. Д. Джоламанова // Лингвистические основы методики преподавания иностранных языков : тематический сб. науч. трудов. – Алма-Ата, 1980. – С. 66–72.
12. **Димова С. Н.** К проблеме широкого значения слова (на материале существительного «way») / С. Н. Димова // Синтаксические исследования по английскому языку. Ученые записки МГПИ. – Т. 416. – М., 1971. – Вып. 1. – С. 120–135.
13. **Зализняк Анна А.** О понятии «факт» в лингвистической семантике / Анна Зализняк // Логический анализ языка : противоречивость и аномальность текста. – М. : Наука, 1990. – С. 21–33.
14. **Колобаев В. К.** О некоторых смежных явлениях в области лексики (к вопросу о соотношении полисемии и широкозначности слова) / В. К. Колобаев // Иностранные языки в школе. – 1983. – № 1. – С. 11–13.
15. **Конецкая В. П.** Принципы классификации лексических значений слова (к вопросу о системе лексических значений) / В. П. Конецкая // Ученые записки МГПИ. Факультет иностранных языков. – Т. 43 (ХСIII). – М., 1956. – Вып. 1. – С. 93–107.

16. **Ленца А. Л.** Широкозначность глагола и контекст / А. Л. Ленца; отв. ред. В. И. Банару. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 99 с.
17. **Лотова И. С.** Синтаксические структуры с десемантизированным существительным «*thing*» в современном английском языке (к проблеме заместительной функции широкозначных существительных) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / И. С. Лотова. – М., 1973. – 16 с.
18. **Луговой В. С.** О широкозначности устойчивых словосочетаний современного французского языка : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / В. С. Луговой. – К., 1992. – 222 с.
19. **Никитина Г. И.** Конструктивные функции широкозначных существительных при десемантизации (к проблеме синтеза форм и смыслов в предложении на материале существительных французского языка «*chose*», «*fait*», «*home*», «*femme*», «*personne*», «*gens*») : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / Г. И. Никитина. – М., 1978. – 23 с.
20. **Плоткин В. Я.** Широкозначность как лексико-семантическая категория / В. Я. Плоткин, Л. Я. Гросул // Теоретические проблемы семантики и ее отражение в одноязычных словарях. – Кишинев : Штиинца, 1982. – С. 81–86.
21. **Ярцева В. Н.** Пути развития словосочетания (на материале английского языка) / В. Н. Ярцева // Ученые записки ЛГУ. № 156. Серия филол. наук. – Вып. 15. Вопросы грамматического строя и словарного состава языка – Л. : ЛГУ, 1952. – С. 28–42.

Джерела фактичного матеріалу

ГУ – газета «Голос України» – газета Верховної Ради України // <http://www.golos.com.ua/>.

К – журнал «Кореспондент» – український суспільно-політичний щотижневик // <http://korrespondent.net/>.

УК – газета «Урядовий кур'єр» – щоденне видання центральних органів виконавчої влади України // <http://www.ukurier.gov.ua/>.

Г – газета «Gazeta.ua» – всеукраїнське щоденне видання суспільно-політичної, економічної, культурної та спортивної тематики // <http://gazeta.ua/>.

УДК 811.161.2'367

І. С. Попова

ПРО ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В СИНТАКСИСІ

Статтю присвячено одній з актуальних і цікавих проблем сучасного українського мовознавства – синтаксичному моделюванню. Доведено потребу побудови моделей однієї із фундаментальних категорій синтаксису – синтаксичної одиниці. Розкрито сутність двох надзвичайно важливих операцій лінгвістичного моделювання: операції відображення як метамовної універсалії та операції контамінування образів, що дає змогу узагальнювати в одному аналітичному виразі моделі різних конструкцій заданого типу.

Ключові слова: синтаксис, лінгвістичне моделювання, синтаксична модель, синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, образ, операції відображення та контамінування образів.

Статья посвящена одной из актуальных и интересных проблем современного украинского языкознания – синтаксическому моделированию. Доказана необходимость построения моделей одной из фундаментальных категорий синтаксиса – синтаксической единицы. Раскрыта сущность двух наиболее важных операций лингвистического моделирования: операции отображения как метаязыковой универсалии и операции контаминирования образов, что позволяет обобщить в одном аналитическом выражении модели разных конструкций заданного типа.

Ключевые слова: синтаксис, лингвистическое моделирование, синтаксическая модель, синтаксическая единица, синтаксическая связь, операции отображения и контаминирования образов.

The article is dedicated to one of the topical and interesting problems of modern Ukrainian linguistics – syntactic modeling. It is mentioned that the usage of the method of linguistic modeling is concerned, first of all, with specific features of syntax as the highest level of language structure. The author's interpretation of the syntactic model as the unity of its three main hypostases is presented : 1) the model – is a metalanguage, in other words, it is the system of studying and description of the linguistic phenomena, 2) the model is a structural or functional analogue of these phenomena, 3) the model is an operative linguistic unit. The necessity of structuring the models of one of the fundamental syntax categories is proven, the syntactic unit is dominant in
© Попова І. С., 2014

the system of metalanguage attributes of modern syntax. The stress is laid on the importance of basic functions, applied to linguistic units while transferring them into both analytical and graphical models. Two exclusively significant operations of linguistic modelling have been described from this point of view. They are the operation of reflection and the operation of image contamination. The operation of reflection is a metalinguistic universal, characterized by substitution of some speech or linguistic units by a certain symbol, mostly by the symbol of the class (paradigmatic, syntagmatic or any else), to which this unit belongs. As the result of the reflection of a number of words that present a certain syntactic unit to a number of classes there appears an image, known as a chain of symbols. An operation of characters' contamination is the next, higher level of abstracting and generalization of syntactic constructions, already given as images, which are certain models. The essence of this operation is a combination in one analytical expression, that is a kind of formula, some aggregate of different models of a particular linguistic phenomenon, obtained by using the method of reflection in some text corpora or in the list of linguistic units.

Key words: syntax, linguistic modeling, syntactic model, syntactic unit, syntactic connection, the operation of reflection and the operation of image contamination.

Лінгвістичне моделювання – це особливий і досить ефективний метод у практиці синтаксичного аналізу. Використання методу лінгвістичного моделювання пов'язане передусім зі специфікою синтаксису як дуже великої системи, не доступної для її безпосереднього спостереження в усьому обсязі та в усіх виявах одночасно. Використання моделей синтаксичних одиниць і явищ передбачене структурним аспектом вивчення й опису мовленнєвих ланцюгів. У сучасних мовознавчих дослідженнях актуалізовано три іпостасі поняття **модель**: 1) як структурний чи функційний **аналог** виучуваного явища [3, с. 256], 2) як своєрідна **метамова**, тобто система деяких правил, у межах яких дослідник вивчає граматику мови й формує результати своїх досліджень [3, с. 257], 3) як певна **лінгвістична одиниця** [8].

Модель у синтаксисі – це одна з фундаментальних його категорій (разом із синтаксичною одиницею та синтаксичним зв'язком), оскільки саме в синтаксисі моделюють явища,

пов'язані як із їхньою субстанцією, так і зі структурами цих явищ, утілених у певні мовленнєві ланцюги.

Моделі класифікують за різними критеріями, а саме: за характером модельованого явища, теоретичним апаратом, яким певна модель послуговується, способом моделювання тощо. Об'єктом моделювання в синтаксисі може бути все, що належить до цього рівня структури мови й так чи інакше пов'язане з конструюванням мовлення. З огляду на це можна стверджувати, що в синтаксисі моделюють синтаксичні одиниці та синтаксичні зв'язки, що належать до фундаментальних категорій синтаксичної системи. Утім, у комплексі метамовних атрибутів сучасного синтаксису, зокрема і в метамовних побудовах, орієнтованих на синтаксис української мови, домінують моделі синтаксичних одиниць.

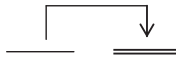
Залежно від технології аналізу мовленнєвих ланцюгів синтаксичні моделі поділяють на два основні класи: графічні та аналітичні. Перші – це певні синтаксичні явища, представлені як графи, наприклад, дерева залежностей, інші – як послідовності буквених символів, своєрідні формули, образи, що постають під час відображення множини слів на множину тих класів, до яких ці слова входять. До аналітичних моделей належать структурні схеми речень, які моделюють його предикативну основу, коли йдеться про просте речення, і загальні принципи об'єднання таких предикативних основ у межах складного речення як однієї предикативної одиниці.

Під час побудови моделей практикуються передусім певні загальні принципи моделювання синтаксичних одиниць, досить універсальні, що дають змогу створити на їхній основі цілком сприйнятні конкретні моделі. Водночас сфера пошукових досліджень тут має залишатися відкритою. Нарешті повинні бути чітко окреслені основні операції, застосовувані до мовних і мовленнєвих одиниць під час переведення їх як в аналітичні, так і в графічні моделі, особливо ті з них, які безпосередньо співвідносяться із

загальними принципами побудови синтаксичних моделей, а також продукувані цими операціями символічні системи.

На нашу думку, на особливу увагу заслуговують дві надзвичайно важливі операції лінгвістичного моделювання, які мовознавці застосовують (чи можуть застосовувати), будуючи моделі, і зокрема аналітичні моделі практично всіх модельованих у синтаксисі, і не лише в синтаксисі, лінгвістичних об'єктів. Ідеться про операцію **відображення** як метамовну універсалію й про операцію **контамінування** образів, що дає змогу узагальнювати в одному аналітичному виразі моделі різних конструкцій заданого типу.

Операція відображення – це заміна деякої мовленнєвої чи мовної одиниці певним її символом, здебільшого символом того класу (парадигматичного, синтагматичного чи якогось іншого), до якого ця одиниця належить, хоч такий символ може бути й графічним. Такі операції лінгвісти застосовують давно й під час вивчення й опису найрізноманітніших фактів мови й мовлення, не підкреслюючи в цьому разі, а нерідко й не усвідомлюючи, що послуговуються лінгвістичним моделюванням ні тоді, коли, наприклад, словосполучення на зразок *пізня осінь* подають як послідовність двох літер: **Пк Ім** (**Пк** – прикметник; **Ім** – іменник), – які вказують на те, що це словосполучення складається із прикметника та іменника, ні тоді, коли цю конструкцію подають, наприклад, графом:



Вибір певного образу такої конструкції може бути зумовлений найрізноманітнішими причинами, зокрема й віддаленими від проблематики лінгвістичного моделювання як такого, і бути зв'язаним, наприклад, з настановою особи, яка застосувала операцію відображення, лише на опис субстантивних словосполучень (*новий будинок, цікава книжка* тощо) або словосполучень загалом (*новий*

будинок, побудувати будинок, дуже новий та ін.).

Операція відображення була формалізована й оформлена в термінах теорії множин як операція лінгвістичного моделювання в кінці п'ятдесятих років минулого століття О. Кулагіною [5]. Одержані внаслідок використання операції відображення до деяких мовленнєвих утворень ланцюги символів О. Кулагіна називала В-структурами, але в метамову лінгвістики ввійшов традиційний для теорії множин термін – **образ**, який цілком узгоджується із тлумаченням відповідного слова в спеціальному вживанні в наших лексикографічних довідниках. Так, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» одне із тлумачень першого значення слова *образ* звучить як «подоба, копія кого-, чого-небудь», а в третьому, спеціальному, його тлумаченні – це «зображення якого-небудь явища через інше, конкретніше або яскравіше» [2, с. 815], тобто дещо, уже прямо співвідносне з моделюванням. У короткому тлумачному словнику з інформатики й обчислювальної техніки *образ* – це й деяка копія, і опис структури елемента з використанням певних символів [4, с. 195], тобто також певна модель. Безпосередньо в практиці лінгвістичного моделювання, і зокрема моделювання синтаксичних конструкцій, образ визначають як ланцюг символів, який постає внаслідок відображення множини слів певної синтаксичної одиниці на множину класів, тобто внаслідок заміни кожного слова чи конструкції символами власне тих класів, до яких вони належать.

З урахуванням того, що символи в цьому разі можуть бути не лише буквеними, але й будь-якого іншого субстаціонального наповнення й що операцію відображення можна застосовувати як до мовних чи мовленнєвих одиниць, так і до певних відношень між ними, і зокрема до синтаксичних зв'язків між словами, зв'язків як об'єкта моделювання, образом деякого мовленнєвого ланцюга може бути будь-яке його символічне зображення, що переводить

конкретний мовленнєвий акт у його метамовне подання, у деяке лінгвістичне явище того чи того ступеня його узагальненості. Образи мовленнєвих утворень у цьому разі можуть бути найрізноманітнішими. Нетрадиційною може постати й використовувана під час моделювання символіка, особливо графічна, як, наприклад, у К. Бабицького [1], А. Мухіна [10] або І. Севбо [11]. Але сама операція відображення універсальна, її широко використовують лінгвісти під час виконання багатьох завдань як дослідницького, так і дидактичного характеру, до того ж нерідко незалежно від їхнього суб'єктивного сприйняття моделювання як одного з методів лінгвістичного аналізу й ставлення до цього методу.

Операція контамінування образів – це наступний, вищий рівень абстрагування й узагальнення синтаксичних конструкцій, уже поданих як образи, тобто певні моделі. У практику лінгвістичних досліджень цю операцію увів, наскільки нам відомо, І. Меншиков, побудувавши модель контамінованих образів [6; 9], модель аналітичну. Сутність цієї операції полягає в поєднанні в одному аналітичному виразі, своєрідній формулі, деякої сукупності різних моделей певного лінгвістичного явища, одержаних після застосування в деякому корпусі текстів чи в списку лінгвістичних одиниць операції відображення.

Зокрема, субстантивне словосполучення з узгодженим означенням у препозиції на зразок *пізня осінь* може бути подане, з одного боку, конструкцією, у якій іменник супроводжує не прикметник, а якась інша частина мови, наприклад, ад'єктивний займенник (*моя книжка*) чи дієприкметник (*прочитана книжка*), з іншого боку, конструкцією з кількома визначальними стрижневе слово компонентами (*великий кам'яний будинок; моя нова сукня; всі наші нові сусіди; той незабутній літній вечір* тощо). Отже, відповідне субстантивне словосполучення як лінгвістична одиниця повинне бути представлене не лише моделлю **Пк Ім**, а низкою інших моделей: **За Ім; Дк Ім; Пк Пк Ім; За Пк**

Ім; За За Пк Ім; За Пк Пк Ім тощо (**За** – займенник; **Дк** – дієприкметник).

Наявний, отже, деякий список моделей, кожна з яких репрезентує певну сукупність відповідних синтаксичних конструкцій як граматичних утворень на основі парадигматичних класів слів з абстрагуванням від їхнього лексичного наповнення. Такий список осяжний, на відміну від списку конкретних мовленнєвих побудов, але й він може бути досить великим. Логічно у зв'язку із цим перейти до побудови загальної моделі розглядуваної синтаксичної конструкції, і це можна зробити за допомогою операції контамінованих образів. У цьому разі модель буде такою:

$$\begin{pmatrix} \text{Пк} \\ (\text{За}) \\ \text{За} \end{pmatrix} \quad \begin{matrix} \text{Пк} \\ \text{За} \\ \text{Дк} \end{matrix} \quad \text{Ім}$$

Зафіксовані в ній і компоненти модельованої синтаксичної конструкції, і їхня комбінаторика.

Операція контамінування образів складається із двох основних процедур, застосованих до образів модельованої конструкції:

1. Позиційно еквівалентні в цій конструкції класи, тобто класи слів, які займають однакові позиції щодо обраної точки відліку, виписують у стовпчик з урахуванням зменшення їхньої частоти в списку контамінованих образів.

2. Факультативні класи подають у круглих дужках, кількість яких указує на різний ступінь факультативності.

Часткові правила побудови контамінованих образів стосуються позначення дистантності компонентів модельованої конструкції, фіксації компонентів, що супроводжують її або в ній відсутні, статистичних параметрів моделі, можливості її варіювання й деяких інших процедурних аспектів опису синтаксичних фігур тієї чи тієї мови [9, с. 31–32].

Уведення в практику моделювання операції контамінування образів значно розширює сферу використання цього методу лінгвістичного аналізу, а водночас і характер тих об'єктів, які вивчають та описують за допомогою їхніх моделей. І якщо операція відображення дає змогу нам будувати моделі мовних і мовленнєвих одиниць різного ступеня узагальненості відповідних аналітичних виразів, то операція контамінування образів орієнтована на моделювання не лише одиниць мови й мовлення, а й ширших лінгвістичних категорій – лінгвістичних явищ як системи певних одиниць і семантико-граматичних відношень між ними, пов'язаної з категорійним значенням такого, зокрема, поняття, як синтаксична конструкція. У зв'язку із цим постає й широкий діапазон практичного застосування моделі контамінованих образів – від побудови формальних граматик для автоматичного аналізу мовлення до дистанційного навчання й атрибуції текстів [7, с. 109–128].

Отже, потреба використання моделей синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови є очевидною, і їхнє моделювання відбувається здебільшого на базі двох основних операцій: відображення як метамовній універсалії (для аналітичних і графічних моделей) і контамінування образів, що дає змогу узагальнити в одному аналітичному виразі моделі різних конструкцій заданого типу (для аналітичних моделей).

Бібліографічні посилання

1. **Бабицкий К. И.** К вопросу о моделировании структуры простого предложения / К. И. Бабицкий // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 115–129.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.
3. **Засорина Л. Н.** Введение в структурную лингвистику /

- Л. Н. Засорина. – М. : Высш. шк., 1974. – 320 с.
4. **Информатика** та обчислювальна техніка : короткий тлумачний словник / за ред. В. П. Годюла. – К. : Либідь, 2000. – 320 с.
 5. **Кулагина О. С.** Об одном способе определения грамматических понятий на базе теории множеств / О. С. Кулагина // Проблемы кибернетики. – М. : Физматгиз, 1958. – Вып. 1. – С. 203–214.
 6. **Меньшиков И. И.** Контаминированные образы как способ представления синтаксических структур / И. И. Меньшиков // Автоматизация информационных работ и вопросы прикладной лингвистики. – К. : ИК АН УССР, 1969. – Вып. 1. – С. 64–77.
 7. **Меньшиков И. И.** Курс лекций по основам информатики и прикладной лингвистике / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 2007. – 152 с.
 8. **Меньшиков И. И.** Модель как лингвистическая единица и лингвистическая категория / И. И. Меньшиков // Ученые записки Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь : ТНУ, 2011. – Т. 24 (63), № 2–4,3. – С. 94–98.
 9. **Меньшиков И. И.** Модель контаминированных образов в синтаксисе / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – 140 с.
 10. **Мухин А. М.** Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1968. – 231 с.
 11. **Севбо И. П.** Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – К. : Наук. думка, 1981. – 192 с.

УДК 811.161.2

Л. В. Савченко

РОЛЬ ТРАДИЦІЙНО-ОБРЯДОВОГО ЕТНОКОДУ У ФОРМУВАННІ ФРАЗЕОСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізується роль традиційно-обрядового етнокоду у формуванні системи етнофразеології української мови. Схарактеризовано походження окремих етнофразеологічних одиниць та етнофразеологічних сполучень, підґрунтям для творення яких були календарні, родинні, громадські та церковні обряди і традиції. В ієрархічній системі етнокодів культури виділено етносубкоди, мотивовані фразеообразами духовної культури: релігійні свята, весілля, народження, поховання, громадські чи церковні обряди. Виокремлено кореляційні зв'язки етнокодів та етносубкодів культури з субстанційними та концептуальними кодами культури.

Ключові слова: етнофразеологічна одиниця, етнофразеологічне сполучення, етнокод культури, етносубкод культури.

В статье анализируется роль традиционно-обрядового этнокода в формировании системы этнофразеологии украинского языка. Дается характеристика происхождения отдельных этнофразеологических единиц и этнофразеологических словосочетаний, основой для создания которых стали календарные, семейные, общественные и церковные обряды и традиции. В иерархической системе этнокодов культуры выделены этносубкоды, мотивированные фразеообразами духовной культуры: религиозные праздники, свадьба, рождение, похороны, общественные или церковные обряды. Указаны корреляционные связи этнокодов и этносубкодов культуры с субстанциональным и концептуальным кодами культуры.

Ключевые слова: этнофразеологическая единица, этнофразеологическое словосочетание, этнокод культуры, этносубкод культуры.

The article analyzes the role of traditional and ritual ethnocode in the ethnofraseological system of Ukrainian language. The purpose of scientific exploration is to clarify the concept of traditional and ritual ethnocode of culture and present the structure of ethnocode, defining the ethnosubcodes that correlate within the ethnofraseological images in ethnofraseological units

© Савченко Л. В., 2014

and idioms.

The author determines the origin of some ethnophraseological units and ethnophraseological word combinations, the basis for the creation of which was calendar, family, community and church rituals and traditions. In a hierarchical system of ethnocodes of culture, ethnosubcodes, motivated by phraseoimages of spiritual culture were allocated: religious holidays, wedding, birthday, funeral, public or religious ceremonies. Correlation links of ethnocodes and ethnosubcodes of culture with substantive and conceptual codes of culture were pointed out in the article.

The topicality of the research is obvious, as ritual ethnophraseology of the Ukrainian language with elements of ethnolinguistic etymology has not been investigated systematically and comprehensively. Therefore, the main task is to show the important role of rituals and traditions in creation of ethnophraseology.

Consequently, traditional and ritual ethnocode of culture is reflected in the images of ethnophraseological units, which components efficiently correlate with group of substantial codes with subject-costume, subject-glutological, subject-domestic, anthropo-actional subcodes in hierarchical system of codes. The great majority of ethnophraseological units correlate with family-ritual ethnosubcode. Public-ritual and church-ritual ethnosubcodes of culture are less productive. Holistic analysis of ethnophraseosystem of Ukrainian language is only possible when describing areal phraseology and comparative characteristics of these units.

Key words: ethnophraseological unit, ethnophraseological word combination, ethnocode of culture, ethnosubcode of culture.

Лінгвістичний аналіз етнофразеологізмів української мови, пов'язаних з календарною, громадською й родинною обрядовістю та її фрагментами, відтворено в працях В. Німчука, В. Жайворонка, Т. Космеди, В. Ужченка, В. Мокієнка, С. Толстої, В. Ковалю та ін. Однак системно та комплексно обрядова етнофразеологія з елементами етнолінгвокультурологічної етимології не вивчалася. Саме тому дослідження ролі традиційно-обрядового етнокоду у формуванні фразеосистеми є актуальним.

Мета наукової розвідки – з'ясувати поняття традиційно-обрядового етнокоду культури та подати структуру етнокоду, виокремлюючи етносубкоди, що корелюють у межах етнофразеологічних одиниць (ЕФО) та етнофразеологічних сполучень (ЕФС).

Образною основою для виникнення ЕФО виступають фразеообрази, мотивовані обрядами й традиціями, що базуються на виконанні системи усталених фізичних дій, традиційних рухів, жестів, поведінки людини, які закладені у свідомості людини. Такі ЕФО співвідносяться із традиційно-обрядовим етнокодом культури, у якому репрезентується сукупність образів фрагментів важливих життєвих подій, що супроводжуються календарними, родинними, побутовими, громадськими та церковними обрядодіями. Етнокод є своєрідним транслятором світоглядних уявлень людини. У фразеології традиційно-обрядовий етнокод співвідноситься з образною основою ЕФО, що сформувалася під впливом комплексу акціональних магічних дійств традицій та обрядів, і виступає індикатором походження.

У традиційно-обрядовому етнокодї культури закономірним є виокремлення календарно-обрядового, родинно-обрядового, громадсько-обрядового, церковно-обрядового етносубкодів (ЕСК).

1. Календарно-обрядовий ЕСК. У фразеосистемі мови фіксуються ЕФО, фразеообрази яких мотивовані календарно-обрядовим ЕСК: *ходить з Меланкою; на кінський великдень; справляти колодку; як бабак на горі свисне*. Проаналізуємо різдвяно-новорічний цикл обрядів, з яким пов'язують походження календарних ЕФО й ЕФС.

Комплекс різдвяно-новорічної обрядовості складають фундаментальні свята Різдво й Водохреще. У фольклорних збірках XIX – поч. XX ст. подано ЕФО з геортонімом **Різдво** (похідне **різдвяний**), який виступає базовим етнокомпонентом: *обійдеця Різдво без свяченого* [15, с. 250]; *обійду ся, як без съвяченого на Різдвяні съята* [4, т. 2, с. 462] зі значенням 'велике свято обійдеться без церемонії'. Цікавим є ЕФС **різдвяні гості**, зафіксоване в збірці М. Номиса. У словниковій статті подано довідку: «кажуть про гостей, що довго гостюють (приїхав до чоловіка на Різдво зять з дочкою, сидять та й сидять: вже й Водохреща

пройшло, а вони додому не думають)» [15, с. 233]. Події часового змісту визначалися періодом до і після Різдва (зимовий цикл), до і після Великодня (весняний цикл), до і після Петра (літній цикл) (ЕФС *не йде до Петра, а до Різдва*).

Останнє свято різдвяно-новорічного циклу *Водохреще* або *Йордан*, що прийшло в Україну разом із християнством. На Водохреще всією громадою йшли святити воду, кожен намагався щонайшвидше потрапити до води. Саме тому сформувалися компаративні ЕФО: *товпляця так (Пхаєся), як до свяченої води* [15, с. 172]; *глітно як у церкві на водосвятію* [4, т. 1, с. 338] із семантикою 'натовп, скупчення людей із приводу якоїсь події'. Зафіксовані і варіанти ЕФО: *без Гриця и вода не освятиця* [15, с. 157]; *бызь Грыця вода ны освятыця* [1, с. 491]; *без неї вода ніде не освятиться* [8, с. 31].

У зимовому циклі були спеціальні обряди, скеровані на звільнення людського світу від нечистої сили, тобто зимові «проводи». Залишки їх можна вбачати у звичаї очищення водою, коли люди, які на Святки перевдягалися «нечистиками», імітуючи нечисту силу в різноманітних обрядах та іграх, обов'язково мали зануритися у воду на Хрещення, коли її освячував священник [11, с. 341–343]. Згідно з віруваннями східних слов'ян одним з календарних періодів, коли нечиста сила може виходити з води на суходіл, є інтервал часу від Різдва до Водохреща. Можливо, звідси й ЕФО *прибравсь, як чорт на Водохреще* [15, с. 495]. В етнографічних матеріалах М. Довнар-Запольського повідомляється про зміну місця перебування водяника, який «не весь час живе у воді, оскільки його ганяє Бог: до Хрещення водяник сидить у воді, а потім переходить у лозу» [7, с. 283].

У силу свяченої води вірили здавна. Вважали, що нечиста сила боїться святої води, тому, окропивши нею певний об'єкт, її можна позбавитися. У збірках і словниках XIX – поч. XX ст. подано структурно-лексичні варіанти ЕФО

з компонентом *вода*: *а ні свячена вода не pomoже; ні свяченою водою не відхристися* [15, 269]; *ані священна вода не pomoже; ані священною водою не отхрестишся* [16, с. 230]; *ані в йорданські воді сі не вмиєш* [4, т. 2, с. 234]. У структурі ЕФО компонент *вода* співвідноситься із природним кодом, а компонент *свячена (йорданська)* – з аксіологічним. Виявлено варіанти ЕФО, походження якої пов'язане з церковними традиціями: *боїть ся, як чорт свяченої води* [4, т. 1, с. 113]; *боїть ся, як чорт свяченої води* [16, с. 234]; *боїть ся, як чорт свяченої води* [8, с. 3] (пор. *як чорт попа* зі словом *боїть ся*). Через компонент-демонологему *чорт* фразеобраз корелює з демонологічно-антропоморфним етнокодом.

2. Родинно-обрядовий ЕСК. Найважливіші етапи життя людини й окремі стадії розвитку сім'ї супроводжують різноманітні обряди, до яких належать дієства, пов'язані з біологічним циклом існування людини – народженням, одруженням, смертю. Родинна обрядовість продуктивно відобразилася на формуванні фразеосистеми (ЕФО *дурні куми тебе тримали; забивати палю; дати відкоша; сидіти на саях; плакати за миску проса* та ін.).

Репрезентацію цього етносубкода подаємо, аналізуючи ЕФО *полоскати повивач; робити (вити) вильце*. Етнокомпонент *повивач* зафіксовано в структурі ЕФО *полоскати повивач* із семою 'пити спиртне після хрестин' [19, с. 539]. Як відомо, хрестини тривали три дні й супроводжувалися питтям горілки. Процес *пиття* базувався на віруванні в те, що рідина (вода) виконує очисну функцію щодо народження немовляти. Через предметний код ця акціональна дія пов'язана з лексемою *повивач* (уживається на позначення предмета, що означає «довгий вузький шматок тканини для сповивання немовляти» [18, т. 6, с. 649]). Сценарій фразеобразу мотивований родинною акціональною обрядодією, яка є ірреальною в цьому контексті (насправді повивач не полощуть у певній рідині). Походження ЕФО пов'язують з родинними звичаями

українців пеленати немовля. Етнокомпонент **повивач** у структурі ЕФО співвідноситься з предметно-побутовим субкодом, а дієслівний компонент **полоскати** – з антропо-діяльнісним. Когерентність між атрибутом хрестин *повивачем* та акціональною дією фрагмента сценарію *пиття* (спиртних напоїв), вираженого дієсловом **полоскати** (за допомогою цих самих спиртних напоїв), вплинула на утворення вторинного словосполучення **полоскати повивач** із тлумаченням *‘пити могорич після хрестин’*, що фіксується з ремаркою *‘етнографічне’*. За традицією перед хрещенням дитину купали в непочатій воді, загортали в мамину (доньку) чи татову (сина) сорочку й пеленали за допомогою повивача.

Особливе дійство весілля – процес приготування обрядового деревця – є праобразом райського дерева, символом бога Рода, бога Купала, що символізує шлюб вогню й води. На позначення деревця у весільній лексиці використовують такі номінативи: *вильце, вільце, гильце, гільце, ільце, ельце, йольце, йолка, ялінка, тройчатка, галузка, різка, різки, квітка, хвойка*. ЕФС **робити (вити) вильце (гільце); весільне гільце робити; райське деревце вити; робити хрещату різку** наділені сакральним змістом і корелюють з родинно-обрядовим ЕСК. «Обряд *вить вильце* трапляється у Великоросії, під назвою «дівоcha краса». Зелене і прикрашене дерево початок, розквіт нового життя, заміжжя» [20, с. 14]. Український обряд описує М. Маркевич: «*вить вильце* значить плести вінки з квітів... і прикрашати букетами вильце» [14, с. 107]. Сьогодні описані обрядодії частково втратили своє значення та мотивацію. ЕФС стала застарілою, однак у деяких регіонах, зокрема на Слобожанщині та Львівщині, уживається зі значенням *‘випивати горілку перед весіллям’* і набула ознак фразеологічної одиниці.

3. Громадсько-обрядовий ЕСК. Походження ЕФО та ЕФС української мови пов’язується з громадськими обрядами та звичаями, наприклад: **наче каша закопана; школярської юшки найвса; знати козу; ряст топтати**

та ін.

З'ясуємо роль обрядів у формуванні ЕФО *ходити на ралець*, походження якої описував В. Ужченко, пов'язуючи його з відшаруванням обряду «водіння кози» [21, с. 278]. ЕФО корелює із традиційно-обрядовим етнокодом і зафіксована в словнику Б. Грінченка із семантикою «*іти з вітаннями і подарунком*» [5, т. 4, с. 4]. Варто зазначити, що в «Енеїді» І. Котляревського є такі рядки: «Взяла очіпок грезетовий і кунтуш з усами люстровий, *пішла* к Зевесу *на ралець*». Компонент *ралець* є дериватом діалектної дієслівної форми *ралити*. Відповідно історизм *рало* – «примітивне знаряддя для оранки землі; одиниця оподаткування в Русі» [18, т. 6, с. 446]. В. Даль подає таке тлумачення: *рало* – «плуг, сабан, косуля, соха (давнє церковне слово)» [6, с. 558]. Одна з гіпотез базується на возвеличенні цього знаряддя праці. Номінатема *ралець* пов'язується з *рало* через первісне значення 'данина від сохи'.

За визначенням Б. Грінченка, лексема *ралець* має значення «подарунок, приношення при поздоровленні, візиті» [5, т. 4, с. 4]. Сучасний словник витлумачує поняття *ралець* у двох значеннях: «1) застаріле *подарунок, приношення*; 2) переносне *учта, бенкет*» [18, т. 6, с. 446]. Крім того, вказується, що *ралець* – «подарунок, приношення; бенкет [нарада, порада; добровільна данина землевласникові від рала в день Різдва]» [3, с. 21]. У дослідженнях О. Потебні зазначається, що «на Меланку, крім того, що водять козу, «волочать плуг» [17, с. 154]. Оскільки плуг уважався сприятливим для започаткування справ, тому й колядники ходили із цим знаряддям праці. За давніми українськими традиціями, коли водили Меланку, парубки вносили до хати й чепіги, створюючи враження, ніби орють ниву та сіють зерно. Відома й ЕФО *кликати на ралець*, яка фіксується з можливим первісним значенням «запрошувати на свято рала (початок або закінчення польових робіт)» [9, т. 5, с. 21]. У сучасному словнику фразеологізмів фіксується лише ЕФО *кривавий ралець* – «масові вбивства».

Структурно-семантична фразеомодель реконструкції етногенези ЕФО *ходити на ралець* побудована за такою схемою: «акціональна дія *ходити* (іти від хати до хати з привітаннями в день Меланки; обрядодія «ходити з Меланкою») → [*ралець* (від *ралити* → *рало* = плуг; данина від сохи в день Різдва; одиниця оподаткування; подарунок; бенкет)] → привітання господарям, побажання доброго врожаю + імітація польових робіт; виконання обрядодії «волочити плуг» → господарі за традицією дякують меланкарям (колядникам) → пригощання гостей – солодоші, горіхи, пироги = семантика *‘іти з вітаннями та подарунками’*».

4. Церковно-обрядовий ЕСК. Православна церква вірує, що кожен обряд здійснює освячувальну, оновлювальну та зміцнювальну дію на людину. За час свого існування язичницькі та християнські обряди змішалися. Багато дійств збереглося «у формі розваг, звичаїв, на зразок святкувань і, на сором християнства, деякі звичаї язичництва привились до святкувань християнських» [12, с. 2]. В етнофразеології виокремлено ЕФО, що сформувалися на підґрунті церковних обрядів: *дурний ніп тебе хрестив; дати вивід; іти (везти, повести, стати) до шлюбу; мерлому й кадило не допоможе; на ладан дише* та ін.

Етнофразеосистема української мови фіксує ЕФО на позначення фрагментів обрядів хрестин дитини. Оскільки під час хрестин у церкві куми беруть на руки дитину з купелі, звідси і ЕФО: *підержати до хреста* зі значенням *‘хрестити, взяти від купелі’* [5, т. 3, с. 240]. Дія прийняття купелі в церкві й обряду хрещення вербалізувалася в ЕФО *у хрест увести (охрестить)* [15, с. 422]; *у хрест увійти* [5, т. 4, с. 413; 8, с. 7]; *приймати / прийняти хрест святий* [8, с. 102]. Оскільки кум на хрестини приносив у подарунок хліб, а кума – крижму (крижмо) – білу тканину, на якій під час хрещення тримають дитину, у народі стала функціонувати ЕФО *в Божу крижму вписати ся* зі значенням *‘охреститися’* [4, т. 2, с. 309]. ЕФО *до виводу привести,*

бути, вивід дати [13, с. 70] пов'язана з обрядом, що проводиться на сороковий день після народження дитини, коли в церкві над матір'ю священник читає молитву.

Продуктивними у формуванні етнофразеосистеми виступають весільні обряди. Кульмінаційним ритуалом є вінчання в церкві та шлюб у громадській установі. Дійство ввібрало в себе й деякі народні обряди, зокрема, з'єднання молодих (зв'язування рук, обмін обручками, окреме пригощання). Обходу молодих кругом церковного вівтаря відповідає обхід кругом столу (печі, колодязя, дуба, куша, ялини, дому, комори) у давньому народному обряді. У мовленні українців активно вживається ЕФО **брати / узяти шлюб** зі значенням *'одружуватися, вінчатися'*. Зазначена ЕФО зафіксована в збірках і словниках XIX – поч. XX ст. з семою *'вінчатися, обвінчатися'*: **шлюб брати, взяти; на шлюбі стояти; до шлюбу стати** [5, т. 4, с. 504]; **шлюб взяти** [8, с. 14]; **шлюб брати; на шлюбі стояти** [8, с. 20]. Про те, що шлюб мав правове та громадське визнання, свідчить ЕФО **взяв на шлюб** зі значенням *'взяв на чесне слово'* [2, с. 399], інтерпретація якої вказує на довіру та правдивість. Як відомо, лексема *шлюб* має давнє походження від слов'янського «слюб», «слюбитися», «любов», «любитися», які вживаються в усіх слов'янських народів. У працях Б. Грінченка та В. Дубровського із семантикою *'вінчать, обвінчать'* подано ЕФО **шлюб давати, дати** [5, т. 4, с. 504]; **вступить вь бракъ – одружитися, побратися; шлюб взяти** [8, с. 14]; **шлюб давати** [8, с. 20].

Протягом обряду вінчання свідки над головами молодих тримали церковні корони (вінці). Такий вінець називався царським, бо в нього вкладали сакральний зміст: **вінчалый вінець – царський вінець** [8, с. 20]. Під впливом цього весільного обряду вже в минулих століттях сформувалися й уживалися ЕФО з етнокомпонентом **вінець**, наприклад: *не збирайся и в свати, як до вінця не вести* [15, с. 397]; *бодайсь тоді мала вінець, як світу буде кінець; мати вінець – 'вийти замуж'* [4, т. 1, с. 222]. Вінець символізував красу,

молодість, а коло – безмежність, вічність. Сучасні словники подають такі ЕФО: *вести до вінця* [19, с. 59]; *іти / піти до вінця* [19, с. 279]; *стати / ставати під вінець* [19, с. 692]; *до вінця (під вінець) взяти*. Фразеобразом цих одиниць є церковні обряди. Найбільшим прокляттям для молодої дівчини вважалося побажання *щоб ти під царський вінець не підійшла* [15, с. 191]. У давнину обряд «вінчання» мав ще назву «*коронованіє*» – «*вінчаніє, увязаніє*», і відповідно *корону* – *вінчаю, вязаю вінцемъ* [10, с. 37]. Це стійке сполучення слів не фіксується в лексикографічних працях і фольклорних збірках, що вводить її у статус застарілої і свідчить про занепад.

Отже, традиційно-обрядовий етнокод культури продуктивно репрезентований у фразеобразах ЕФО. Визначено, що етнокомпоненти ЕФО в ієрархічній системі субстанційної групи кодів корелюють із предметно-костюмним, предметно-глутологічним, предметно-побутовим, антропно-діяльнісним субкодами. У календарно-обрядовому ЕСК актуальними є ЕФО з компонентами-геортонімами. Родинно-обрядовий ЕСК пов'язаний із сімейними обрядами в життєвій тріаді народження – весілля – похорони. Із цим ЕСК співвідноситься найбільша кількість етнофразеологізмів. За продуктивністю громадсько-обрядовий ЕСК у фразеології відображено менш активно. Церковно-обрядовий ЕСК тісно корелює з релігійним етнокодом культури через сакральні обрядодії та атрибути. Традиційно-обрядовий етнокод відіграв важливу роль у творенні етнофразеології української мови, оскільки духовна культура, яка була регулятором відносин між людьми, формувала їхню свідомість і менталітет, відображалася й у мовленні, зокрема у фразеосистемі.

Бібліографічні посилання

1. **Бессараба И. В.** Пословицы, поговорки, присловья, сравнения и проч., записанные в посаде Новой-Праги и в поселке Батезман Александрийского уезда /

- И. В. Бессараба // Материалы для этнографии Херсонской губернии. – Пт. : Тип. Имп. акад. наук, 1916. – Т. 94. – № 4. – С. 489–519.
2. **Білецький-Носенко П. П.** Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка / П. П. Білецький-Носенко ; підгот. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 422 с.
 3. **Булаховский С. А.** Введение в языкознание : учеб. пособие / С. А. Булаховский. – М. : Просвещение, 1953. – Ч. 2. – 178 с.
 4. **Галицько-руські** народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1–3.
 5. **Грінченко Б. Д.** Словарь української мови : у 4 т. / Б. Д. Грінченко ; упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
 6. **Даль В. И.** Толковый словарь русского языка : современная версия / В. И. Даль. – М. : Эксмо, 2005. – 736 с.
 7. **Довнар-Запольский М. В.** Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1909. – Т. I. – 491 с.
 8. **Дубровський В.** Московсько-українська фразеологія / В. Дубровський. – К. : Друк. б. Київської Друкарської спілки, 1917. – 148 с.
 9. **Етимологічний** словник української мови : в 7 т. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
 10. **Житецкий П. И.** Очерк литературной истории малорусского наречия / П. И. Житецкий // Киевская старина. – Т. XXII. – Сентябрь. – № 8. – с. 246–288.
 11. **Жуйкова М. В.** Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / М. В. Жуйкова. – Луцьк : Вежа, 2007. – 416 с.

12. **Забылин М.** Русский народ : его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия : в 4 ч. / М. Забылин. – М. : М. Березин, 1880. – 607 с.
13. **Малоруско-німецкий словарь** : у 2 т. / укладачі : Є. Желеховский, С. Недільский. – Львів, 1886.
14. **Маркевич Н.** Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – К., 1860. – 183 с.
15. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
16. **Пословицы** и поговорки Галицкой и Угорской Руси // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. 2. – С. 227–362.
17. **Потебня А.** Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок / А. Потебня // Русский филологический вестник / ред. А. И. Смирнов. – Варшава, Т. 14, № 3. – 1885.
18. **Словник** української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
19. **Словник** фразеологізмів української мови / укладачі : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
20. **Сумцов М. Ф.** Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / М. Ф. Сумцов. – К., 1885. – 20 с.
21. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

УДК 811.161.2'373.422

К. В. Тараненко

**ПРАГМАТИЧНИЙ УПЛИВ
НА АДРЕСАТА ЗАСОБАМИ
АНТОНІМІЧНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Досліджено прагматичний потенціал антонімів української мови на матеріалі романів Ліни Костенко та Марії Матиос, здійснено порівняльну характеристику прагматичних особливостей антонімів у двох художньо-літературних дискурсах. Дістали подальшого розвитку проблеми визначення прагматичного потенціалу антонімів та прагматичного впливу дискурсу. Проаналізовані механізми прагматичного впливу на читача засобами антонімичної системи української мови.

Ключові слова: антонім, дискурс, адресат, прагматичний уплив, прагматичний потенціал.

Исследован прагматический потенциал антонимов украинского языка на материале романов Лины Костенко и Марии Матиос, проведена сравнительная характеристика прагматических особенностей антонимов в двух художественно-литературных дискурсах. Получили дальнейшее развитие проблемы определения прагматического потенциала антонимов и прагматического влияния дискурса. Проанализированы механизмы прагматического влияния на читателя средствами антонимической системы украинского языка.

Ключевые слова: антоним, дискурс, адресат, прагматическое воздействие, прагматический потенциал.

This research is devoted to the key problem of the modern linguistics: study of communicative oriented units and categories of the language system, which largely depends on the speech activity of its speakers. As the meaning of antonyms can vary significantly between lingual system and communication process, the traditional theory of antonymy must be supplemented by pragmatic features. The purpose of this study is to analyze the pragmatic potential of the antonyms in Ukrainian language, this research will help to determine the overall pragmatic influence of the artistic and literary discourse. This research covers the following objectives: clarify the concept of antonyms and pragmatic potential influence of pragmatic discourse; make a comparative description of antonymic system of two discourses; study antonyms in the context of the
© Тараненко К. В., 2014

pragmatic influence. As a result of linguo-pragmatic comparative analysis of the antonyms of two discourses (artistic and literary), also it has been proved that antonymy is an effective tool of pragmatic influence on the reader and is used as a reflection of the speaker's subjectiveness. Depending on the communicative intention - addressers (Lina Kostenko and Maria Matios) are using antonyms with the appropriate detonative and pragmatic meaning to transmit information, also specific organization of the antonyms within the statements is used to express addresser's communicative strategy and to produce needed pragmatic influence to the recipient(reader). This research will help to reveal new strategies in studying of the general pragmatic influence in the context of mentioned discourses.

Key words: antonym, discourse, addresser, pragmatic influence, pragmatic potential.

Для сучасної лінгвістичної науки характерним є посилений інтерес до прагматики дискурсу, його функціонування, до тих компонентів, що формують комунікативну ситуацію. Доведено, що будь-який мовний матеріал має прагматичне спрямування, бо прагматика експліцитно передбачає вплив адресанта на адресата. Залежно від свого комунікативного наміру адресант підбирає для передачі інформації мовні одиниці з потрібним денотативним і прагматичним компонентами значення й організує їх у висловленні в такий спосіб, щоб установити між ними певний смисловий зв'язок. Унаслідок цього створений дискурс набуває прагматичного потенціалу.

Прагматичним потенціалом дискурсу вважають його здатність впливати на адресата, викликати в нього відповідну інтелектуальну або емоційну реакцію [3, с. 209]. Сучасна лінгвістична прагматика підходить до проблеми дослідження прагматичного потенціалу дискурсу як синтетично, беручи до уваги дискурс як цілісну структуру, так і аналітично, досліджуючи прагматичне спрямування мовних засобів, що цей дискурс формують. Дослідженням загальної прагматики дискурсу присвятили свої праці Ф. Бацевич [1], В. Комісаров [4], І. Перцова [8] та ін. Прагматичний потенціал окремих мовних засобів у дискурсі вивчали Л. Дука [3] та Д. Мовчан [7]. Прагматичний вплив – це спільний результат, вираження підсумків дії прагматично спрямованих мовних засобів, що

створюються внаслідок низки соціальних, суб'єктивно орієнтованих та емоційно-забарвлених стосунків суб'єкта мовлення до зазначеного [3, с. 5]. Одним із засобів такого впливу є антонімія – універсальне явище, властиве всім мовам світу. Оскільки прагматичний вплив дискурсу складається із прагматичного спрямування кожного використаного мовного знака, докладне дослідження прагматичного потенціалу антонімів як засобів уливу на адресата набуває все більшої актуальності. Отже, метою нашого дослідження є аналіз прагматичного потенціалу антонімів української мови, що допоможе визначити загальний прагматичний уплив художньо-літературного дискурсу.

Прагматичний уплив на адресата детермінований такими чинниками: 1) зміст висловленої інформації; 2) характер знаків, що утворюють дискурс, адже мовець обирає конкретні мовні засоби для побудови висловлення з метою здійснити певний уплив на адресата та 3) особливості особистості адресата [9].

Враховуючи перші два чинники в здійсненні прагматичного впливу на адресата, проведемо порівняльний аналіз особливостей прагматичного впливу антонімів у двох художньо-літературних дискурсах. Обравши два схожих та різних водночас романи сучасної української прози «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко та «Чотири пори життя» Марії Матіос, висвітливо відмінності у структурних, функційних і прагматичних особливостях уживання антонімів з метою прагматичного впливу на читача. Підставою для вивчення художнього твору як продукту мовлення стало те, що обидва романи написані як щоденники від першої особи. Третій чинник прагматичного впливу (особливості особистості адресата) ми також частково взяли до уваги й висвітлюємо лише гіпотетично, а не фактично.

Першим твором для аналізу обрано роман «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко. Прозовий твір видатної поетеси другої половини ХХ ст. після

двадцятирічного мовчання викликає у філологів не лише інтерес до літературної значущості цього твору, а й до мовної системи прози Ліни Костенко зокрема. Вважаємо її творчий доробок специфічним для визначення особливостей творення антонімічних відношень у межах прозового твору. Роман «Записки українського самашедшого» – це панорамне полотно життя України і світу на межі третього тисячоліття очима 35-річного вітчизняного програміста. Відомий літературний критик І. Дзюба підкреслює те, що цей твір не має цілковитого права називатися романом, оскільки виходить за межі прози й розглядається літературознавцями як нова дефініція жанру – проза поета. Така поетична проза розкриває перед читачами та дослідниками розмаїття безперервного творення метафор, вигадливу гру у слова-сенси, трансформації сенсів та творче осмислення складності і суперечності об'єктивної дійсності [2, с. 22].

Психологічно-філософський роман «Чотири пори життя» Марії Матіос – це розповідь про життєвий шлях людини. Складається із чотирьох розділів, яким відповідають чотири життєвих етапи: ранок, день, вечір і ніч. Як бачимо, навіть у назвах розділів мають місце лексичні антоніми. Лейтмотив книги такий: упродовж усього життя людина є рабом своїх пристрастей, однак настає мить, мить своєрідного катарсису (а може, таки емоційного занепаду?), і чуттєва людина навіть у пристрасті стає філософом [6, с. 5].

Порівняльна характеристика особливостей прагматичного впливу на читача Ліни Костенко та Марії Матіос засобами антонімічної системи української мови і є метою лінгвопрагматичного аналізу двох дискурсів. Надалі виділятимемо схожі та відмінні риси у структурних, функційних і прагматичних особливостях уживання антонімів з метою виявлення прагматичного впливу на читача.

Звичайно, найпоказовішою для художнього твору є лексична антонімія. Внутрішню динаміку прози в обох творах створюють саме лексичні векторні антоніми, що

позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: «Кольчужний» скандал **то розростається, то вищує** [5, с. 238]; *І жах не в тому, що щось зміниться*, – жах у тому, що все може **залишитися** так само [5, с. 27]; *Ані підтверджують, ані спростовують факт отруєння* [5, с. 368]. Векторні антоніми письменниці вдало використовують, коли художній задум потребує підкреслення мінливості людського буття, швидку зміну подій, явищ, станів, відношень до дійсності: *Єдине вікно на якомусь поверсі світилося і погасло* [5, с. 406]; *Дружина то радіє, то плаче* [5, с. 340]; *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; ішли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни...* [6, с. 126]. До цього класу можемо віднести й антоніми-конверсиви, що позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: *Влаштувалася на роботу в туристичній фірмі, де колись купувала путівки, а тепер продає* [5, с. 239]; *Хтось уже навіть женився, хтось вийшов заміж* [6, с. 400]; *Єдиний вихід. Простити і просити прощення* [5, с. 302]. За допомогою антонімів-конверсивів Ліна Костенко виразно демонструє плинність життя та наявність двох полюсів сприймання світу, що характеризує її як людину радикальну. У мовленні Марії Матіос, навпаки, за допомогою антонімів-конверсивів увага зосереджується не на уявленні про життя чи світ, а на своєму внутрішньому світі: *І – замість відвертатися – підставляю обличчя їхнім дощам і сама шукаю уста* [6, с. 1]. Якщо проза Ліни Костенко впливає на когнітивний та соціальний складники особистості адресата, більш орієнтована на дію,

динаміку, то у Марії Матіос – на емоції та почуття, що складають емоційно-вольовий чинник: *Колись я сказала йому напівжартома-напівсерйозно: «Ось уже майже рік у мене триває час **обіймати**, а твій годинник показує час **ухилитися від обіймів**»* [6, с. 54].

Ліна Костенко з комунікативною стратегією переконання та обвинувачення повсякчас звертається до протилежних полюсів явищ дійсності, не визнаючи «золотої середини» між ними. Для досягнення цієї мети вона обирає прагматичну тактику впливу на читача через використання комплементарних антонімів, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, що разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *Більшість депутатів проголосували **за**, опозиція – **проти**, решта всі промовчали* [5, с. 326]; *Один політолог сказав, що в нашому суспільстві більше **не-громадян**, ніж **громадян*** [5, с. 268]. Заперечення одного з антонімів тут є одночасно ствердженням другого. Для Марії Матіос така комунікативна стратегія не властива, тому комплементарні антоніми трапляються у творі рідше: *Усе, що може віддати зухвала жінка чоловікові, – то лише свою **честь**. А **безчестя** приходить по тому* [6, с. 39], і стосуються вони також не подієвої, а емоційно-вольової сфери. Кількісна перевага векторних і комплементарних антонімів доводить, що прозовому дискурсу Ліни Костенко властиве опозиційне світобачення, яке повною мірою розкривається в наскрізній опозиції *живий – мертвий*: *У **небі** розминаються **мертві**. На **землі** розбиваються **живі*** [5, с. 281]. Ці протилежні поняття живого й мертвого ніби утворюють систему взаємодоповнень, що охоплює найширші значення існування – від початку до кінця: *Є записи її пісень, часом передають по радіо, а я ніяк не можу збагнути – голос **живий**, а вона **мертва**, дивлюсь на фото у вишневій рамочці, з тим її буйним волоссям, з високими бровами* [5, с. 51]. Проміжних елементів безліч, але мезонімів виокремити неможливо, тому що антоніми *живий – мертвий* позначають крайні точки

широкого семантичного поля родового поняття життя. Використання в тексті чітко виражених комплементарних опозицій з єднальними сполучниками характеризує автора як людину, яка виявляє високий рівень контрастності в переконаннях, безкомпромісність, проте прагне до систематизації, синтезування: *З-під руїн добувають живих і мертвих* [5, с. 182]. Читач у таких ситуаціях може декодувати прагматичну інформацію двома різними способами: або підтримувати конфліктність зображених подій, або об'єднувати їх у єдине ціле.

Опозиція *живий – мертвий* у мовному матеріалі твору Марії Матіос переосмислюється й набуває більшої образності та виразності. Читач уже не сприймає її як крайні точки існування явищ, тут відсутні радикальність та гострота конфлікту: *Що ї не знати, чи я справді була колись камінною... Та ба... Я була живою...* [6, с. 4]. Ця контекстуальна опозиція характеризує не реальне існування в дійсності, а душевний стан, внутрішній світ, відчуття себе. Авторка ніби переконує читача в тому, що можна бути одночасно і живою, і мертвою, із живим фізичним тілом та мертвою душею. Таке поєднання комплементарних антонімів у єдине ціле не можливе з погляду лінгвістичної сутності антонімії, проте набуває виразного прагматичного впливу на почуттєвий складник особистості читача в художньому творі.

Градуальних антонімів у прозі Ліни Костенко менше, ніж векторних і комплементарних, проте вони також представлені в тексті роману. Градуальні антоніми позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості: *Наймолодша цивілізація пішла на найдревнішу* [5, с. 274]; характеристики особи: *Вони вже давно це зробили з українським гімном. І не малюки, а дорослі* [5, с. 292]; дії: *За ці пару тижнів ми й напрацювалися, і відпочили, та ї дух згару вже не дошкуляв* [5, с. 306]; місця: *Знадвору вони тепліші, ніж зсередини* [5, с. 54]. Таке родове поняття характеризується

можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні антоніми не повністю покривають його, тому між його крайніми виявами можливі проміжні ланки – мезоніми [5, с. 27]. У Ліни Костенко за допомогою антонімічних опозицій з мезонімами показані нерішучість, слабкість та хибність переконань: *І що люди їх сприймають у режимі дзампінгу – ввімкнув, вимкнув, перемкнув* [5, с. 324]. Проза насичена також не лише структурними мезонімами, що зафіксовані в словнику, а й семантико-стилістичними, індивідуально-авторськими та контекстуальними виявами проміжної ланки між антонімічними опозиціями: *Маніфестанти теж різні. Хто ліві, хто праві, хто червоні не розбереш* [5, с. 79]; *Вперше в Україні така політична іділія: об'єдналися ліві й праві, сірі, білі й волохаті, всі вимагають правди, всі несуть транспаранти* [5, с. 33]. Такі прийоми допомагають авторці зобразити плутанину й розшарування українського суспільства сучасності. Схильність до вживання полярних опозицій характеризує Ліну Костенко як людину рішучу й переконану. Мезоніми ж, навпаки, контрастують із чіткими переконаннями та додають додаткових відтінків значень, що є неприйнятним для вираження внутрішнього світу авторки, але характеризують її уявлення про навколишній світ.

Градуальні антоніми у творі Марії Матіос переважають над усіма іншими видами. Це й не дивно, оскільки її мовленню не властива гранична протилежність, крайні ступені вияву, чітке розмежування, радикальне протиставлення явищ, властивостей, дій тощо. Переважають, звичайно, антоніми на позначення якості та характеристики особи: *Безкінечне мовчання тисне тишу – і раптом уривається беззвучним зітханням великого, могутнього чоловіка, що цілує коліна маленької зіщуленої жінки* [6, с. 18]; *А тоді вона запитає, хто він? Бог? Чи диявол? Чи один у трьох лицах?* [6, с. 26]; дії: *Проте при мені не було пам'яті про покинуте життя: я не вміла згадати нічого, що зі мною траплялося на землі, хто там зостався, кого я любила, кого ненавиділа, з ким приятелювала, кому*

заздрила [6, с. 117]; ознаки дії або якості: *Знаєш, коли ставало геть **зле, нестерпно**, я відчиняв балкон і вдивлявся у ніч, наче чекав приходу небесної жінки, щоб настала мить дурману, чи забуття, чи безумства – лише ні крихти дійсності. А жінка прийшла – така маленька, така земна і ласкава, що я й не зчувся, як стало **добре*** [6, с. 18]; стану: *Вже й не знаю, чи мені зараз **зле**, чи **добре*** [6, с. 78]. Наведені градуальні антоніми доводять, що, на відміну від антонімів, помічених у прозі Ліни Костенко, вони не виражають прагматичного впливу через переконання, доведення протилежних фактів, світобачення життя як вияв його в крайніх пунктах існування, а плинність людського існування через різноманітні вияви. Мезоніми в мовленні Марії Матіос пом'якшують виклад, роблять його демократичнішим, а як наслідок – легше сприймаються читачем, без увиразнення конфлікту.

Потяг Ліни Костенко до розмежування полярних поглядів виявляється не лише на найпомітнішому лексичному рівні, а й на морфемному. У такий спосіб протилежність виражається за допомогою додавання антонімічних афіксів, зазвичай префіксів: *Все, чого ми не знаємо, є для нас **атипове**. **Типове** лише людське божевілля, з яким людство множить наслідки своїх непрогнозованих дій* [5, с. 264]; *То в напрямку сирійського кордону, то іранського, то раптом у місті Мосул – **зайшов** у лікарню, потім **вийшов** і розчинився у повітрі* [5, с. 312]. Слова із цими префіксами не просто заперечують значення твірного слова, а й виражають протилежність, що насичує прозу внутрішнім розвитком і рухом. У такий спосіб авторка здійснює подвійний прагматичний вплив на читача.

Марія Матіос використовує не дуже показовий для антонімії української мови синтаксичний рівень, зокрема приєднання в реченні: *Так, саме так: ми йшли **одне на одного**, а не **одне до одного*** [6, с. 50]. Таке протиставлення не можна назвати загальномовним, проте в межах конкретної мовної ситуації під впливом мікроконтексту воно набуває

характеру антонімії. Завдяки цьому читач має змогу відчутти гостроту протилежності, що роз'єднує героїв роману. До синтаксичних антонімів належать також пари речень зі зворотним взаємовідношенням предикативних частин, у яких відбувається зміна суб'єкта та об'єкта дії: *Лікар лише стиснув плечима: «Туди не просяться – туди забирають»* [6, с. 46].

Як справжній майстер художнього слова не оминає Ліна Костенко антонімії і на фразеологічному рівні мови. У романі це представлено власне фразеологічною антонімією, тобто антонімічні компоненти наявні безпосередньо у структурі фразеологізму, наприклад: *То був якийсь красунчик, ні те ні се* [5, с. 409]; *Його кидає в жар і в холод* [5, с. 272]. Прагматика тексту з використанням фразеологічних антонімів з протилежними компонентами побудована, як бачимо, на мовній грі, коли навмисно зближуються різні за семантичним наповненням лексеми й відбувається декодування актуальних смислів. Під час тлумачення таких фразеологізмів легко встановити диференційні семантичні ознаки, покладені в основу протиставлення.

Морфолого-синтаксичний рівень антонімії представлений у прозі Ліни Костенко конструкціями, у яких дієслово як предикат думки виражене протиставленими значеннями категорії станів – активного й пасивного: *Вона вібрає вся і вимахує, керує тим незвичним оркестром, надає таких барабанних темпів, що вже невідомо, чи вона творить ритм, чи ритм творить її* [5, с. 406]. Ці антоніми виконують не свою первинну функцію – зобразити опозицію, а вказати на різнополярні метаморфози навколишнього світу. Такі дієслова не протиставляються одне одному, а скоріше об'єднуються в єдине ціле, проте антонімами вони залишаються через те, що позначають крайні точки одного семантичного поля. Схожі метаморфози в романі «Записки українського самашедшого» можна знайти й у структурі контекстуальних або індивідуально-авторських антонімічних опозицій. Наприклад, координатні антоніми *схід – захід*

розвивають у контексті роману не значення місця, а переносять його на інші явища суспільного життя: *Схід зображається червоним і прорадянським, Захід – націоналістичним і антиросійським* [5, с. 378]. Загальномовні антоніми *схід – захід* допомагають авторці створити контекстуальні антонімічні пари *червоний – націоналістичний* та *прорадянський – антиросійський*. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень. Метонімічне перенесення властивостей одного явища дійсності на інше також зумовлює появу контекстуальних протиставлень: *Ти людина, а він чурбан*, – резюмує *дружина* [5, с. 259] або *Жінкам потрібні лицарі, а не ховрашки* [5, с. 131]. Ліна Костенко повсякчас удається до мовної гри з використанням антонімів, розміщуючи їх у межах одного висловлення: *Минуле щодня стає майбутнім* [5, с. 11]; *Садист з'їв мазохіста* [5, с. 17]; або змінюючи у словах лише одну літеру: *Між ними і нами пурхають надувні помаранчеві кульки* [5, с. 405]. Такі прийоми авторка використовує для створення внутрішніх протиріч у викладі тексту, що підкріплюється соціальними протиріччями, зображеними в романі. Така мовна гра характеризує письменницю не лише з погляду її безперечного літературного таланту, а й як людину динамічну, повну внутрішньої сили, здатну до глибокого аналізу різних поглядів.

Розмірене та плинне мовлення Марії Матіос характеризується поєднанням несумісних антонімів, що за своєю лінгвальною сутністю мають виключати один одного: *Вона ніколи не мала радісного голосу, як не мала лету і моя ластів'яна душа, що перебігла нараз у тіло сторонечької трембіти, ридючи моїми безмовними словами до зеленого світу, що тішився і плакав водночас, не знаючи і не чуючи моєї останньої туги за ним* [6, с. 133]. Протягом усього роману авторка не зраджує своїй манері об'єднання непоеднуваних явищ, властивостей, ознак (тобто антонімів):

Я їх побачила усіх одночасно – і невимовно **потворна** і **прекрасна** картина почала відтворюватися у раптово повернутій до мене пам'яті [6, с. 126].

Між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації у двох різних адресантів (Марії Матіос та Ліни Костенко) помічена істотна відмінність, що виявляється у структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах. Для виразнішого розмежування зазначених раніше відмінностей представимо результати аналізу в таблиці.

**Порівняльна характеристика антонімів як засобів
прагматичного впливу в мовленні Ліни Костенко та
Марії Матіос**

	Антонімічна система мовлення Ліни Костенко	Антонімічна система мовлення Марії Матіос
1	Перевага векторних антонімів та антонімів-конверсивів (демонстрація наявності двох полюсів сприймання світу) характеризує адресанта як особистість динамічну, діяльну, радикальну й переконану.	Помірне вживання векторних антонімів та антонімів-конверсивів (з метою відображення плинності людського існування, мінливості життя) характеризує адресанта як особистість чутливу, заглиблену у внутрішній світ і власні переживання.
2	Комплементарні антоніми вжиті з метою реалізації стратегії переконання й обвинувачення.	Незначна кількість комплементарних антонімів використана для реалізації стратегії залицання.
3	Градуальні антоніми виражають нерішучість, слабкість, хибність переконань, неприйнятних для адресанта.	Велика кількість градуальних антонімів ужита на позначення різноманітності виявів життя.
4	Відсутність мезонімів є сигналом для адресата про контрастність переконань,	Перевага мезонімів є свідченням потягу адресанта до пошуків компромісу,

	безкомпромісність адресанта.	сприймання всього спектру почуттів, ознак і властивостей.
5	Схильність до об'єднання антонімів у межах одного речення з метою створення внутрішніх протиріч у мовленні.	Схильність до об'єднання антонімів відображає тенденцію адресата до гармонізації світу та будови власного мовлення.

Отже, внаслідок порівняльного лінгвопрагматичного аналізу антонімів у двох художньо-літературних дискурсах доведено, що антонімія є дієвим засобом прагматичного впливу на читача, а також засобом відображення суб'єктивності мовця. Залежно від свого комунікативного наміру адресанти (Ліна Костенко та Марія Матіос) підбирають для передачі інформації антоніми з потрібним денотативним і прагматичним значеннями, організовують їх у висловленні у такий спосіб, щоб реалізувати свою комунікативну стратегію та справити потрібний прагматичний уплив на адресата (читача). Спираючись на проведений аналіз, перспективними стануть дослідження загального прагматичного впливу в межах пропонованих дискурсів.

Бібліографічні посилання

1. **Бацевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. **Дзюба Іван.** Є поети для епох / Іван Дзюба. – К. : Либідь, 2011. – 208 с.
3. **Дука Л. І.** Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дука – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
4. **Комиссаров В. Н.** Теория перевода / В. Н. Комиссаров. – М. : Высш. шк., 2004. – 253 с.

5. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011 – 416 с.
6. **Матіос М.** Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 293 с.
7. **Мовчан Д. В.** Семантичний та функціонально-прагматичний аспекти антонімії іменників сучасної німецької мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Німецька мова» / Д. В. Мовчан. – Херсон, 2012. – 20 с.
8. **Перцова І. В.** Роль контекстуальної антонімії у смисловій побудові слова в поезії / І. В. Перцова // Література в контексті культури. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 14. – С. 197–202.
9. **Шмелев А. Г.** Психологическая обусловленность индивидуальных различий в понимании значения слова / А. Г. Шмелев // Исследование проблем речевого общения. – М. : Наука, – 1979. – С. 157–177.

УДК 811.161.2'367.332

Т. В. Шевченко

ДЕТЕРМІНАНТНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ ЯК НОСІЇ ОКРЕМИХ ПРОПОЗИЦІЙ

Предметом дослідження стали детермінантні елементи як засоби ускладнення семантико-синтаксичної структури речення. Увага приділяється суб'єктним, об'єктним та мотиваційно-ситуаційним детермінантам як носіям окремих пропозицій. Наявність у реченні семантичних поширювачів зумовлює його перетворення із семантично елементарного на семантично ускладнене чи складне.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура, детермінантний зв'язок, семантичні поширювачі, суб'єктні, об'єктні, обставинні детермінанти.

Предметом исследования стали детерминантные элементы как средства усложнения семантико-синтаксической структуры предложения. Внимание уделяется субъектным, объектным и мотивационно-ситуативным детерминантам как носителям отдельных пропозиций. Наличие в предложении семантических распространителей предопределяет его преобразование с семантически элементарного на семантически усложненное или сложное.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура, детерминантная связь, семантические распространители, субъектные, объектные, обстоятельственные детерминанты.

Recently one of the new directions of linguistics – semantic syntax – has actively started its development. Sequential differentiation of various levels of sentence construction gave Ukrainian grammarians the opportunity to understand the character of sentence complication more deeply. The actuality of the research is defined by multupal analysis and determination systematic description in the modern Ukrainian language which is directly connected with semantic-syntactical structure research of simple and complex sentences, deeper investigation of the principal and subordinate parts of the sentence theory, revealing obligatory and optional syntax positions in a sentence.

The research is concentrated on the analysis of determination as a peculiar process of transformation a semantically elementary sentence into a semantically non-elementary.

The main attention is paid to considering the following tasks:

© Шевченко Т. В., 2014

- to define the notion of «determination» and find out determinant parts
- of the sentence place in the contemporary Ukrainian language system;
- to analyze the points of view of the prominent linguists in terms of determinant typology;
- to consider semantic and morphological peculiarities of determinant elements in modern Ukrainian artistic language.

The notion of determination is considered from various aspects nowadays, which results in discrepancy of its interpretation. Foreign linguists emphasize such categories as article and pronoun, which have determinative properties, while our native researchers investigate determination through the point of syntactical sentence structure. As long as there is no article in Slavonic languages Slavonic philology lays principal stress on syntactic determination considering it as an optional sentence spreader connected with the whole sentence not only with one of the parts of a sentence.

There is not any systematic internal order of connecting determinants with predicate in the syntactical structure of the Ukrainian language. In the presence of a few determinants in a simple complicated sentence the linguistic position of each of them is defined by closeness and remoteness from the predicative nucleus.

Contemporary Ukrainian linguists propose to distinguish subjective and objective determinants along with sentence semantic determinants. Adverbial modifier determinants are divided into several groups: modifiers of manner, simile, degree, reason, time and place and so on.

Determinate units bring in additional shades into the process situation structure. Those predicates which subjects are expressed in the form of indirect cases (genitive, accusative, instrumental and locative) are the most active in the process of connecting with determinate elements.

Thus semantic spreaders allow to make a polyproposition sentence (that is the one which can contain not only one proposition but also two or more) avoiding its formal structure complication.

The results of the research can be applied for deeper semantic analysis and formal grammatical structure of simple and complex sentences in the modern Ukrainian language, in particular, in further developing theory of subordinate parts of the sentence, typology of mononuclear and two-member sentences.

Key words: semantic-syntactical structure, determinate connection, semantic spreaders, subjective, objective, adverbial modifier determinants.

У сучасній лінгвістиці особливо активно розвивається синтаксична семантика, основні тенденції якої спрямовані на вивчення об'єктивно-сміслового змісту речення як відбиття певного явища об'єктивної дійсності. Особливу увагу приділено логіко-семантичному рівневі реченнєвої

структури, що зорієнтований не лише на зв'язок речення з реальними ситуаціями, на репрезентацію тих чи тих категорій у ньому, а й на відношення, які постають між лексичними компонентами в межах однієї синтаксичної одиниці.

До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні науковці пропонують вносити до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями предиката (У. Чейф [19], Л. Теньєр [17], Н. Шведова [18] та ін.), інші ж – ураховують увесь спектр змісту, уміщений у реченні без опертя на валентнісні можливості дієслова-предиката (В. Гак [4], І. Вихованець [2], К. Городенська [5], А. Загнітко [7], І. Меньшиков [9], І. Попова [10], Л. Руденко [12] та ін.).

Утім, як справедливо зауважує Г. Кутня, «одним із найвагоміших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу найповніше визначити категорійну структуру речення» [8, с. 178–179].

Серед усього загалу простих речень виокремлюються прості ускладнені, що за формально-синтаксичними ознаками співвідносяться із простими, а за семантико-синтаксичними – зі складними реченнями. Найпродуктивнішим засобом ускладнення семантико-синтаксичної структури речення є своєрідні самостійні поширювачі, які «виступають вторинними графемами категорії предикативності, оскільки у згорнутому вигляді самі є предикатами» [8, с. 178–179], саме їх у сучасній лінгвістиці й прийнято називати детермінантними членами речення.

Явище детермінації розглядається в різних аспектах та на різних рівнях: якщо в зарубіжних лінгвістичних студіях увагу акцентують здебільшого на таких категоріях, як артикль, займенник та прикметник (які й містять

детермінативні властивості), то у вітчизняних – детермінацію розглядають крізь призму синтаксичної структури речення.

Українські граматисти наголошують, що введення цих елементів до синтаксичної структури речення сприяє його перетворенню із семантично елементарного в семантично складне [7, с. 277].

Оскільки дериваційну базу деяких різновидів простого ускладненого речення, на думку І. Вихованця, становлять складні речення, то від однієї із предикативних частин і можуть утворюватися через згортання детермінантні члени речення [1, с. 239]. Таке тлумачення детермінантів пояснює неприслівний характер їхнього зв'язку, що свідчить про синтаксичну автономність цих одиниць, яка перенесена зі структури складного речення.

Метою нашого дослідження є аналіз детермінації як своєрідного процесу, що сприяє перетворенню семантично елементарного речення в семантично неелементарне чи складне.

Як зазначає О. Селіванова, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [14, с. 116]. Саме розмежування в реченні синтаксичних зв'язків на реченнєві та словосполученнєві й дало підставу для виділення детермінантних елементів у реченні. Якщо прислівні поширювачі є конструктивно зумовленими та внесеними в речення за законами валентності, то детермінант – це факультативний поширювач, який можна легко вилучити із синтаксичної конструкції, не порушуючи в цьому разі її формальної будови. Наприклад: *Але в спальному вагоні Чеканчук виспався добре, як у дитинстві* (4, с. 39) – детермінантний компонент *як у дитинстві* має семантику порівняння, вилучення його з речення призведе до певної розмитості думки, до недостатності висловлення, але останнє як одиниця спілкування не втрачається. На думку А. Загнітка, наявність

детермінанта зумовлюється комунікативними потребами висловлення [7, с. 277].

Термін «детермінація» в науковий обіг увів на початку ХХ ст. німецький зоолог К. Гайдер, а в галузі лінгвістичних знань його починають використовувати з кінця 60-х років минулого століття, пов'язуючи саме із семантикою артикля.

Н. Шведова пропонує розглядати детермінанти як своєрідні семантичні поширювачі, що не входять до структурного мінімуму речення, і на цій підставі розрізняються суб'єктно-об'єктні та обставинні детермінанти [18, с. 77–93].

Детермінант першого типу стосується предикативного ядра, зв'язок суб'єктного компонента із граматичною основою нагадує предикативний у структурі двоскладного речення: *Марті запаморочилося* (1, с. 11); *Заснути мені ніяк не вдавалося...* (2, с. 53); *До Голобородька дійшло ближче до ранку наступного дня* (1, с. 66). На структурно-граматичному рівні такий детермінант є непрямым додатком, що виражає семантику суб'єкта дії або стану. Ці елементи, наголошує А. Загнітко, «наповнюють змістом носія предикативності і реалізують семантику субстанційності» [7, с. 277]. Валентно зумовлений вияв таких елементів дає змогу розглядати їх на словосполученнєвому рівні як прислівні поширювачі, але на семантико-синтаксичному рівні ці одиниці, безперечно, пов'язані із предикативним ядром загалом, що і є підставою для їхньої кваліфікації як детермінантних компонентів.

Отже, суб'єктні детермінанти формують елементарну семантичну структуру речення, водночас як обставинні поширювачі корелюють з обставинами, які актуалізуються в реченні. На думку Н. Шведової, є специфічний тип суб'єктно-обставинних детермінантів, що поєднують у собі семантику суб'єктності та її просторово-часову локалізованість: *У нас на Слобідці всі знали, що, наприклад, у баби Томенчихи є хвостик* (4, с. 8).

Серед детермінантів мотиваційно-ситуаційного плану в сучасному українському художньому мовленні

найпродуктивніше використовують такі основні групи, як-от: а) детермінанти із просторовим значенням: *З-під ряднини додолю звисає густе волосся кольору осіннього листа* (4, с. 35); *Тихо дивляться в темряві одне на одного, не відводячи очей* (4, с. 135); б) детермінанти із часовим значенням: *В недовгій часі це й помічено було – один із недавніх Ганнусиних сватачів...* (3, с. 98); *До пізньої ночі говорили про загибель Мар'яни й Анатолія* (4, с. 128); в) детермінанти причини: *Через рік після від'їзду дружини й дочки він зійшовся з Танькою* (4, с. 105); *Од таких думок Марії з незвички розболілася голова...* (3, с. 108); г) детермінанти відповідності або невідповідності, підстави, відношення: *Завдяки несподіваній підказці бармена вони встигли на маршрутку, – а то б чекали до четвертої...* (4, с. 164); *По дорозі до Києва звичний до дорожнього дискомфорту Сашко Чеканчук цього разу благословив того, хто причепив до потягу voiturelit* (4, с. 38). Окремо науковці пропонують виділяти також детермінанти мети, наслідку, умови, допусту, способу, виключення / включення і таке інше [7, с. 278]. Найчастіше детермінанти загальнореченнєвої екзистенційної семантики займають позицію на початку речення, але їх розташування може змінюватися під впливом актуального членування.

І. Вихованець вважає, що в ролі детермінантів можуть також функціонувати й відокремлені члени речення [2], виражені:

1) дієприслівниковим зворотом чи одиничним дієприслівником: *У вітальні, сильно припадаючи на одну ногу, безшумно поралась жахливо потворна істота з великим горбом та перекривленим лицем* (4, с. 43);

2) вставними словами, що виражають суб'єктивну модальність, тобто вказують на ставлення мовця до висловленої думки: *Певна річ, призначена комусь...* (4, с. 13);

3) словоформами зі значенням зіставлення-протиставлення: *Цим разом він лежав на лаві в їхній хаті,*

з запаленою, чомусь у ногах, свічкою, і не було коло нього нікого, **крім неї самої...** (3, с. 101).

Помітно звужує поняття детермінованої одиниці І. Слинко [16, с. 3–11]. Дослідник відносить до них лише обставинні елементи, що поділяються на такі самі групи, що й прислівні поширювачі. Якщо ж у реченні вказується спрямування руху, то локативні форми, на думку лінгвіста, виразно пов'язуються з дієсловами незалежно від розташування, тобто є прислівними поширювачами [16, с. 5]. Отже, засоби вираження просторових детермінантів обмеженіші, ніж засоби вираження прислівних поширювачів.

А. Загнітко пропонує виділяти в окремий тип об'єкту детермінацію [7, с. 279]. У синтаксичній конструкції з таким поширювачем чітко окреслений детермінантний об'єкт, на який і спрямовується дія чи певна ситуація: *Дереку я завжди бажала тільки щастя* (2, с. 47). Речення з детермінантними об'єктами в сучасному українському художньому мовленні представлені поодинокими прикладами.

Отже, семантичні поширювачі не належать до основного складу речення, але водночас виступають своєрідними згорнутими предикативними частинами. Детермінанти дають змогу побудувати поліпропозитивне речення (таке, що може вміщувати не одну пропозицію, а дві й більше), уникаючи формального ускладнення структури останнього.

Бібліографічні посилання

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993, – 368 с.
2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. **Вихованець І. Р.** Формально-граматична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський // Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 6–24.

4. **Гак В. Г.** Языковые преобразования: Некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века. От ситуации к высказыванию. Изд. 2, испр. / В. Г. Гак. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 368 с.
5. **Городенська К.** Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Городенська. – К. : Наук. думка, 1999. – 192 с.
6. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
7. **Загнітко А. П.** Теоретична грамати́ка української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. **Кутня Г.** Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові / Г. Кутня // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. Вип. 13 / Укладач : А. П. Загнітко та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 178–184.
9. **Меньшиков И. И.** Два уровня классификации второстепенных членов предложения в современном русском языке / И. И. Меньшиков // Русский язык и литература: проблемы изучения и преподавания в Украине. – К. : СПД Карпук С. В., 2005. – С. 230–235.
10. **Попова І. С.** Семантичні зрушення в конструкціях з детермінантами до однорідних членів речення / І. С. Попова // Функціональний аспект семантики мовних одиниць : матеріали VIII Міжнарод. научн. конф. по актуальним проблемам семантичних досліджень. – Х. : ХГПУ, 1997. – Ч. 1. – С. 130–131.
11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : [монографія] / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
12. **Руденко Л.** Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспект) / Л. Руденко. – К. : Україна-Віта, 1996. – 213 с.
13. **Руденко Л.** Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур /Л. Руденко // Зб.

- наук. праць викладачів пед. фак. : філологія. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 24–30.
14. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
 15. **Слинько І.** Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навчальний посібник. // І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
 16. **Слинько І.** Другорядні чи поширюючі члени речення / І. Слинько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
 17. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
 18. **Шведова Н.** Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения / Н. Шведова // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1964. – № 6. – С. 77–93.
 19. **Чейф У.** Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. / У. Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вип. 12. – С. 277–316.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Дашвар Люко** Биті є. Макар. Книга 1 / Люко Дашвар. – Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. – 288 с.
2. **Денисенко Л.** Від загиблого діда до померлого : роман / Л. Денисенко / передм. Г. Гузько. – Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 320 с.
3. **Забужко О.** Сестро, сестро : повісті та оповідання / О. Забужко. – К. : Факт, 2004. – 240 с.
4. **Кононенко Є.** Імітація / Є. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2001. – 188 с.

УДК 811.111.26

Ю. О. Шепель

ТЕКСТ І ДИСКУРС : ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЙ

Стаття присвячена питанню вживання терміна «дискурс» у сучасній лінгвістиці. Автор характеризує вплив американської дескриптивної лінгвістики і французької школи дискурс-аналізу на інтерпретацію поняття у вітчизняному мовознавстві. Такий підхід дає змогу зробити висновок про значення і роль аналізованого поняття в сучасній лінгвопрагматичі.

Ключові слова: дискурс, когнітивізм, гомоцентризм, текст, лінгвістика тексту, прагматика, текст-дискус, когнітивний фрейм.

Статья посвящена вопросу употребления термина «дискурс» в современной лингвистике. Автор характеризует влияние американской дескриптивной лингвистики и французской школы дискурс-анализа на интерпретацию понятия в отечественном языкознании. Такой подход позволяет сделать вывод о значении и роли данного понятия в современной лингвопрагматике.

Ключевые слова: дискурс, когнитивизм, гомоцентризм, текст, лингвистика текста, прагматика, текст-дискус, когнитивный фрейм.

The article concentrates on the usage of the term «discourse» in modern linguistics. The author dwells upon the influence of the American descriptive linguistics and the French school of discourse-analysis on the meaning of the concept in the Russian linguistics. Such approach allows to come to the conclusion of the importance and role of the given concept in modern linguistic pragmatics.

This article presents some of the positions to help the analysis of discourse. Any discourse makes sense to be considered from the perspective of pragmatics, psycholinguistics, sociolinguistics, cultural linguistics and general linguistics, from the point of view of linguistic analysis and structural-linguistic description. From the standpoint of linguistic material, lexical and grammatical fiber text, discourse is analyzed from the perspective of: completeness, correctness and consistency of the statements within the text under consideration. From the perspective of participants in the communication (sociolinguistic approach) all kinds of discourse can be divided into patient-centered and status-oriented.

© Шепель Ю. О., 2014

Keywords: discourse, cognitivism, gomotsentrizm, text, text linguistics, pragmatics, text-discus, cognitive frame.

Формування нової антропоцентричної парадигми уможливило розширення сфери вивчення реалізацій мовних фактів у напрямі їх детальнішого аналізу й зумовило потребу вироблення адекватних методів і принципів лінгвістичних досліджень, що поступово все більше стали орієнтуватися на дискурс і дискурсивний аналіз. Філологія як наука гуманітарна, на відміну від точних наук, припускає множинність визначень того самого поняття. Це, зокрема, стосується термінів *текст* і *дискурс*, для яких дослідники пропонують усе нові й нові визначення.

За всього розмаїття визначень у сучасній лінгвістиці вирізняються три основні підходи до вирішення термінологічної проблеми: отожднення понять *текст* і *дискурс*, повне розмежування понять за характеристикою статика об'єкта (текст) / динаміка комунікації (дискурс) і залучення тексту до поняття дискурсу. Розбіжності в підходах до визначення цих понять зумовлюються як історією становлення наукової галузі, об'єктом якої є текст, так і складністю, багатогранністю комунікативних одиниць вищої єдності.

Спочатку «лінгвістика тексту» слугувала загальним визначенням для будь-якого лінгвістичного дослідження тексту писемного або усного. Із цієї причини *текст* і *дискурс* розглядалися як взаємозамінні поняття. Дослідники використовували термін *текст*, аналізуючи процес його породження й сприйняття, вивчаючи його як процес і як продукт мовної діяльності, розуміючи під текстом фрагменти усної та писемної комунікації будь-якого обсягу. Виходячи із цього, відмінність між лінгвістикою тексту й аналізом дискурсу не розглядали як принципову.

Отже, мета статті полягає в описі позицій, за допомогою яких проводиться аналіз дискурсу. Об'єктом аналізу

визначається текст, предметом дослідження – дискурс тексту.

У надрах різних наукових шкіл сформувалися й передумови для розмежування понять тексту й дискурсу. Спочатку текст асоціювався насамперед з матеріальним об'єктом, якому притаманна синтагматична протяжність, що характеризується зв'язністю та цілісністю. А термін *аналіз дискурсу* використав З. Харріс у 1952 р. для позначення дистрибутивного аналізу тексту із залученням до його опису соціокультурної ситуації [13; с. 136–137]. У сфері прагматики початковим було уявлення про текст як про повідомлення або мовний акт, залучений до комунікативного процесу. Отже, дискурс почали розглядати як лінгвістичний складник комунікації й ширше – як мову (усну і писемна), занурену в комунікативний контекст.

У сучасній лінгвістиці використовують обидва терміни, що спричинило низку активних дискусій із проблем тексту-дискурсу. Ці дискусії стимулюються прагненням дати вичерпне визначення поняттям, розмежувавши чи ототожнивши їх, а також чітко їх охарактеризувавши.

Розуміння тексту й дискурсу як результативної і процесуальної сторін мовної діяльності відповідно відображено в П. Шароді. На його думку, текст – це «втільнення, наочне зображення іншої мови»; «Це неповторний, поодинокий результат процесу, залежного від мовця та від умов мовлення». У цьому разі П. Шароді відзначає, що текст перетинається з безліччю дискурсів, кожен з яких, у свою чергу, належить до якогось жанру і співвідноситься з якоюсь ситуацією» [10, с. 69]. У загальних рисах П. Шароді представляє дискурс як суму таких додатків, як «вислів» та «комунікативна ситуація» [10, с. 28]. У російському та українському мовознавстві, де пристали до аналізу дискурсу значно пізніше, на основі опанування досвіду дискурсивних досліджень французької і англо-американської шкіл, термін дискурс вступає

в протиріччя з передбачуваною однозначністю, що властива термінологічній лексиці й має низку трактувань.

Досі нагальною є проблема визначення поняття тексту. Справді, текст як лінгвістичний феномен – це надзвичайно багатопланове явище, що зумовлює множинність його дефініцій. З позицій структурно-семантичного підходу текст виступає як упорядкована структурно-змістова єдність, що об'єднана різними типами лексичного, логічного, лексико-граматичного зв'язку. З позицій комунікативного напрямку текст характеризується як певна система комунікативних елементів, функційно (тобто для конкретних цілей) об'єднаних загальною концепцією або комунікативною інтенцією в єдину замкнену ієрархічну структуру. З урахуванням параметрів комунікативної ситуації: адресат, адресант, код, повідомлення, обставини, будь-який текст – це смислове ціле, таке, що є організованою єдністю складових його елементів; повідомлення автора (адресанта) читачеві (адресатові) [4; 7].

Наведені визначення в загальних рисах відображають сутність тексту. Проте через розшарування різновидів тексту це складне лінгвістичне явище на сьогодні однозначно не визначено.

Як відзначає І. Арнольд, щоб сформулювати загальне визначення тексту, яке б вирізняло його серед інших рівнів мови, потрібно дати відповіді на такі запитання: 1) що є констатувальним чинником тексту; 2) які межі тексту; 3) якими можуть бути розміри тексту й чим вони визначаються; 4) які зв'язки тексту й інших рівнів мови [1, с. 191].

1) Констатувальним чинником тексту є та обставина, що він призначений не лише для передавання, а й для зберігання інформації. Це повідомлення не лише контакту певного моменту, а й комунікація через століття й відстані.

2) Межі тексту визначаються задумом автора й у писемному тексті зображуються графічно. Текст – внутрішньо зв'язане закінчене ціле, таке, якому притаманна

ідейно-художня єдність. Ознака цілісності й структурування додає особливого сенсу навіть такому тексту, що складається з абсурдних слів, у тому випадку, якщо він побудований за певними віршованими й граматичними правилами.

3) Хоч для обмеження тексту від не-тексту обсяг повідомлення до уваги брати не потрібно, він має істотне значення для класифікації текстів за жанрами й літературними формами. І. Арнольд наводить визначення М. Халлідея, який вважає, що текст складається з речень, число яких n не може бути менше, але може бути скільки завгодно більше одиниці ($n \geq 1$). Отже, під текстом розуміється саме конкретний, матеріальний об'єкт, що є важливим для розрізнення категорій *текст* і *дискурс* [1, с. 198].

4) На думку Н. Арутюнової, дискурс – це мова, що занурена в життя. Тому термін *дискурс*, на відміну від терміна *текст*, не застосовують до стародавніх та інших текстів, зв'язки яких із живою дійсністю не відновлюються безпосередньо. Поняття дискурсу пов'язане з поняттям тексту як процесу між учасниками комунікативної дії. Поняття тексту пов'язане з відрізком мови як продуктом комунікації [2, с. 210].

Переконливим є таке важливе спостереження, зроблене О. Кубряковою та О. Александровою: «Під дискурсом потрібно мати на увазі іменний когнітивний процес, пов'язаний з реальним творенням мови, створенням мовного твору, текст є кінцевим результатом процесу мовної діяльності, що виливається в певну закінчену (і зафіксовану) форму» [7; 8, с. 324].

У структурі дискурсу виділяють три компоненти:

1) когнітивну модель змісту, тобто узагальнену модель референтної ситуації;

2) демонстрацію знань про соціальний контекст, з урахуванням специфіки якого здійснюється соціальна взаємодія за допомогою текстів;

3) лінгвістичні знання про організацію дискурсу на макрорівні, тобто нарративних схемах побудови тексту, і на мікрорівні, під яким мають на увазі семантико-синтаксичні знання.

Когнітивний фрейм дискурсу виступає як ієрархія елементів, основними з яких є «агент», «реципієнт», «засіб», «результат», «об'єкт», «причина», «умова», «час», «місце», «мета» та ін., і взаємодії цих елементів, що встановлюються уявленням про «дію» («акт»). Фрейм змісту тексту є абстрактнішою схемою порівняно з денотативним рівнем представлення змісту. Когнітивний компонент тексту репрезентується як багаторівнева структура. Верхнім інтегральним рівнем є вкрай узагальнена схема когнітивного змісту, інваріантного щодо мовних маніфестацій. Далі йде рівень моделей, сукупне представлення яких визначає тематику жанру. У процесі декодування тексту актуалізуються передусім моделі, співвіднесені з тематичним репертуаром. Рівень приватних моделей, вузловими елементами яких слугують номінації тематичних розділів або певних груп текстів, має змінну характеристику, а самі моделі отримують статус констант у конкретних текстах [8; 9].

Семантична база тексту (когнітивний фрейм) у дискурсному процесі стає основою текстової макроструктури, що формально втілюється в певній послідовності комунікативних блоків тексту (заголовок, вступ, основний зміст, висновок), створюючи суперструктуру, або суперсхему, тексту.

Дискурс – це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними, прагматичними, соціокультурними й іншими чинниками; текст – це мова, яку розглядають як цілеспрямовану соціальну дію, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмів їх свідомості (у когнітивних процесах). Дискурс містить паралінгвістичний супровід мови (міміку, жести).

Послідовно до моделювання прагматичних знань дискурсу підійшов Т. ван Дейк. Дослідник наводить загальний і конкретний прагматичні контексти. Фрейм загального прагматичного контексту описується в категоріях верхнього рівня (особисте, суспільне, інституційне, неформальне). Сюди входять і репрезентації загальнокультурних знань, соціально-групові конфігурації. Конкретні моделі соціальної взаємодії визначаються за допомогою релевантних характеристик учасників комунікації, куди входять: позиції, ролі, статуси, властивості, взаємовідносини (перевага, авторитет, рівнозначність), функції (тимчасові позиційні характеристики) [6, с. 76].

Детермінанти комунікативного контексту й релевантні складники когнітивного змісту, відбиваючись у мовному оформленні повідомлення, визначають специфіку вертикальної моделі розгортання текстів.

У спільній роботі «Смукот. Пояснювальний словник теорії мови» А. Греймас і Ж. Курте розглядають одинадцять уживань поняття дискурсу. Текст протиставляється дискурсу і виступає як висловлювання, актуалізоване в дискурсі, як продукт, як матерія з погляду мови, тоді як дискурс є процес [12, с. 389]. Таке розуміння природи тексту й дискурсу, тобто трактування тексту як чогось «більш матеріального», ніж дискурс, імовірно, сягає своїм корінням в латину, де «discursus був ім'ям дії, а textus – ім'ям предмета, результату дії» [4, с. 49]. Ж. Курте розуміє під дискурсом багатокомпонентне ціле, що створюється безліччю спеціально відібраних та поєднаних у певний спосіб мовних одиниць службовим будівельним матеріалом для «мовних актів, що є актами комунікації, <...> як частин певної глобальної цілісності» [11, с. 28].

Зазначимо, що в різних дискурсах співвідношення прагматичного й когнітивного складників дискурсу виявляється по-різному. Це пояснюється відмінністю дискурсних стратегій. У діалозі сценарій комунікативної ситуації набагато виразніше фіксується в тексті, тоді як

у писемному, наприклад, науково-технічному тексті, домінують наведення фреймової структури референтної ситуації.

Потрібно мати на увазі також, що когнітивний фрейм у процесі вертикального розгортання заповнюється з урахуванням контекстуальних особливостей дискурсу. Далеко не всі компоненти ситуативної схеми або сценарію отримують реалізацію в тексті. Обов'язкові на концептуальному рівні елементи когнітивного фрейму не завжди потрапляють у макроструктуру тексту. Шикуючись у тексті в певній конфігурації, семантичні елементи, що потрапили в експонентний план, послідовно структуруються та ієрархічно організовуються залежно від прагматичних детермінантів дискурсу, визначаючи макросхематичний сценарій (композиційну організацію) тексту. У цьому разі релевантними параметрами мікротекстової організації виявляються визначення учасників комунікації та інших характеристик прагматичного контексту, подій, станів, дій тощо [10, с. 107].

Отже, з позицій когнітивного підходу відмінність тексту від дискурсу стає очевидною.

Дискурс – складне комунікативне явище, яке охоплює й соціальний контекст, що створює уявлення як про учасників комунікації, так і про процеси творення й сприйняття повідомлення. У широкому розумінні слова дискурс є складною єдністю мовної форми, значення й дії, що можна охарактеризувати за допомогою розуміння комунікативної події чи комунікативного акту. Перевага такого розуміння полягає в тому, що дискурс не обмежується конкретним мовним висловлюванням, а саме межами тексту. Під дискурсом також розуміють текст зв'язного мовлення, який складається з послідовності комунікативних одиниць мови, що переважають за обсягом просте речення, і перебувають у смисловому зв'язку, вираженому лінгвістичними засобами.

Під текстом розуміють переважно абстрактну, формальну конструкцію, під дискурсом – різні види її актуалізації, що розглядають під кутом зору ментальних процесів і у зв'язку з позалінгвальними факторами [1, с. 121–122].

Е. Бенвеніст одним з перших надав перевагу слову *дискурс*, що у французькій лінгвістичній традиції означало мовлення загалом, текст набув термінологічного значення «мовлення, привласнюване мовцем» [3; с. 136–137].

Отже, дискурс – це когнітивний процес, що пов'язаний зі створенням мовного твору, а текст – це кінцевий результат дискурсу, частина дискурсу, його знаковий продукт. Крім того, дискурс – це текст, узятий у дієвому аспекті, мова в процесі життя, це діяльність, у процесі якої народжується мовно-розумовий продукт. Отже, дискурс – це поняття, що належить до мовлення, а текст – це поняття, що стосується системи мови.

Дискурс розуміють як особливу форму соціального знання, розглядають як сукупність текстів з урахуванням їхніх екстралінгвістичних параметрів.

Поняття дискурсу, виникнення якого пов'язане з виходом лінгвістичних досліджень у галузь надфразового синтаксису, означає передусім комплексну одиницю, що складається з послідовності пропозицій, об'єднаних логічним, смисловим типом зв'язності. Інакше кажучи, дискурс – це мовна одиниця вищого рівня, що має структурну, функційну специфіку, це «нова риса в зовнішності мови, що постала перед нами в кінці XX ст.» [9, с. 71].

Бібліографічні посилання

1. **Арнольд И. В.** Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) / И. В. Арнольд. – М. : Флинта-Наука, 2009. – 384 с.
2. **Арутюнова Н. Д.** Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева] – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 136–137.

3. **Бенвенист Э.** Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 448 с.
4. **Демьянков В. З.** Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В. З. Демьянков // Язык. Личность / [отв. ред. В. Н. Топоров]. – М. : Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55.
5. **Дейк ван Т. А.** Стратегии понимания связного текста / Т. А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 153–212.
6. **Дейк ван Т. А.** Язык. Познание. Коммуникация [пер. с англ.] / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
7. **Кубрякова Е. С.** О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике: обзор / Е. С. Кубрякова // Дискурс, речь, речевая деятельность : функциональные и структурные аспекты. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 7–25.
8. **Кубрякова Е. С.** О контурах новой парадигмы знания в лингвистике / Е. С. Кубрякова, О. В. Александрова // Структура и семантика художественного текста : доклады VII междунар. конф. – М., 1999. – С. 186–197.
9. **Степанов Ю. С.** Альтернативный мир, Дискурс, Факт и Принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М. : РАН, 1996. – С. 35–73.
10. **Charaudeau P.** Langage et discours / P. Charaudeau. – Paris : Hachette, 1983. – 176 p.
11. **Courtes J.** La grande traque des valeurs textuelles: Quelques principes liminaires pour comprendre la GT / J. Courtes // Le français dans le monde. – 1985. – № 192. – P. 28–34.
12. **Greimas A.** Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage / A. Greimas, J. Courtes. – Paris : Hachette, 1979. – 389 p.
13. **Harris Z.** Discourse analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – V. 28. – № 1. – P. 1–30.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.2'42

А. А. Ільяшевич, Н. С. Голікова

ІЗОТОПІЯ ТЕКСТУ ТА МОВНИЙ ПОРТРЕТ ЯК ОДНА З ФОРМ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»)

У статті досліджується ізотопія тексту як особлива семантична структура, що створюється змістовими зв'язками між лексемами. Розглядаються різні наукові підходи до вивчення й розуміння ізотопії. Аналізуються мовні портрети персонажів роману П. Загребельного «Диво» як приклад реалізації семантичної ізотопії. Досліджуються семантичні складники портретних описів і їх текстотвірна роль.

Ключові слова: текст, ізотопія тексту, семантика, когезія, когерентність, мовний портрет.

В статье исследуется изотопия текста как особая семантическая структура, образующаяся смысловыми связями между лексемами. Рассматриваются различные подходы к изучению и пониманию изотопии. Анализируются словесные портреты персонажей романа П. Загребельного «Диво» как пример реализации семантической изотопии. Исследуются семантические составляющие портретных описаний и их текстообразующая роль.

Ключевые слова: текст, изотопия текста, семантика, когезия, когерентность, словесный портрет.

*The textual isotopy as a special semantic structure formed by semantic connections between lexemes is researched in the article. There are different theories related with text interpretation and the study of meaning within a text. Structural semantics considers meaning to be divided into smaller components. The concept of isotopy developed by Greimas is a method of study that divides the text into elements like *semes*, *classemes* and *sememes* which belong to the same lexical field. Their identification would provide a homologous interpretation of the text and offer a uniform reading of it. At the same time the presence of isotopies inside the text confirms the coherence of the text.*

© Ільяшевич А. А., Голікова Н. С., 2014

Coherence is a very important feature when it comes to text interpretation and text clarity. The present article will try to provide a theoretical background on some important relevant issues such as the definition of textual coherence and isotopy and how these interact with each other. A brief analysis of the isotopy of written portraits of the characters of the novel P. Zagrebelniy «Dyvo» as an example of the implementation of the semantic isotopy will also be included. The present article investigate repetitive semantic components of portrait descriptions as a textual isotopy. This repetition guarantees the coherence of the text.

Key words: text, textual isotopy, semantics, cohesion, coherence, written portrait.

Про ізотопію тексту вперше заговорили в Західній Європі в кінці ХХ ст. Однак це поняття не набуло поширення в наукових колах. На нашу думку, питання ізотопії заслуговує на увагу і за допомогою нього можна під новим кутом розглянути текст – об'єкт дослідження сучасної лінгвістики загалом і нашої статті зокрема. Ізотопія вивчається переважно в працях зарубіжних дослідників, з-поміж яких А. Греймас [1], Ф. Растьє [5], К. Штайн [8]. Однак в українській лінгвістиці вона майже не описана. Це й визначає актуальність нашого дослідження. Метою статті є висвітлення явища ізотопії в романі П. Загребельного «Диво», на основі якого спробуємо виявити, як реалізується ізотопія в семантичному просторі твору.

У другій половині ХХ ст. текст перебував у центрі наукового інтересу багатьох дослідників, що спричинило активний розвиток лінгвістики тексту – царини сучасного мовознавства, покликаної віднаходити й описувати систему текстових категорій, визначати своєрідні мовні складники змісту та форми, висвітлювати різновиди зв'язків між окремими частинами та усталеними правилами вираження цих зв'язків. Предметом осмислення науки стали правила побудови цілісного тексту та його змістові категорії, що відтворюються за цими правилами.

Текст – це не хаотичне накопичення одиниць різних мовних рівнів, а семантично впорядкована система. Ознаки впорядкування виявляються в його структурно-синтаксичній

організації. Будь-який текст відображає зв'язок мовлення із системою мови, водночас характеризуючись індивідуально-авторською реалізацією мовних одиниць.

Однією з найважливіших категорій тексту є зв'язність. У лінгвістичній літературі зв'язність має й інші назви: лексична солідарність, ізотопія, когезія, когерентність, рекурсивність тощо. Вона є категорією семантико-граматичного, смислово-структурного аспекту тексту, сигналами якої вважають повтори, синоніми, пароніми, тематичну мережу, дейктичні та анафоричні слова тощо. Текстова категорія зв'язності є ключовою, коли йдеться про ізотопію. Зв'язність забезпечує існування ізотопії й навпаки.

Розуміння значення терміна «ізотопія» потребує коментарів щодо його походження. Як і поняття «когезія» та «когерентність», що були запозичені сучасною лінгвістикою з точних наук, слово «ізотопія» спочатку вживали для опису фізичного явища. Уперше термін «ізотоп» (від грецького *isos* – однаковий) був запропонований англійським дослідником Ф. Содді в 1910 році й уведений у науковий обіг Д. Делом у 1922 році для позначення різновидів атомів одного хімічного елемента, що відрізняються атомною масою, але мають однакові хімічні властивості.

А. Греймас переніс поняття «ізотопія» з хімії та фізики в лінгвістику, а саме – у сферу семантики. Коли йдеться про ізотопію, мається на увазі повторюваність елементів, що належать до однієї категорії [5, с. 18].

На думку дослідника, ізотопія має місце там, де є семний повтор. У різних фрагментах тексту повторюються лексеми, що в структурах лексичного значення мають однакові семи. Унаслідок утворюються ізотопні ланцюжки, що пронизують усю структуру тексту. Ізотопія тексту прямо пов'язана із семантичною когерентністю тексту й може бути віднесена до основних його властивостей. Розгляд цього явища поряд з іншими когнітивними аспектами тексту пояснюється тим, що семантична структура, утворювана змістовими зв'язками між окремими лексемами, не

вкладається в межі граматичної залежності. Ізотопні відношення накладаються на граматичні зв'язки компонентів тексту, а всю сукупність ізотопних зв'язків називають ізотопною сіткою.

Ізотопія виникає лише в тих сферах, де діють закони семантики, породжені не мовними структурними схемами, а свідомістю мовців, які здатні розрізняти лексеми, що їх можна поєднувати між собою, або такі, що сполучаються в тексті. Лише людина може тонко відчувати відтінки значень і смислів. Саме ці відтінки створюють ізотопію. Прикладом речення, що її містить, може бути таке: *Я випив склянку води*. Слова *пити* та *вода* мають спільну сему (стосуються рідини) і служать засобом смислової зв'язності. У 1970-х роках бельгійські семіотики Льєзького університету (відомі як Група Мю) ввели термін алотопія, що позначає поєднання сем, що суперечать одна одній. Приклад алотопії: *Я випив склянку каміння*.

В основі ізотопії лежить так зване явище семантичної еквівалентності, що спостерігається під час порівняння мовних одиниць. Семантична еквівалентність може виявлятися як: а) тотожність значень (повтор певної лексеми у тексті); б) синонімія (схожість значень); в) гіпо-гіперонімія (зв'язок видового і родового понять); г) антонімія (протилежність значення за наявності певної спільної семі). Унаслідок утворюється особлива семантична структура (точніше – семантико-когнітивна структура), що легко вицленюється реципієнтом.

К. Штайн [8] розширює значення ізотопії. Дослідниця ототожнює цілісність поетичного тексту з його гармонійною організацією, а саме поняття ізотопії пов'язує з ізотопною симетрією. На її думку, ізотопія – це система безперервного відбиття семантичних блоків (топосів) у тексті, різні частини якого характеризуються наявністю варіацій значення. Формування цілісності відбувається у двох напрямках: часовому (горизонтальне, послідовне розгортання тексту) та просторовому (вертикальне співвідношення елементів).

Другий напрям складають відношення еквівалентності (повтор семантичних блоків) і взаємодоповнюваності (контраст, протиставлення). Ці елементи, а також культурні нашарування створюють глобальну ізотопію тексту, його гармонію [8, с. 113].

Аналіз теоретичних набутків сучасних дослідників дозволяє виділити три основні підходи до проблеми ізотопії:

1) Ізотопія як семантична норма тексту. Цей погляд започаткував А. Греймас [1]. Основним завданням дослідника був пошук загальних логіко-семантичних законів, під впливом яких відбувається комбінування елементів смислу на рівні семема, висловлення, надфразної єдності й усього тексту загалом.

Ф. Растьє [5] розвинув думки свого попередника й дійшов висновку, що поняття ізотопії стосується не лише семантики тексту, а й граматики та стилістики. З огляду на це виділяються певні види ізотопії: семантична, актантно-рольова, хронотопна (ізотопія категорій часу й простору). У межах цього підходу вводиться поняття інтерація, що позначає відтворення (повтор) тотожних або схожих компонентів, що складають основу семантичної зв'язності тексту, внаслідок якого може виникати варіативна інтерпретація художнього тексту під час його сприйняття різними адресатами. Варіативність прочитання тексту не руйнує, а навпаки зміцнює ізотопію.

2) Ізотопія як семантична зв'язність тексту. Представники цього напрямку підкреслюють, що основною прагматичною вимогою до процесу комунікації є зв'язність будь-якого мовного повідомлення. Наприклад, якщо йдеться про завершений комунікативний фрагмент, названі в ньому поняття, мають бути близькими або схожими за змістом. Смилова єдність тексту досягається завдяки ізотопії, яку розглядають як окрему групу семантичних категорій, що уможлиблює уніфіковане прочитання тексту. Ізотопія забезпечує зв'язність тексту за допомогою тропів і фігур, що реалізуються на тлі другорядних немаркованих елементів

тексту. Отже, ізотопія є не лише найвпливовішим показником когерентності тексту, вона також відображає істотні прагматичні аспекти його структури, сприяючи виявленню закономірностей, що лежать в основі комунікативно-мовленнєвої діяльності людей.

3) Топікальна концепція ізотопії. Лінгвістика тексту висунула на перший план цілісність та зв'язність тексту як потрібну умову його існування, у зв'язку із чим поняття ізотопії набуло особливого змісту. Саме в цій групі теорій ізотопія тісно корелює з поняттям топіків (тем), що групуються у топікальні (тематичні) ланцюжки й далі – у топікальні розгалуження, утворюючи ізотопію тексту, тобто стаючи засобом її творення.

Ізотопія охоплює різноманітні текстові феномени й забезпечує цілісність інтерпретацій на різних рівнях художнього тексту. Вона є одним зі способів створення семантичного зв'язку в межах художнього тексту й виступає гарантом смислової єдності твору в процесі його інтерпретації.

Ізотопна сітка тексту – це сукупність семантичних відношень між окремими лексемами, що дає змогу встановити когнітивні зв'язки між окремими, віддаленими один від одного компонентами тексту [6, с. 260]. Такими компонентами можуть бути, наприклад, портретні описи героя в художньому творі.

Мовний портрет – це зображення людини, що створює письменник за допомогою художнього слова. Він є засобом всебічного розкриття людської індивідуальності. Портрет наявний у площині художнього тексту, є органічною частиною його структури, створюється за допомогою найрізноманітніших мовних засобів. Мова – фундамент його будови.

Ізотопія мовного портрета формується на основі спільної макросеми 'людина', до складу якої входить сукупність описів зовнішності (обличчя, фігури, одягу), кінетичних характеристик (жестів, міміки), мовлення (тембру

голосу, манери говоріння), рис характеру, динаміки думок, почуттів, учинків і переживань персонажа. Усі ці аспекти органічно поєднуються. Мовний портрет зазвичай структурується через смислові поля, його елементи вичленовуються в різних фрагментах тексту, часто досить віддалених один від одного. Розпорошені в тканині твору описи утворюють своєрідну сітку, що є основою побудови цілісного образу.

Ізотопну сітку можуть створювати не лише портретні описи загалом, а й окремі деталі зовнішності, що раз у раз повторюються в тексті. Залежно від того, який тип мовного портрета перед нами, можемо говорити про різні вияви ізоотопії. Якщо портрет статичний, то вони виявляються як тотожність значень, якщо ж динамічний – на основі схожості або контрасту.

Концентрований портрет створює замкнену ізоотопію, що діє лише в заданих межах і забезпечує зв'язність єдиного фрагмента тексту. Такий ефект можна порівняти з надфразною єдністю. Це може бути короткий чи розлогий опис героя, розміщений у певній частині твору. Автор одноразово подає вичерпну характеристику й більше не повертається до зовнішності персонажа. Наприклад, у романі «Диво» портрет князя Володимира сконденсований в одному текстовому фрагменті. П. Загребельний починає зображення князя описом одягу: *[Сивоок побачив] старого чоловіка, що сидів наперед коня на ремінному розставному стільчикові. І знов не дорогі шати закріпив він на чоловікові, не скарлатний заморський плащ поверх золотої луски броні, запнутий круглою коштовною пряжкою, не шиті перлами чоботи з зеленого багдадського сап'яну, не меч у піхвах, здоблених золотою чеканкою, рубінами, яшмою і смарагдами* [2, с. 185]. У цій частині тексту реалізується семантична ізоотопія «одяг», виражена вестіальною лексикою: *шати, плащ, броня, пряжка, чоботи*. У такий спосіб зі змістових зв'язків між окремими лексемами утворюється цілісна семантична структура. Автор використовує експресивно

забарвлену лексику, історизми, високий стиль оповіді, добирає лексеми зі значеннєвим відтінком урочистості. Увесь цей опис є заперечною конструкцією. Такий стилістичний прийом увиразнює текст і загалом служить для того, щоб підкреслити важливість не одягу, а очей, бо вони є найяскравішою деталлю в портреті.

Ізотопія «очі» пронизує увесь портретний опис, забезпечуючи його зв'язність. Вона будується на основі семантичної еквівалентності, схожості. Ось як П. Загребельний змальовує очі князя Володимира: *тверді очі, байдужі, як виступаючий із води камінь* [2, с. 185]. Епітет *холодний* автор використовує неодноразово, і такий повтор уможливує цілісність образу героя. Очі описано також як: *тверді, твердо-холодні, майже нелюдські; очі жили своїм окремим світом; чоловік з холодними очима*. Такі епітети створюють яскраву градацію значень.

Розпорошений портрет, на відміну від концентрованого, особливий тим, що деталі зовнішнього вигляду не конденсуються в одному уривку, а рівномірно розподілені по всьому простору тексту, формуючи ізотопну сітку портретних описів або портретних деталей. Розпорошений мовний портрет може бути статичним або динамічним. Статичний характерний тим, що його утворює повтор певних незмінних ознак. Динамічний (ситуативний) відбиває розвиток героя, зміни у його зовнішності.

Якщо розглянути особливості портретування іншого героя роману – Сивоока, можна простежити кілька цікавих семантичних ізотопій.

Ізотопія «очі» у тексті є наскрізною. Сивоок – ім'я, утворене від словосполучення *сиві очі*. В українській мові поєднання цих лексем не є типовим, адже прикметник *сивий* зазвичай поєднується з іменниками, що позначають волосся, яке втратило барву (наприклад, *борода, вуса*). Однак у зазначеному творі використання прикметника пояснюється особливістю характеристики кольору рогівки, адже *сивий* – це сірувато-білий, темно-сірий, або сірий із синюватим, або

з голубуватим відтінком, або ж позбавлений барви. Ось як описують персонажа інші герої: *Очі маєш не **сиві**, як то нарік твій Родим, а **каламутні*** [2, с. 40]; *В тебе справді **сиві** очі* [2, с. 69]. Семантика цього прикметника в тексті значно розширюється й доповнюється додатковими характеротвірними ознаками: *сиві очі, дивно сиві, каламутні, імлісті, загадкові; нестерпні в своїй пронизливості; мов із туманів сивих*. Очі як найяскравіша портретна деталь описуються в тексті часто, вони – своєрідний лейтмотив, наскрізний елемент твору. Цей вияв ізотопії уможлиблює цілісність не лише образу героя, але й усього тексту.

Ситуативний портрет реалізується в романі найповніше, акумулюючи різні аспекти, серед яких – семантична ізотопія «одяг». Опис одягу представлений вестіальною лексикою, збагаченою історизмами: *вовняні **порти**, міцні ремінні **постоли**, **корзно** доброго тонкого хутра поверх лляної сорочки* [2, с. 77]; *ходитиме він босий там і носитиме м'яке легке хутро і білу лляну одіж, а не ці шорсткі шиті золотом **шати**, які на нього напнуто*, та іменниками – назвами речей, властивими тій епосі: *Сивоок плутався в довгому незручному одязі [2, с. 500]; босий, зодягнений в білу **сорочку** й якусь там стару **накидку** молодий варвар* [2, с. 338]; *з ніг до голови загорнутий в **звірині шкури**, в руці важезна гудзувата палиця, а на шиї на міцному мотузкові висить ведмежий зуб, штучно вправлений у золото* [2, с. 97]. Спостерігаються в тексті також і деталі портрета, виражені соматичною лексикою, це описи окремих частини тіла людини: *Він з жалем поглянув на свої босі, закривавлені, побиті об камінь **ноги*** [2, с. 318]; *обдертий, ще дужче зарослий ясною золотистою **бородою** Сивоок; вирізнявся світлим **волоссям**, пшенично-золотою, в цупких завитках **бородою*** [2, с. 317], а також усієї постаті загалом: *Стояв, широко розметавши **руки**, так, ніби підпирав вигинисту стіну бані, **голова**, задерта назад, міцно влягалася на **плечі**, зрослася з ними назавжди* [2, с. 670].

Ізотопія мовного портрета вбирає в себе всю сукупність розпорошених у творі описів і характеристик зовнішності персонажа, забезпечуючи цілісність образу. Портретна ізотопія є однією з форм вираження загальної ізотопії тексту – фундаменту його зв'язності.

Отже, ізотопія формується на основі сукупності семантичних одиниць, здатних утворювати відповідні смисли й перебувати в постійній гармонійній єдності з іншими одиницями тексту. Поняття ізотопії, описане у зв'язку з кількома портретними замальовками героїв роману «Диво» П. Загребельного, потребує детальнішого аналізу як на основі цього твору, так і в усій белетристиці письменника.

Бібліографічні посилання

1. **Греймас А. Ж.** В поисках трансформационных моделей / А. Ж. Греймас // Зарубежные исследования по семиотике фольклора – М., 1985. – С. 109–144.
2. **Загребельний П. А.** Диво / П. А. Загребельний. – К. : Рад. письменник, 1968. – 700 с.
3. **Малетина О. А.** Типология портрета в художественном дискурсе / О. А. Малетина // Вестник ВолГУ. Серия 2 : Языкознание. – 2006. – № 5. – С. 122–125.
4. **Насалевич Т. В.** Класифікація портретних описів / Т. В. Насалевич // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – 2002. – Вип. 136. – С. 48–52.
5. **Растье Ф.** Интерпретирующая семантика. – Н. Новгород, 2001. – 263 с.
6. **Филиппов К. А.** Лингвистика текста : Курс лекций / К. А. Филиппов. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2003. – 336 с.
7. **Филиппова Е. В.** Семантическая изотопия «еда» в художественном тексте (на материале малой прозы 60–80-х годов XX века) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. В. Филиппова. – Ставрополь, 2004. – 199 с.

8. **Штайн К. Э.** Принципы анализа поэтического текста : [монография]. – СПб. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского гос. пед. ин-та, 1993. – 276 с.

УДК 811.161.2'38

В. В. Корольова

ЕПІГРАФ ЯК ЗАСІБ АВТОРСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ДРАМАТУРГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу епіграфа як знака безпосередньої комунікативної діяльності автора драматургічного тексту. Визначено особливості епіграфа як елемента авторської комунікативної діяльності; з'ясовано основні функції епіграфа в драматургічних творах; виділено комунікативні стратегії й тактики драматурга, вербалізовані в епіграфі. Доведено реалізацію в епіграфах сучасних драматургічних творів комунікативно-прагматичної стратегії сугесії. Виявлено основну функцію епіграфа: посилення діяльності адресата, який повинен співвідносити зміст епіграфа із заголовком й із власне текстом драми.

Ключові слова: епіграф, автор, зовнішня комунікація, читач, драматургічний дискурс, комунікативна стратегія.

Статья посвящена анализу эпиграфа как знака непосредственной коммуникативной деятельности автора драматургического текста. Определены особенности эпиграфа как элемента авторской коммуникативной деятельности; выяснены основные функции эпиграфа в драматургических произведениях; выделены коммуникативные стратегии и тактики драматурга, реализованные в эпиграфе. Доказано реализацию автором в эпиграфах современных драматургических произведений коммуникативно-прагматической стратегии суггестии. Выявлена основная функция эпиграфа: усиление деятельности адресата, который должен соотносить содержание эпиграфа с заголовком и с собственно текстом драмы.

Ключевые слова: эпиграф, автор, внешняя коммуникация, читатель, драматургический дискурс, коммуникативная стратегия.

The article is devoted to the analysis of epigraph as means of author's communication in the modern dramaturgic discourse. Studying the mechanism of functioning of epigraph as an element of a strong position in fictional works generates endless interest. However, separate linguistic research of peculiarities of epigraph as means of author's communication in the modern dramaturgic discourse does not exist so far. This is the reason why our investigation is topical. The topic of the article is analysis of epigraph as a sign

© Корольова В. В., 2014

of direct communicative activity of the author of a dramaturgic work. The tasks of the article, motivated by the set goal, include: defining the peculiarities of epigraph as an element of author's communicative activity; specifying the main functions of epigraph in dramaturgic works; clarifying communicative strategies and tactics of a playwright which are achieved in the epigraph. As a result, the following conclusions were made: epigraph is explicitly aimed at the reader as an object of author's verbal influence; the choice of epigraph indicates its inclusion to the system of author's reasoning and the system of text; epigraph always fulfills informative function and possesses subjective information concerning the author of a play, playwright achieves certain communicatively-pragmatic strategy which has to be "unriddled" by reader; in modern dramaturgic discourse most frequently author uses semantic strategy of persuading (suggestion) with which epigraph is functionally conformed. The prospect of further research is seen in the analysis of versatile communicative tactics of playwrights which are expressed in out of plot elements of modern Ukrainian plays.

Keywords: epigraph, author, external communication, reader, dramatic discourse, communicative strategy.

Автор драми, на відміну від авторів прозових і поетичних творів, завжди враховує чинник адресата, що власне й створює діалогічність драми та зумовлює її комунікативну структуру. Драматургічний твір, маючи трьохелементну структуру, одночасно може виявляти акт локуції (п'єса – єдиний комунікативний твір), ілокуції (формування адресантом певної думки щодо локуції в адресата), перлокуції (втілення стратегії впливу адресанта на адресата) [4, с. 8–10].

П'єса як акт перлокуції є засобом впливу адресанта-автора на адресата-читача, показниками якого виступають такі елементи драми, як заголовок, епіграф, підзаголовок, присвята, список дійових осіб, ремарки. Перераховані елементи, належачи до заголовкового комплексу [10, с. 112] або рами твору [8, с. 848], утворюють метатекст, що є потужним засобом авторської сугестії й забезпечує результативність зовнішньої комунікації.

До традиційного складу драматургічного заголовкового комплексу входять ім'я драматурга й назва п'єси. Драматургічним елементом рами твору є зазвичай також

і жанровизначальний підзаголовок. Інші компоненти заголовкового комплексу додаткові й необов'язкові для художнього тексту, а також найменш частісніші в сучасному драматургічному дискурсі.

Вивчення механізму функціонування епіграфа як елемента сильної позиції в художніх творах становить невичерпний інтерес. Опису основних концепцій цього явища приділяли увагу І. Гальперін [2], В. Кухаренко [6], Н. Кузьміна [5], Ю. Лотман [8] та інші. Однак окремих лінгвістичних досліджень особливостей епіграфа як засобу авторської комунікації в сучасному драматургічному дискурсі поки що немає, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Метою запропонованої статті є аналіз епіграфа як знака безпосередньої комунікативної діяльності автора драматургічного тексту. Завдання роботи, мотивовані поставленою метою, передбачають визначення особливостей епіграфа як елемента авторської комунікативної діяльності; з'ясування основних функцій епіграфа в драматургічних творах; виділення комунікативних стратегій й тактики драматурга, реалізованих в епіграфі.

Джерельна база дослідження загальною кількістю понад 300 п'єс охоплює друковані тексти сучасних українських драматургів у збірках (Коронація слова : збірка п'єс. – К. : Нора-Друк, 2008; Потойбіч паузи : альманах молодих письменників столиці. – К. : Фенікс, 2005; Сучасна українська драматургія : альманах. – К., 2005–2007. – Вип. 1–4; У пошуку театру : антологія молоді драматургії. – К. : Смолоскип, 2003); у періодичних виданнях (журнали «Дніпро», «Вітчизна», «Кур'єр Кривбасу»); електронні версії п'єс, розміщені на Інтернет-сайтах (<http://www.dramaturg.org.>; <http://www.kurbas.org.>; <http://www.teatre.com.ua>; <http://www.ukrdrama.at.ua.>). У текстах зазначеної джерельної бази епіграф становив незначну частину драматургічного дискурсу й траплявся лише п'ятнадцять разів, що доводить

рідкісне вживання авторами цієї композиційно-мовленнєвої форми.

У драматургічному дискурсі автор моделює внутрішню й зовнішню комунікації. Перша відбувається між персонажами, остання між драматургом і читачем, до того ж внутрішня комунікація спрямована на завдання зовнішньої, яким підпорядковані всі елементи тексту. Внутрішня комунікація надає авторові роль посередника між читачем і подією, який намагається програмувати емоційну реакцію реципієнта, а зовнішня – роль суб'єкта комунікації в діалозі із читачем. Засобами цього діалогу є елементи заголовкового комплексу, зокрема й епіграф.

Епіграф – це такий знак зовнішньої комунікації автора із читачем, зміст якого усвідомлюється під час функціонування в тексті, що є генетично чужим для нього. Залучення епіграфа до драматургічного тексту спрямоване на проведення авторської комунікативної стратегії прогнозування. Епіграф дає змогу читачеві здійснити прогноз щодо змісту наступного тексту п'єси, стимулює сприйняття когнітивних змістів драматургічного твору. За класифікацією О. Іссерс проаналізовані епіграфи втілюють авторську семантичну стратегію переконання або сугестії [3, с. 106], якій підпорядковані найрізноманітніші тактики.

Комунікативний хід використання за епіграф історико-філософського трактату Діогена Лаєртського «Про життя, вчення й вислови знаменитих філософів» у п'єсі В. Герасимчука «Цикута для Сократа» спрямований на застосування тактики опертя на факт у межах стратегії сугестії: *Він першим став розмірковувати про спосіб життя і першим із філософів був страчений за вироком суду... «Ти помираєш безневинно», – казала йому дружина. «А ти б хотіла, щоб заслужено?» – запитав він (Діоген Лаєртський «Про життя, вчення і вислови знаменитих філософів»).*

Наведений епіграф має експліцитний зв'язок з наступним текстом, оскільки головний герой п'єси Віктор створює драму про життя й смерть Сократа, базовану на

реальній біографії філософа. Перлокутивний ефект драматургічної комунікації полягає в зміні картини світу читача, її когнітивному перетворенні. Зовнішня комунікація автора й читача – це особлива комунікація, де читач не має змоги зробити активний внесок у момент створення п'єси. У цьому разі драматург виступає комунікативним лідером [1, с. 30]. З метою підтвердження своєї компетенції, здатної пришвидшити когнітивні процеси у свідомості адресата, автор і застосовує з епіграфом тактику опертя на факт.

Епіграф посилює діяльність адресата, який має співвідносити зміст епіграфа з заголовком і із власне текстом драми. За ступенем проникнення до художнього тексту епіграф посідає друге місце після заголовку. Зв'язок епіграфа й заголовка можна трактувати як відношення головного й залежного речень. Наприклад, цикл п'єс С. Щученка «Придурки» має за епіграф вислів американського письменника-сатирика Чака Паланіка, у якому дублюється лексема, ужита в заголовку: *Насправді весь світ складається з придурків (Чак Паланік)*.

Комунікативну настанову цього драматургічного твору, що об'єднує кілька сюжетно гетерогенних текстів, автор визначив уже на початку п'єси – у назві й епіграфі, які відразу змушують читача замислитися над абсурдністю світу й нівелюванням морально-етичних принципів сучасного суспільства. Авторська стратегія сугесії, реалізована в тактиці посилення на авторитет, повністю підтверджує прогнозування епіграфа в подальшому драматургічному тексті. У цьому разі змістова інформація епіграфа – це проспективне повідомлення, що прогнозує основні сюжетні й композиційні складники драматургічного твору. Ця функція, виявляючи комунікативні стратегії автора, перетворює епіграф для адресанта у «квант інформації, що приводить до руху тезаурус читача» [11, с. 204].

Сучасні драматурги використовують епіграф і в тих випадках, коли в тексті п'єси експліцитно вираженою в тій чи тій формі є інтертекстуальність. Наприклад, основою

п'єси С. Новицької «Приборкання непокірливої» стала однойменною комедією В. Шекспіра. Умотивованим епіграфом у цьому разі є 76-й сонет В. Шекспіра:

*В піснях я не вдаюся до новизни,
Ясного блиску зовсім не знайти в них.
Були весь час далекими вони
Від форм химерних і сполучень дивних.
Про убрання не дбаючи своє,
Виходять мислі в одязі старому,
І кожне слово у рядку мойому
Вже автора на ймення назове...*

(В. Шекспір).

Поетичний текст, яким послуговується авторка, пояснює доцільність використання відомого літературного сюжету, що трансформується в умовах сучасності й осмислюється в нових морально-етичних і соціальних вимірах. Епіграф, як елемент інтертекстуальності, конденсуючи інформацію щодо вічності певних тем, на якій наголошує драматург, повноцінно розкриває свій зміст лише в процесі взаємодії з текстом п'єси, налаштовуючи на діалогічність із читачем.

У проаналізованих драматургічних творах епіграф зазвичай уживається автором поодиноким, однак подекуди може виступати маркером ідіостилі певного драматурга. Зокрема, п'єси С. Щученка переважно мають у своїй структурі епіграф («Давай пограємо», «Фелічита», «Придурки», «Help»). Наприклад, епіграфом до твору «Help» став філософський вираз, який читач може інтерпретувати як запрошення до філософування й розмірковування: *Бажаєш, аби світ допомагав тобі, – допомагай світу.*

Вибір епіграфа свідчить про залучення його до системи авторського мислення й системи тексту. Епіграф завжди виконує інформативну функцію й містить суб'єктну інформацію щодо автора п'єси, його літературних уподобань та комунікативних намірів у конкретному тексті.

Епіграф зазвичай виявляє ідею та тему, яку розвиває

наступний текст. Трагікомедія О. Куманського «Тоталізатор» має за епіграф біблійну цитату: *Народе ти Мій! Твої провідники вчинили блудячим тебе і дорогу стежок твоїх сплутали! (Книга пророка Ісаї, 3–12).*

Тактика патетизації й створення високодуховного емоційного настрою в читача, використана автором в епіграфі, контрастує із просторічним мовленням дійових осіб п'єси, дія якої відбувається в селі, мешканці якого грають на підпільному тоталізаторі, намагаючись передбачити смерть односельчан і заробити на цьому гроші. Однак саме на такому контрасті й вибудовується основний комунікативний намір драматурга: застерегти читача від того, що втрата морально-етичних цінностей спричинює фатальні наслідки.

Драматург, обираючи епіграф як комунікативний засіб, моделює реакції читача. Наприклад, у трагікомедії О. Росича «Останній забій» залучена цитата данського казкаря: *А ті, які полюбили випити, барвили горілку в чорний колір – а як же ще вони могли висловити скорботу свою? (Г.–Х. Андерсен).*

Наведений епіграф створює на початку п'єси потрібну емоційну домінанту, що дає змогу розкрити в загострено-парадоксальній формі цинічність сучасного суспільства.

Цікавим, на нашу думку, є запропонована в мовознавстві функційна класифікація епіграфів, що аналізує епіграф як пояснення заголовка драми (формальне обґрунтування назви твору); як тлумачення тексту (потрактування його когнітивної основи); як авторитетне посилання; а також «ефект мотто» (сама наявність епіграфа є характеристикою епохи, жанру чи концепції твору) [12, с. 134]. У використаних текстах найуживанішою є функція авторитету, що вербалізована відповідною комунікативною тактикою. Наприклад, переконуючи читача в небезпеці явища екстремізму, К. Солов'єнко використовує за епіграф до п'єси «Екстреміст» лексикографічне тлумачення цього поняття: *Екстремізм (від лат. *extremus* – крайній) – прихильність крайнім поглядам і, особливо, заходам*

(зазвичай у політиці). Серед таких заходів можна відзначити провокацію безладів, громадянську непокору, терористичні акції, методи партизанської війни.

В іншій ситуації спілкування «автор–читач» усвідомлення глибинного змісту епіграфа можливе лише у вертикальному контексті, на широкому історико-філологічному тлі, оскільки цей елемент авторської комунікації передбачає актуалізацію в реципієнта минулого досвіду [9, с. 16]. Специфіка епіграфа полягає в його подвійному спрямуванні: його зовнішнє начало акцентує твір з мовного й культурно-історичного плану, а внутрішнє – звернене безпосередньо до тексту драми. У цьому разі епіграф також сприяє правильній рецепції п'єси читачем. Зокрема, тексту драми О. Танюк «Мадам і Єва» передус епіграф: *Я – це хтось інший (Артюр Рембо)*.

Саме цитата французького поета-символіста дає змогу зрозуміти читачеві складність внутрішнього світу персонажів, і людини загалом. Усвідомлення власного «Я» дійовими особами відбувається через сюжетотвірний концепт «голосу», присутнього в п'єсі як метафора Іншості, що вербалізована на початку твору в епіграфі комунікативною діяльністю автора.

Отже, епіграф експліцитно спрямований на читача як об'єкта мовленнєвого впливу автора. Драматург реалізує в епіграфі певну комунікативно-прагматичну стратегію, яку має найадекватніше «розгадати» читач. Зазвичай у сучасному драматургічному дискурсі автор використовує семантичну стратегію переконання (сугестії), якій функційно підпорядкований епіграф. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі різноманітних комунікативних тактик драматургів, виражених у позасюжетних елементах сучасної української п'єси.

Бібліографічні посилання

1. **Богданов В. В.** Текст и текстовое общение / В. В. Богданов. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1993. – 67 с.

2. **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
3. **Иссерс О. С.** Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.
4. **Каримова И. Р.** Коммуникативная организация драматургического произведения : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. Р. Каримова. – Казань, 2004. – 20 с.
5. **Кузьмина Н. А.** Эпиграф в коммуникативном пространстве художественного текста / Н. А. Кузьмина // Вестник Омского университета. – 1997. – Вып. 2. – С. 60–63.
6. **Кухаренко В. А.** Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 272 с.
7. **Ламзина А. В.** Рама произведения / А. В. Ламзина // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М. : НПК «Интелвак», 2001. – С. 848–851.
8. **Лотман Ю. М.** Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 214 с.
9. **Лушникова Г. И.** Интертекстуальность художественного произведения / Г. И. Лушникова. – Кемерово : КемГУ, 1995. – 82 с.
10. **Сысоев С.** Коммуникативная система лирики А. С. Пушкина / С. Сысоев. – М. : ЭКОН, 2001. – 132 с.
11. **Храмченков А. Г.** Эпиграф как особый вид цитации / А. Г. Храмченков // Взаимодействие структурного и функционально-стилистического аспектов языка. – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – С. 203–214.
12. **Sadzińska E.** Kategoria motta we współczesnym literaturoznawstwie / E. Sadzińska // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Rossica. – 2011. – № 4. – S. 131–141.

УДК 811.161.2'373

І. С. Лоцинова

ОКАЗІОНАЛЬНА НОМІНАЦІЯ ОСІБ У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Стаття присвячена дослідженню okazionalних персонімів у творчості дніпропетровських письменників, зокрема аналізу їх семантико-дериваційних особливостей, а також експресивних функцій.

Ключові слова: інновація, персонім, індивідуально-авторська лексема, okazionalізм, словотвірний тип, лексико-семантична група, експресивність.

Статья посвящена исследованию okazionalных персонимов в творчестве днепропетровских писателей. В частности, анализу их семантико-деривационных особенностей, а также экспрессивных функций.

Ключевые слова: инновация, индивидуально-авторская лексема, персоним, словообразовательная модель, лексико-семантическая группа, экспрессивность.

In the Ukrainian linguistics there are not scientific works devoted to the occasionalisms in the poetry of Dniepropetrovsk's writers. The article considers to the problem of author-individual personal names in the countrymen's poetry of the end of XX – beginning of XXI centuries. Our investigation foresees the decision of such tasks as: 1) to reveal the lexico-semantic classification of the innovation; 2) to analyse the productive and non-productive word forming models of personal names; 3) to characterize the stylistic phenomena connected with these innovations. There are divided six lexico-semantic groups of occasionalisms according to their traits, social status and trades, actions, relationship, appearance and convictions. The most productive word forming models are such morphological methods as suffixation, prefixation and word combinations. Non- morphological methods are presented by single examples (золотонімбний, Тхолик, нездійминога, благородич etc). The occasionalisms execute not only nominative but also evaluation functions. The perspective question is investigation of pragmatical potential of these innovations.

Key words: innovation, author-individual word, occasionalism, word forming model, semantic group, expressive functional.

© Лоцинова І. С., 2014

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. соціально-економічні, суспільно-політичні й науково-технічні зрушення в українському суспільстві стали причиною появи значної кількості нових слів, досить солідну групу серед яких складають назви осіб. Цей процес знайшов яскраве відбиття і в оказіональній номінації. Питання класифікації та опису індивідуально-авторських персонімів розглянуто в працях К. Брітікової [1], Г. Вокальчук [2], Ж. Колоїз [5] та ін. З об'єктивних причин малодослідженими залишаються оказіональні назви осіб, використані у творах письменників Дніпропетровщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зокрема їхні семантико-дериваційні особливості й експресивні функції.

Джерельною базою для виявлення інновацій стали в нашій статті поетичні та прозові тексти С. Бурлакова, В. Грипаса, І. Данилюка, Н. Дев'ятко, М. Дружко, М. Дяченка, М. Зобенко, О. Ігнатенко, Ю. Кириченка, Ю. Кібця, В. Коржа, Ю. Купіч, Н. Нікуліної, О. Омельченко, В. Савченка, Г. Світличної, В. Сіренка, І. Сокульського, Лесі Степовички, М. Чхана, А. Шкляра, М. Яланської.

Метою нашої статті є комплексний аналіз оказіональних назв осіб, що передбачає виконання таких завдань:

- виявити індивідуально-авторські персоніми й антропоніми у творах дніпропетровських письменників;
- проаналізувати структуру лексичного значення новацій;
- визначити типи новотворів щодо морфолого-словотвірної структури;
- з'ясувати експресивні функції авторських новотворів.

Дослідження художніх творів видатних земляків дало змогу виявити близько ста двадцяти неолексем на позначення осіб. Всі вони, за винятком одного, є персонімами, тобто загальними найменуваннями, що позначають осіб за: 1) внутрішніми характеристиками; 2) соціальним станом і професійною діяльністю; 3) виконуваною дією; 4) віком та родинними зв'язками; 5) зовнішністю; 6) переконаннями.

І. Найчисельнішою є ЛСГ (лексико-семантична група) okazіональних персонімів, що номінують осіб за внутрішніми характеристиками. У цій ЛСГ можемо відзначити значну кількість новацій, утворених суфіксальним способом. Серед них є ті, що передбачені системою мови, її категорійними словотвірними моделями, але ще не засвідчені мовною практикою, тож є потенційними словами. Це, наприклад, відад'єктивні суфіксальні неолексеми, сконструйовані за допомогою суфіксів *-иц'*, *-ец'*: *недоступниця* (2, с. 50), *самотинець* (2, с. 60), *шалениця* (2, с. 144), *безкорисливець* (6, с. 18); *одноосібець* (15, с. 77). В. Чабаненко підкреслює, що такі «потенційні» лексеми впливають на мовну поверхню внаслідок індивідуальних (переважно письменницьких) пошуків експресивного, але на відміну від okazіоналізмів мають, крім художньо-естетичної цінності, ще й комунікативну доцільність [7, с. 125].

У художньому мовленні трапляються й зовсім несподівані утворення, що виникають завдяки поєднанню нейтральних суфіксів з основами, структурні елементи яких не містять сем, що забезпечують внутрішній зв'язок компонентів нового слова, наприклад: *Людець! А точніше – недолюдок* (24, с. 245). Автор різко засуджує особу, чия поведінка не дає змоги назвати її людиною.

Багато позанормативних новацій сконструйовано на загальнонародній лексичній основі, але є й ті, що утворені на індивідуально-авторському матеріалі. Останні трапляються рідко, порте мають потужну експресивність. Наприклад, новотвір Лесі Степовички *тертичники* (29, с. 23), що в контексті набуває значення 'непримиримі з несправедливістю', утворений черезступеневим способом від іменника *тертиці*.

Одним зі специфічних способів okazіональної номінації є запозичення авторами лексичних одиниць з інших мов з наступним пристосуванням їх до запозичуваної мовної системи за допомогою афіксації [3, с. 89]. Прикладом цього є неологізм Лесі Степовички *інвазори* (30, с. 81) (від англ.

invasive – завойовницький). Такі новації в українському контексті постають як незвичні, що активізує сприйняття їх читачем.

Утворюючи неолексему *псяголоваки*, Ю. Кириченко бере за основу узуальний іменник *песиголовець*, що позначає людину, яка втратила свої кращі риси та людську подобу. У цьому разі автор замінює нейтральний суфікс *-ець* суфіксом *-ак*, здатним виражати суб'єктивну оцінку, а також використовує замість складника *пес* усічену основу іменника *псявіра*, для якого характерне знижене оцінне забарвлення: ***Псяголоваки, кати й упири!*** (15, с. 18).

Активним засобом творення емоційної та оцінної лексики є також префіксація. В аналізованій ЛСГ наявні okazіональні назви осіб, утворені за допомогою таких префіксів та префіксоїдів (переважно іншомовного походження): *екс-*, *інтер-*, *лже-*, *не-*, *нео-*, *пост-*, *псевдо-* (наприклад: *лжелюди* (12, с. 30), *лжелебеді* (12, с. 43), *екс-комуніст*, *поставантюрист* (15, с. 56), *псевдодостойник* (13, с. 145) тощо. У творах В. Сіренка засвідчено дві новації із префіксоїдом *інтер-*: *інтерохват* (25, с. 10), *інтерсвинота* (26, с. 14). Перший новотвір позначає людину, яка зневажає власне коріння, натомість захоплюючись наслідуванням чужоземних традицій. Друга неолексема набуває яскравого стилістичного забарвлення завдяки актуалізації в семантичній структурі лексичного значення іменника *свинота* семи, що позначає непорядну, нечемну, невдячну людину. У цьому випадку особлива експресивність новотворів досягається поєднанням іншомовної усіченої основи з питомою розмовною лексикою.

Емоційно-оцінна конотація номемами *неонерони* (18, с. 8) забезпечується вживанням множинної форми іменника – власної назви, у цьому разі спостерігаємо її семантичний зсув у бік метафоричності, що чіткіше виявляється завдяки використанню форманта *нео-*.

За допомогою префікса *екс-*, але послуговуючись префіксально-суфіксальним способом, Леся Степовичка

конструює лексему *екс-сов'єтикус* (29, с. 34), аби передати враження, що викликають наші співвітчизники за кордоном. Для посилення іронічного звучання письменника додає суфікс латинського походження, за допомогою якого підкреслює ментально-психологічний бар'єр, що ускладнює адаптацію колишніх радянських людей у європейському соціумі.

У мовотворчій практиці Лесі Степовички трапляється також персонім *невтелена* (29, с. 43), утворений флективно-префіксальним способом від дієслова *втєлєпати*. Новотвір має виразне просторічне забарвлення.

Популярним у мовотворчості дніпропетровських письменників є основоскладання. Експресивність неокмпозитів породжується незвичайною валентністю їхніх складників, наприклад: *білодівчинка* (4, с. 119); *вовколюди* (13, с. 66), *людогризи* (18, с. 92), *новозлодії* (16, с. 524), *світлотворці*, *сонцесії* (17, с. 22); *народожери* (26, с. 36) тощо.

Високим ступенем експресивності вирізняється новотвір *мордодзвони*, за допомогою якого В. Сіренко зображує правлячу верхівку, яка дбає лише про власну вигоду (понаїдали морди), але не приносить жодної користі електорату (лише гарно розмовляють): *Що зробили мордодзвони з нами, Ті, що з верховнозрадної гори* (26, с. 11). Послугуючись композитом *грошожерці*, С. Бурлаков висміює людей, які возвели матеріальні цінності в культ і роблять їх критерієм оцінки інших людей: *А їм зневажливо: – Чернь! – Жбурляли грошожерці тлустотілі* (1, с. 144). Поза увагою письменників не залишилися й ті, кому в житті понад усе потрібен адреналін: *Ми – стрімколет, задивлений у безум, Нам на плитку кладуть пучечок безу...* (11, с. 9). Отже, на думку М. Дяченка, письменники є такими собі «сонцепомаями», здатними проливати світло на темні сторони життя: *Поет – це вічний сонцепомагай* (4, с. 63).

Наступна неолексема сконструйована способом контамінації від словосполучення «благородний родич»:

Я, ваш родич, Не завше був благородич... Двадцять літ не світився в римі, Творчо знаний в Парижі й Римі... (9, с. 10).

Як зазначає Н. Клименко, останнім часом в українському словотворі серед іменників зросла кількість юкстапозитів, що здебільшого є назвами осіб [4, с. 300]. Таку тенденцію можемо відзначити як продуктивну й для творів письменників Дніпропетровщини, оскільки третина новостворених персонімів представлена саме юкстапозитами. Переважна більшість дериватів є прикладковими сполуками. Кілька новацій – це прикладки-зближення за асоціативним зв'язком: *людино-таргани* (29, с. 75), *фея-заступниця* (30, с. 189), *хлоп-недогарок* (13, с. 49), *яничар-недоріка* (13, с. 86) тощо.

Прикладкою-зближенням за функційним зв'язком є новація І. Данилюка *жінки-перешерстки* (2, с. 64). Прикладка в цьому випадку представлена okazіональним словом *перешерстки*, що походить від дієслова *перешерстити*, і набуває значення 'людина, яка вміє ретельно відшукувати'.

Одиничні юкстапозити утворені внаслідок поєднання синонімічних слів українського та іншомовного походження: *пройдисвіт-авантюрист* (15, с. 6), поєднання слів різних за походженням та стилістичним забарвленням: *недотепа-мораліст* (15, с. 6).

II. Персоніми, що номінують осіб за соціальним станом, походженням і професійною діяльністю, також активно утворюються словоскладанням. В аналізованій ЛСГ представлені юкстапозити, за допомогою яких автори не лише вказують на рід діяльності, а й намагаються розкрити внутрішню сутність своїх персонажів: *менти-правдоборці* (2, с. 89), *менестрель-анатом* (2, с. 266), *провідниця-провидиця* (2, с. 83), *вої-характерники* (7, с. 28), *лицедій-характерник* (30, с. 30); *диригент-дегенерат* (19, с. 23) тощо.

Під перо сатири потрапили й сучасні «господарі життя»: *Хмир-мільонщик* (16, с. 472), *товстосуми-диплодоки* (16, с. 470). Використовуючи прикладку *диплодоки* щодо

багатіїв, письменник, на нашу думку, підкреслює їхню певну закоренілість, а отже, і розбещеність у діях.

Особливою експресивністю відзначаються юкстапозити, утворені на базі індивідуально-авторського матеріалу, як-от: *класик-однокнижник* (15, с. 154), *блязні-недоспівки* (10, с. 61). Наприклад: *У махновцеві Сашикові Михайлюті Стільки добрососячної люті... А його потурили зі Спілки Новочасні блязні-недоспівки*. Можливо, автор за допомогою префікса *недо-* наголошує на невідповідності новоспечених письменників отриманій посаді або ж підкреслює здатність недоговорювати те, що суперечить партійній ідеології.

Лише п'ятьома прикладами в цій ЛСГ представлені неолексеми-композиції: *космолюди* (8, с. 28); *порнодівки* (16, с. 456); *цареслав* (25, с. 10); *євроспеціаліст* (30, с. 225); *чужовчені* (33, с. 39). Останній новотвір автор уживає на позначення фахівців, що займаються вивченням космосу.

Досить ефектною в лінгвостилістичному відношенні є оказіональна аббревіація. Зміна соціальної оцінки аброморфеми *парт-*, позбавлення її «надвисокого» звучання зумовили утворення частково скороченої аббревіатури з негативним забарвленням: *партпани* (25, с. 35). Такі усічено-словесні новації поповнюють низку назв осіб за письменницькою діяльністю. Наприклад, неолексема *літудав* (14, с. 89) сприяє формуванню в уяві реципієнта образу досвідченого, впливового митця, здатного придушити молодий талант. Неологізм *літбрат* має зневажливий відтінок, позначаючи посереднього журналіста, який мріє приєднатися до «письменницької братії»: *Сидів літбрат на лавочці причільній, аж поки не проліз в «Дніпро вечірній»* (14, с. 149).

Афіксальним способом продуктивно утворюють письменники неологізми в аналізованій ЛСГ, наприклад: *дніпрівградці* (29, с. 25), *іноспеціаліст* (30, с. 220), *продавальниця* (30, с. 160), *секретаренко* (15, с. 56), *колегсон* (24, с. 237), *косміянин* (24, с. 85), *олегарюги* (25, с. 54) тощо.

На думку Н. Клименко, в узуальному словотворі префіксoid *напів-* досить рідко використовують для створення іменників – назв осіб (*напівдикун, напівзлидар, напівкочівник, напівсирота*) [3, с. 161]. Ю. Кириченко поповнює цей ряд двома okazіональними номемами: *Але Фідель – не характерник: Він може так і може сьак – **Напівмитець, напівбосьяк*** (15, с. 58). Особливий комічний ефект досягається тут завдяки поєднанню в одній особі непокєднаних рис.

Лише двома прикладами в цій ЛСГ представлені новації, утворені неморфологічними способами. Завдяки субстантивациі okazіонального прикметника Н. Нікуліна утворила номему *золотонімбний* (21, с. 79), що позначає людину, яка отримала золотий вінець у потойбічному житті. За допомогою контамінації Леся Степовичка конструює неолексеми, що вражають своєю несподіваністю: *То зібрались на літтусовку попиту кавусі **метри, деци-метри, санти-метри та мілі-метри** українського модернізму* (32, с. 48). Авторка з іронією констатує, якої довжини творчий шлях ще мають пройти новоявлені митці, щоб заслужити почесне звання метра.

III. У ЛСГ, що представлена персонімами, які номінують осіб за виконуваною дією, превалують суфіксальні утворення. Кілька неолексем сконструйовано за узуальними словотвірними типами. Це, наприклад, віддієслівні назви осіб, що містять у своєму складі такі форманти, як *-тель, -ник, -л-*: *оновитель* (8, с. 33), *звершник* (28, с. 230), *діставала* (5, с. 24).

Ю. Кириченко утворює форму імені по батькові від іменника *обман*, що сприяє розкриттю негативних дій персонажа: *І... Сергію **Обмановичу**, приїхали – треба вставати, Годі вже спілкою Вам керувати...* (15, с. 54).

Новацію *повертанка* (29, с. 325) утворено черезступеневим способом від okazіонального дієприкметника *повертаний* за допомогою суфікса *-к*, що є вказівкою на особу жіночого роду. Так Леся Степовичка

називає героїню (власний прототип), що не змогла адаптуватися до життя за кордоном і повернулася в Україну.

У цій ЛСГ зафіксовано три неолексеми, сконструйовані основокладанням: *лихоборець* (17, с. 146), *дощосій* (22, с. 32), *харчотрави* (25, с. 52). Остання лексема, позначаючи людей, які за незначну матеріальну вигоду здатні поступитися своїми правами, свободами, набуває різко негативного звучання.

У творчому надбанні письменників Дніпропетровщини трапляється лише один приклад утворення антропоніма. На відміну від реальних антропонімів, літературно-художні є «іменами з підтекстом», «непрямим характеристичним прийомом ономастики» [6, с. 49]. Наприклад, okazіоналізм В. Савченка, утворений способом контамінації від імені *Толик* і дієслова *тхнути*, надає яскраву одоративну характеристику персонажу: *А Тхолик таки смердопахосний* (23, с. 237).

IV. Okazіональні персоніми, що номінують осіб за взаєминами та родинними зв'язками, не дуже часто функціонують у творах письменників Дніпропетровщини. Усі новотвори цієї ЛСГ представлені юстапозитами: *велетисини*, *матінка-багачка* (3, с. 7); *брат-яничар* (5, с. 42); *приятель-ворог* (14, с. 45); *коханка-чингісханка* (9, с. 103); *праматір-страдниця* (19, с. 22); *предки-нащадки* (28, с. 141); *внук-синок* (33, с. 51). Наприклад: *Де вони, з ким вони, хто їхній приятель-ворог?* (14, с. 45). Неолексема *приятель-ворог* набуває в цьому контексті певного всеохоплювального поняття, характеризуючи життєву позицію героїв.

Високою експресивністю вирізняється новотвір Ю. Кириченка завдяки наявності в його складі okazіонального іменника: *Класик знав часи хороші, Мав коханку-чингісханку ...Нині, взутий у калоші, Виглядає смерть на ганку...* (9, с. 103). За допомогою неологізму автор підкреслює те, що в класика були непогані статки, інакше він не представляв інтересу для цієї жінки.

V. Оказіональні персоніми, що характеризують людину за зовнішнім виглядом, представлені нечисленними новотворами, половину з яких утворено суфіксальним способом. Дві – за неuzuальними словотвірними типами. Суфікс *-к-о* в українській мові є непродуктивним під час конструювання назв осіб і служить для творення віддієслівних номінацій (*забудько, приходитько*). В. Корж утворює відад'єктивну новацію *кирпачько* (19, с. 39), що має певний відтінок симпатії, на відміну від зуальної лексеми *кирпань*. А ось додавання суфікса *-ик*, якому притаманне значення здрібнілості, до негативно забарвленого прикметника *товстопузий* створює комічний ефект: *Ти виходиш заміж? Це за отого рудого товстопузика?* (29, с. 326). Наступну відприкметникову лексему також утворено суфіксальним способом: *Про шостого і говорити зась: Такий собі безвусий молодась* (12, с. 128). Суфікс *-ас'* слугує не лише для римування, а й надає слову певного відтінку зневаги, хоч в зуальному словотворі цей суфікс використовують для створення пестливо-зменшувальної ефективності (*Івась, Юрась*).

З метою експресивізації мовлення своєї героїні Леся Степовичка утворює okazіоналізм способом зрощення: *На тебе тухоль не настачиш, нездійминого* (29, с. 43). А наступний відад'єктивний субстантив утворено з метою передати образ кремезного чоловіка з великими вусами: *До кого ж першого підійде цей стовбурчастовусий з своєю сокирою, щоб розітнути одним ударом груди?* (2, с. 50).

Послугуючись юстапозитом, сконструйованим на основі двох контекстуальних синонімів, – *хлипаки-очкарики*, – І. Данилюк зображує хлопців, які не приділяють уваги своїй фізичній формі.

VI. Лише шістьома новаціями представлена ЛСГ, що називає осіб за їх переконаннями. Тут засвідчено три приклади неолексем, утворених за допомогою пестливо-зменшувальних суфіксів від тих слів, що нормативно не піддаються такій суфіксації, наприклад: *патріотик* (2, с. 14);

бюрократик (6, с. 5); *песимістик* (20, с. 23). Уживаються такі неологізми для створення іронічного та сатиричного забарвлення. За допомогою суфіксації Ю. Кириченко також надає новотвору негативної оцінки: *Знав його Донбас – як комуняку, Київ зна’ – як демократюка* (15, с. 182).

Ненормативність, а отже, й експресивність новацій особливо помітні тоді, коли вони утворюються від антропонімів: *держжинець-сжовець, демократ-антисталініст* (2, с. 80).

Отже, перебудова соціальних взаємин у суспільстві, зміна шкали оцінок, переоцінка цінностей стали тими чинниками, що зумовили зростання емоційно забарвленої лексики, а також активізацію словотворчих засобів, здатних оформляти цю оцінність та емоційність – основ, суфіксів, префіксів. Відповідним чином це відображається в індивідуально-авторських назвах осіб. Оказіональні лексеми цієї тематичної групи широко представляють афіксальну деривацію, найчастіше суфіксацію. Письменники активно утворюють також юкстапозити, що несуть значне експресивне навантаження, виконують важливу синтаксично-ритмічну функцію, уточнюють семантику денотата, наголошують на його додаткових, проте не менш важливих, на думку автора, ознаках.

Перспективним у руслі цієї теми вважаємо аналіз прагматичного потенціалу okazіональних назв осіб у творах письменників Дніпропетровщини.

Бібліографічні посилання

1. **Брітікова К. В.** Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови : тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К. В. Брітікова. – Донецьк, 2007. – 305 с.
2. **Вокальчук Г. М.** Складні іменники – okazіональні назви осіб в українській поезії 20–30-х років ХХ ст. / Г. М. Вокальчук // Актуальні проблеми сучасної

- філології. Мовознавчі студії. Зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. Вип. 7. – Рівне, 1999. – С. 77–82.
3. **Касім Ю. Ф.** Про деякі специфічні способи утворення okazіоналізмів в українській радянській гумористиці / Ю. Ф. Касім // Українське мовознавство. – 1973. – № 1. – К. : Вища школа. – С. 88–93.
 4. **Клименко Н. Ф.** Роль словотворення у сучасній українській номінації / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк // Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 134–227.
 5. **Колоїз Ж. В.** Українська okazіональна деривація : [монографія] / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – С. 130–140.
 6. **Магазаник Э. Б.** Ономапоетика, или «Говорящие имена» в литературе / Э. Б. Магазаник. – Ташкент : Фан, 1978. – 145 с.
 7. **Чабаненко В. А.** Основи мовної експресії : [монографія] / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 166 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Бурлаков С. Р.** Вибране / С. Р. Бурлаков. – К. : Дніпро. – 1988. – 280 с.
2. **Данилюк І. В.** Aeternum vale – прощай навіки : проза, вірші / І. В. Данилюк – Д. : Пороги. – 2005. – 290 с.
3. **Дружко М. О.** Сонячна соната : поезії / М. О. Дружко. – Д. : Поліграфіст. – 2001. – 48 с.
4. **Дяченко М. Г.** Музика і мати / М. Г. Дяченко. – Кобеляки: КП «Вид-во Кобеляки», 2008. – 348 с.
5. **Зобенко М. О.** Натурниця для Венери : вибрані твори / М. О. Зобенко. – Д. : Поліграфіст, 1996. – 117 с.
6. **Зобенко М. О.** Жінка, яку ти кохав... : збірка оповідань про любов і зраду / М. О. Зобенко. – Д. : ВПОП «Дніпро», 1993. – 104 с.

7. **Кібець Ю. І.** Легенди про Кобзаря : поезії / Ю. І. Кібець. – Д. : Пороги. – 2000. – 60 с.
8. **Кібець Ю. І.** Оріль : поезії / Ю. І. Кібець. – Д. : Промінь. – 1976. – 63 с.
9. **Кириченко Ю. І.** Перевзування Душі : поезії / Ю. І. Кириченко. – К. : Книжкова палата України, 2008. – 142 с.
10. **Кириченко Ю. І.** Звіряння у найпотемнішому : поезії / Ю. І. Кириченко. – Д. : Журфонд, 2009. – 222 с.
11. **Кириченко Ю. І.** Мотокрос по сталактитовій стіні : поезії / Ю. І. Кириченко. – К. : Книжкова палата України, 2009. – 222 с.
12. **Кириченко Ю. І.** Заблукані сніги : зимові вірші / Ю. І. Кириченко. – Д. : Журфонд, 2005. – 110 с.
13. **Кириченко Ю. І.** Борг шаблям і кобзам : вибрані поезії / Ю. І. Кириченко. – Д. : Поліграфіст, 2003. – 158 с.
14. **Кириченко Ю. І.** Чаювання з чужим щастям : інтимна лірика / / Ю. І. Кириченко. – К. : Видавничий центр Кухарука, 2002. – 382 с.
15. **Кириченко Ю. І.** Чорний шоколад – для білих мишей : епіграми, фейлетони, вірші, породії на уславлених добродіїв / Ю. І. Кириченко. – Д. : Поліграфіст, 1997. – 238 с.
16. **Корж В. Ф.** Чиста сила : поезії / В. Ф. Корж. – К. : Укр. письменник, 2010. – 590 с.
17. **Корж В. Ф.** Осіннє чекання весни : поезії / В. Ф. Корж. – Д. : Промінь. – 1987. – 231 с.
18. **Корж В. Ф.** Аметист : поезії / В. Ф. Корж. – Д. : Промінь. – 1972. – 123 с.
19. **Корж В. Ф.** Повернення в майбутнє : поезії / В. Ф. Корж. – Д. : Промінь. – 1971. – 99 с.
20. **Корж В. Ф.** Закон пензля: поезії / В. Ф. Корж. – К : Рад. письменник. – 1967. – 85 с.

21. **Нікуліна Н. П.** Знамення калини : вибране / Н. П. Нікуліна. – Д. : Січ. – 2000. – 231 с.
22. **Нікуліна Н. П.** Пізнання : поезії / Н. П. Нікуліна. – Д. : Промінь. – 1981. – 62 с.
23. **Савченко В. В.** Монолог над безоднею, З того світу інкогніто : фантастичні романи / В. В. Савченко. – Д. : Дніпрокнига, 2004. – 352 с.
24. **Савченко В. В.** Під знаком цвіркуна : фантастичний роман / В. В. Савченко. – Д. : Дніпрокнига, 2004. – 343 с.
25. **Сіренко В. І.** Клятва : поезії / В. І. Сіренко. – Д. : Пороги, 2009. – 109 с.
26. **Сіренко В. І.** Все було : поезії / В. І. Сіренко. – Д. : Поліграфіст. – 1999. – 90 с.
27. **Сокульський І. Г.** Лірика : вибрані поезії / І. Г. Сокульський. – Д. : Ліра, 2010 – 316 с.
28. **Сокульський І. Г.** Означення волі : вибрані поезії / І. Г. Сокульський. – Д. : Січ, 1997 – 351 с.
29. **Степовичка Леся** Шлюб із кухлем пільзенського пива : роман / Леся Степовичка. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 336 с.
30. **Степовичка Леся** Стернею долі : Поезії. Переклади. Проза. – Д. : Дніпрокнига, 2007. – 320 с.
31. **Степовичка Леся** Медитації пташиного крила : поезії / Леся Степовичка. – Д. : Моноліт, 2003. – 96 с.
32. **Степовичка Леся** Галатея / Леся Степовичка. – Д. : Січ, 1997 – 351 с.
33. **Чхан М. А.** Вибране / М. А. Чхан. – Д. : Дніпрокнига. – 2007. – 407 с.

УДК 811.161.2'81'366.54

Ю. В. Поляковська

ЗАМОВЧУВАННЯ І НАТЯК ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НЕПРЯМОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена засобам непрямого вираження змісту художнього тексту. До таких засобів автор уналежнює натяк і замовчування. Дасться коротка характеристика вказаних текстових фігур, визначається їх значущість у структурі тексту, окреслюються функції. Автор наводить приклади використання натяків та замовчування в романі Ф. Достоевського «Брати Карамазови». Функціонування натяку і замовчування супроводжується певними лінгвістичними особливостями і має на меті передати винятково важливу інформацію.

Ключові слова: текст, структура тексту, зміст, прихована (непряма) інформація, натяк, замовчування.

Статья посвящена средствам косвенной передачи содержания художественного текста. К таким средствам автор относит намек и умолчание. Дается краткая характеристика данных текстовых фигур, доказываются их значимость в структуре текста, указываются функции. Автор приводит примеры использования намеков и умолчаний в романе Ф. Достоевского «Братья Карамазовы». Функционирование намека и умолчания сопровождается определенными лингвистическими особенностями и преследует цель передать только важную информацию.

Ключевые слова: текст, структура текста, содержание, косвенная информация, намек, умолчание.

The article deals with the means of indirect transmission in the content of the literary text. Author relates hints and preteritions to such means.

The urgency of text analysis consists in the cognitive aspect of the investigation. Literary texts should be examined due to perceptual global function. That's why, there is a need to determine linguistic means, which help to understand the text, and to study their peculiarities.

The aim of the investigation is to examine such means of indirect information transmission in the literary text as hint and preterition. To gain this, it is important to define terms of hint and preterition, to analyze the way they are used in the text and to determine the meaning they have.

© Поляковська Ю. В., 2014

The subject of our investigation is the means of indirect transmission in the literary texts.

The object is hint and preterition as linguistic means that produce indirect information in the content of literary texts.

The content of the literary text can be expressed in direct and indirect ways. Indirect content falls into such that used with purpose and used by chance. That means, that in some events author deliberately hides information, but he uses linguistic means to make readers understand what is going on.

We supposed that hints and preterition refer to means that transfer indirect information. These figures express indirect information by explicit means and are often used in literary texts. Range of problems in functioning of hints and preteritions were examined by scientists, who gave the definition of the terms and described them. But the integral study of hints and preteritions was not held. There is also a lack of practical examples.

The short characteristic of these text figures is given, their significance in the text structure is proved, and their functions are showed. The author gives examples of hints and preteritions in the novel «The Brothers Karamazov» by F. Dostoevsky. Functioning of hints and preteritions accompanies with some linguistic features and purpose transmitting only important information.

Key words: text, text structure, content, indirect information, hint, preterition.

Мова завжди була основним інструментом вираження людської думки, надійним знаряддям у руках письменника для передачі інформації. Художній текст, створений за допомогою мовних одиниць, являє собою незмінну, цілісну структуру, що має свою логічну завершеність та мету – передати задум автора, певну інформацію. Проте постає запитання, чи правильно текст був прочитаний, чи правильно його зрозуміли, чи це все, що хотів сказати письменник.

Зміст художнього твору може бути висловлений прямим способом і прихованим (непрямим). Неповнота змісту поділяється на вжиту з наміром і вжиту випадково. У деяких випадках автор навмисно «приховує» інформацію, але використовує деякі лінгвістичні засоби, щоб дати зрозуміти читачу, що він мав на увазі.

Отже, актуальність текстового аналізу полягає у власне когнітивному аспекті його дослідження. Художні твори повинні розглядатися невід’ємно від глобальної функції

пізнання. З'являється потреба в дослідженні лінгвістичних засобів, що пов'язані з розумінням тексту. Мета нашої статті – проаналізувати натяки та замовчування, які, на нашу думку, можуть бути віднесені до засобів вираження непрямого змісту, та довести, що вони можуть виконувати функцію передачі прихованої інформації.

Об'єкт дослідження – непрямий, прихований зміст художніх текстів. Предмет аналізу – натяки та замовчування як лінгвістичні засоби вираження прихованого змісту.

Приховування, тобто непряма передача змісту, виступає в ролі стилістичного (за допомогою якого письменник доносить інформацію), і лінгвістичного прийомів, оскільки для цього використовуються експліцитні мовні засоби. Отже, для досягнення мети потрібно виконати такі завдання: охарактеризувати натяки та замовчування, визначити, яку функцію вони виконують у структурі тексту, дослідити лексику, що вживається.

Основоположниками вчення про неявні, приховані явища є такі дослідники: В. Багдасарян [2], К. Долінін [6], М. Нікітін [9], А. Арнольд [1]. Наприклад, В. Багдасарян вважає експліцитним, або явним, те, що має своє вираження, а імпліцитним, або неявним, прихованим – те, що не має словесного вираження, але мається на увазі, висловлюється і розуміється за допомогою експліцитних засобів [2]. У тлумачному словнику сучасної української мови **натяк** визначено як *«слово або вислів, що не повністю щось розкриває, а лише створює умови для здогадування; те, що нагадує собою про кого, що-небудь або подібне до когось, чогось»*; замовчування – *«приховування з певною метою, обминання мовчанкою чого-небудь, не згадування про когось, щось»* [4, с. 741].

Проблематику вживання натяків та замовчувань дослідники розглядали на рівні основних визначень та характеристик, але комплексного дослідження не проводили. Бракує також практичних прикладів їх використання в літературних текстах.

Натяки аналізували А. Баранов [3], І. Кобозева [7]. У своїх працях вони застосовували однакові принципи їх градації, але на різних матеріалах. А. Баранов уважає, що сутність натяку полягає в тому, щоб передати непрямо деякий зміст, використовуючи фонові знання читача – його знання ситуації та світу. Автор звертається до лінгвістичної семантики тексту як до поля функціонування натяку [3].

Натяк загалом базується на використанні компоненту ситуації, за допомогою чого читач може реконструювати всю ситуацію в цілому. Когнітивна цінність натяку полягає в тому, що, здогадавшись про приховане значення, тобто доклавши додаткові зусилля для отримання знання, людина не відмовиться від нього, а запам'ятає та, можливо, буде використовувати в майбутньому [7].

– Зачем вы, сударь, в Чермашню не едете-с? – вдруг вскинул глазками Смердяков и фамильярно улыбнулся. «А чему я улыбнулся, сам, дескать, должен понять, если умный человек», – как бы говорил его прищуренный левый глазок [5, с. 244].

Натяки потрібно розглядати в контексті речення, абзацу або тексту для повного їх розуміння. Імпліцитна інформація, що вивільняється, спонукає читача мислити про те, що хоче сказати герой, що може відбуватися далі. Чому Івану потрібно поїхати в Чермашню? Що може трапитися за час його відсутності? Яка роль Смердякова в цьому? Приблизно такі запитання ставить читач і сам проєктує відповіді на них, робить припущення, базуючись на попередніх подіях у романі. Читач уже знає про напружені стосунки Федора Павловича зі своїм старшим сином Дмитром, який погрожував його вбити, і неприязнь середнього сина Івана. Адресат уявляє собі досить неприємну особистість лакея Смердякова (за описом та вчинками), який починає поводити себе з Іваном так, начебто вони були в змові. Якщо Івана не буде вдома, то його батько залишиться сам. Мабуть, Смердяков планує щось зробити.

– Оба совсем блаженные-с, оба дошли до самого малого ребячества-с, продолжал Смердяков. – Я про вашего родителя и про вашего братца-с Дмитрия Федоровича...

... Я с самого начала все молчал, возражать не смея, а они сами определили мне своим слугой Личардой при них состоять. Только и знают с тех пор одно слово: «Убью тебя, шельму, если пропустишь!» Наверно, полагаю, сударь, что со мной завтра длинная падучая приключится [5, с. 245].

Як Смердяков може завчасно знати про свій епілептичний напад? Читач висновковує, що він може бути несправжнім, оскільки мало ймовірно, що людина передбачає напади такої хвороби. Цей приклад показує, що коли натяк вживається в поєднанні із припущенням, яке майже нездійснене, одразу ж розуміється протилежне написаному. Отже, епілептичного нападу в Смердякова не буде.

– Что за ахинея! И это все как нарочно так сразу и сойдется: и у тебя падучая, и те оба без памяти! – прокричал Иван Федорович; – да ты сам уж не хочешь ли так подвести, чтобы сошлось? – вырвалось у него вдруг, и он грозно нахмурил брови [5, с. 248].

– Как же бы я так подвел-с... и для чего подводит, когда все тут от Дмитрия Федоровича одного и зависит-с, и от одних его мыслей-с... Захотят они что учинить – учинят-с, а нет, так не я же нарочно их приведу, чтобы к родителю их втолкнуть... [5, с. 248].

...Так зачем же ты, – перебил он вдруг Смердякова, – после всего этого в Чермашню мне советуешь ехать? Что ты этим хотел сказать? Я уеду, и у вас вот что произойдет. – Иван Федорович с трудом переводил дух [5, с. 249].

– Совершенно верно-с, – тихо и рассудительно проговорил Смердяков, пристально, однако же, следя за Иваном Федоровичем [5, с. 249].

Саме цей діалог є одним із ключових у романі. Відбувається певна «змова» про вбивство, що висловлюється лише натяками, лише непрямо, і перед читачем постає

непросте завдання – зрозуміти, про що домовилися й чи домовилися загалом. У цьому випадку за допомогою натяків висловлюється одна з основних ідей роману – хто винен у вбивстві: той, хто спонукав, дозволив, хоч і мимовільно, чи той, хто виконав.

Важлива особливість натяку полягає в тому, що нерозуміння не призводить до явної комунікативної невдачі – текст не втрачає змісту та семантичної зв'язності. Натяк формує альтернативний семантичний простір, що доступний на глибинному рівні читання, а поверхнєве читання тексту залишається відкритим. Читач повинен «підозрювати» зміст додаткової, прихованої інформації, будуючи свої версії згідно з розгортанням сюжетного плану. Натяки, як можна бачити із прикладів, супроводжуються характерними словами – *наверно, дескать, если, как бы*.

Іншим засобом вираження прихованої інформації є замовчування. Г. Тезекбаєва [11] трактує замовчування як неповне висловлювання, приховування чогось важливого. П. Рєпіна [9] досліджувала феномен замовчування в діалогічному мовленні, А. Кур'янович [8] – у стилістичному плані, Г. Тезекбаєва [11] – як комунікативно-прагматичне явище.

Для визначення замовчування в тексті потрібно окреслити певні характеристики досліджуваного поняття. Для нього притаманне обмеження обсягу висловлення (частина висловлення, яка замовчується, є найважливішою) та навмисне вживання.

Тут начались расспросы именно из таких, на которые Смердяков сейчас жаловался Ивану Федоровичу, то есть насчет ожидаемой посетительницы, и мы эти расспросы здесь опустим [5, с. 250].

Автор не уточнює зміст запитань – читач сам домислює. У наведеному прикладі замовчування може виступати засобом компресії та економії мовних засобів, оскільки в попередньому розділі автор детально описав, як саме

відбувається «допит» Смердякова, розповів про прихід Грушеньки й не вважав за потрібне повторюватися.

Иван Федорович вдруг, к удивлению Смердякова, засмеялся и быстро прошел в калитку, продолжая смеяться. Кто взглянул бы на его лицо, тот наверно заключил бы, что смеялся он вовсе не оттого, что было так весело. Да и сам он ни за что не объяснил бы, что было тогда с ним в ту минуту [5, с. 250].

Що саме відбувалося в душі Івана після розмови зі Смердяковим, автор не висловлює експліцитно, а читач може лише думати – чи здогадався він про наміри лакея вбити батька, чи погоджується з ними. Замовчування часто супроводжується символічними жестами чи невідповідністю жестів і висловлювання (у нашому випадку), що дає змогу точніше відновити пропущену інформацію.

Было уже очень поздно, а Иван Федорович все не спал и соображал. Поздно он лег в эту ночь, часа в два. Но мы не станем передавать все течение его мыслей, да и не время нам входить в эту душу: этой душе свой черед [5, с. 252].

Письменник супроводжує замовчування такими словами, як-от: *не станем, не время*, що лише підсилюють значущість невираженої інформації.

– Не любопытствуй. Показалось мне вчера нечто страшное... словно всю судьбу его выразил вчера его взгляд. Был такой у него один взгляд... так что ужаснулся я в сердце моем мгновенно тому, что уготовляет этот человек для себя. Раз или два в жизни видел я у некоторых такое же выражение лица... как бы изображавшее всю судьбу тех людей, и судьба их, увы, сбылась [5, с. 260].

Після зустрічі в келії Зосіми з рідними Альоші, його духовний наставник із тривогою говорить про старшого брата Дмитра, передбачаючи йому важкі страждання, але як саме Зосіма про це здогадався, що побачив в очах Дмитра, автор приховує. Замовчування на письмі може передаватися трьома крапками та здебільшого має функцію створення різних змістових ефектів та поліфонії.

Отже, і натяк, і замовчування висловлюють приховану інформацію, вони можуть бути віднесені до засобів вираження непрямої інформації в художніх текстах. Можна зробити висновок, що їх уживання потрібне тоді, коли автор хоче, щоб читач сам зрозумів потрібний елемент тексту або потрібну інформацію, сам дійшов до певних висновків, оскільки вважається, що за своєю ментальністю людина запам'ятовує краще те, про що здогадується. Проаналізовані текстові фігури – натяк і замовчування – потребують подальшого комплексного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Арнольд И. В.** Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения [текст] / И. В. Арнольд // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 83–91.
2. **Багдасарян В. Х.** Проблема имплицитного (логико-методологический анализ) / В. Х. Багдасарян — Ереван, 1983. – 138 с.
3. **Баранов А.Н.** Намек как способ косвенной передачи смысла / А.Н. Баранов. – М., 2006. – С. 19–29.
4. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
5. **Достоевский Ф. М.** Братья Карамазовы / Ф. М. Достоевский. – Л. : Наука, 1976. – 710 с.
6. **Долинин К. А.** Имплицитное содержание высказывания / К. А. Долинин // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37–47.
7. **Кобозева И. М., Лауфер Н. И.** Об одном способе косвенного информирования / И. М. Кобозева, Н. И. Лауфер // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1988. – Т. 47 – № 5. – С. 462–472.
8. **Курьянович А. В.** «Фигура умолчания» в системе функциональной стилистики : к вопросу определения

- стилистического статуса эпистолярня / А. В. Курьянович // Вестник ТомГПУ. – 2010. – № 6 – С. 84–88.
9. **Никитин М. В.** Основы лингвистической теории значения : учеб. пособие / М. В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с.
 10. **Репина П. А.** «Неопределенность» в диалогах Ф. М. Достоевского / П. А. Репина // Проблемы и методы современной лингвистики. Сборник тезисов конференции. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2003. – С. 40–41.
 11. **Тезекбаева Г. А.** Недомолвка как коммуникативно-прагматическое явление / Г. А. Тезекбаева // Вестник Тюменского гос. ун-та. Филология. – 2012. – № 1. – С. 193–197.

УДК 811.161.2'81'276.6'34

Н. В. Руколянська

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВНИЧИХ
ТЕРМІНІВ У СУЧАСНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ
КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА**

У статті обґрунтовано актуальність розгляду проблеми функціонування мовних одиниць у текстах різних галузей права, вказано на причини активізації досліджень функційного напряму, а також окреслено різні аспекти аналізу наукового тексту й дискурсу, зокрема правничого.

Схарактеризовано особливості функціонування правничих термінів у фаховому тексті на матеріалі кримінального процесуального права, виявлено специфіку мовної структури та функцій сучасного українського тексту цієї галузі. Визначено перспективи подальших лінгвістичних досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: базові терміни, загальнонаукові, залучені терміни, лексеми широкої семантики, номенклатура, кримінальне процесуальне право, правничий текст, кримінальний процесуальний текст.

В статтє обоснована актуальность рассмотрения проблемы функционирования языковых единиц в текстах разных отраслей права, указываются причины активизации исследований функционального направления, а также очерчены разные аспекты анализа научного текста и дискурса, в т.ч. и правового.

Подана характеристика особенностей функционирования правовых терминов в специальном тексте на материале криминального процессуального права, выявлено специфику языковой структуры и функций современного украинского текста этой отрасли. Определены перспективы дальнейших лингвистических исследований в этом направлении.

Ключевые слова: базовые термины, общенаучные, привлеченные термины, лексемы широкой семантики, номенклатура, криминальное процессуальное право, правовой текст, криминальный процессуальный текст.

The end of XX - beginning of XXI century affected the regulation of legal relations in Ukraine, its integration into the European legal space,
© Руколянська Н. В., 2014

resulting in significant changes to the current legislation and the formation of a new regulatory framework in different branches of Ukrainian law. These processes have an impact on language as means of nomination of concepts that arise in the legal sphere of the society and serve for its needs.

The relevance of consideration of the functioning of language units in the texts of various branches of law is conditioned by the fact that the vast majority of terminological problems can be investigated in the field of operation, because, a professional text demonstrates the language in action. In this regard, paramount acquired problems in the functioning of language units in the texts of different styles, clarification of the specificity of interaction of lexemes in the context has led to intensified research functional areas in the legal field.

The purpose of the article is to identify the specifics of language structure and functioning of modern Ukrainian text of the criminal procedural law (CPL).

The task is to describe the systemic organization of terminological vocabulary of the criminal procedural law, research the features of its operation.

The analysis revealed that: 1) linguistic aspects of legal texts is an important problem of modern legal linguistics; 2) a comprehensive study of legal texts is an important task of linguists and lawyers; 3) in the text of the criminal procedure law of semantic-conceptual form the basic core (highly technical) terms of industry, and the periphery of forming other terms (legal and non-judicial) terminological words and general semantics and nomenclature, which together constitute the lexical structure of this special text; 4) feature of the legal text, compared with any other, is an undeniable influence on the destiny of man, the protection of the rights and legal interests.

Accumulated in the course of research the material offers the more detailed study of criminal procedural text at the lexical-semantic level and in the aspect of term derivation.

Key words: basic terms, common-scientific, adopted terms, lexeme of general semantics, nomenclature, criminal-procedural law, law oriented text, criminal-procedural text.

У сучасній лінгвістиці сформувалися та традиційно реалізуються напрями вивчення термінологій окремих галузей знань національних мов: структурний склад термінів, семантичні проблеми термінів (синонімія, полісемія, омонімія) тощо, багато з яких можна дослідити саме у сфері функціонування, бо, як відомо, саме фаховий текст демонструє мову спеціальності в дії. У зв'язку із цим першорядного значення в кінці XX – початку XXI ст. набули

проблеми функціонування мовних одиниць у текстах різних стилів, з'ясування специфіки взаємодії лексем з контекстом, що зумовило активізацію досліджень функційного напрямку й у правничій сфері.

Актуальність цієї проблеми посилюється специфікою правничого терміна, оскільки його функційне навантаження «виявляється складнішим порівняно з терміном узагалі, бо термінується надто специфічними функціями права та суттєвими особливостями мови як засобу існування права» [8, с. 266], а також тим, що «термін як компонент тексту сприяє утвердженню його наукових принципів і стає в ньому основним» [11, с. 7], крім того, відіграє вагомий роль у його дефінітивній структурі.

Проблеми наукового тексту й дискурсу – об'єкт дослідження і вітчизняних, і зарубіжних мовознавців. У полі їхньої дослідницької уваги такі проблеми: загальнотеоретичні, психолінгвістичні, лексико-семантичні особливості тексту, стратифікація лексики в науковому тексті та ін. Теоретичні проблеми наукового тексту сьогодні стають об'єктом вивчення у ВНЗ в умовах Болонського процесу. Наприклад, вийшов друком навчальний посібник «Науковий стиль української мови» [7], мета якого навчити студентів працювати з науковим текстом як основним джерелом фахових знань.

Проте лишається на часі дослідження і філологами, і правниками мови сучасних українських текстів окремих галузей права, зокрема кримінального процесуального. У полі зору дослідників низка питань, а саме: поняттєвий апарат сучасного кримінального законодавства та шляхи вдосконалення термінології, що його обслуговує, правничі термінологія в чинних законодавчих актах України, тексти нормативно-правових актів з герменевтичних позицій, труднощі терміновживання, інформаційний обмін і взаємозв'язки між юридичною термінологією української мови і терміносистемами інших мов; лінгвістична експертиза законопроектів, особливості дефініювання в мові права, нові

підходи до праворозуміння в контексті теорій тексту постструктуралізму й герменевтики, морфолого-синтаксичні особливості мови сучасного законодавства тощо.

Сучасна мова сфери функціонування кримінального процесуального права (далі КПП) щодо лексичного складу, структури, семантичної будови не була об'єктом окремого тематичного лінгвістичного дослідження. Її вивчення допоможе сформувати цілісне уявлення не лише про термінологічну систему права, а й про логіко-поняттєву систему правових понять та інститутів.

В останніх наших розвідках правничої термінології досліджено лексико-семантичні групи в термінології кримінального права, російсько-українські відповідники в термінології кримінального процесуального права та описано специфіку гіперо-гіпонімічних, синонімічних, антонімічних, паронімічних відношень у термінології КПП тощо.

Мета статті – виявити специфіку мовної структури та функцій сучасного українського тексту кримінального процесуального права.

Завдання – узагальнити інформацію про мовну специфіку правничого тексту, його функції та описати системну організацію термінологічної лексики сучасних текстів кримінального процесуального права.

Термін «текст» має кілька дефініцій. Згідно з більш широким трактуванням, текст визначають як словесний (усний чи писемний) твір цілісного змісту (смислу) та мовлення, що формує і відтворює цей зміст [3, с. 13]. У вузькому контексті текст – це твір мовотворчого процесу, що є завершеним та об'єктивованим як писемний документ, який складається з назв низки особливих одиниць, об'єднаних різними типами лексичного, граматичного зв'язку, що має певне спрямування й прагматичну установку [2, с. 18]. Визначення тексту як об'єднаної смисловим зв'язком послідовності будь-яких знакових одиниць, основними якостями якої є зв'язність і цілісність, знаходимо

в лінгвістичному енциклопедичному словнику за редакцією В. Ярцевої [5]. У теорії тексту, науковому напрямі лінгвістики, що сформувався в 60–70 роки минулого століття, виокремлюють й інші його важливі характеристики: комунікативне спрямування та окремість. В енциклопедії «Українська мова» це поняття визначено як писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною темою і сюжетною заданістю [15, с. 627].

У науці сформувалося розуміння тексту як лінгвістичної одиниці, що містить таке повідомлення, у якому доказово розкривається зміст об'єкта, що вивчається, подається сукупність його характеристик у певному аспекті, який відтворює напрям розгляду цього об'єкта в конкретній науковій сфері (О. Мотіна [6]). Багато лінгвістів вважають, що термін, який функціонує у фаховому тексті, реалізує себе лише в ньому й саме в межах теорії тексту можуть бути знайдені відповіді на дискусійні питання парадигматики: синонімія, омонімія, варіативність терміна і багато інших. У своєму дослідженні ми спираємося на зазначені раніше твердження. Водночас, наприклад, О. Толікіна зауважує, що термін не залежить від контексту [14].

Вивчення спеціальних текстів, що є матеріальним відтворенням мови спеціального призначення, у сучасному мовознавстві скероване на аналіз їх основного призначення, що міститься в передачі величезного пласту знань від однієї людини до іншої, від одного покоління до іншого.

Очевидну специфіку та особливе функційне навантаження має правовий текст, зокрема кримінальний процесуальний, як носій спеціальної інформації. Він характеризується співвіднесенням мовленнєвого твору з певною правовою сферою життя й діяльності та призначенням його змісту для фахівців цієї сфери, а саме: слідчих, суддів, прокурорів, адвокатів тощо. Крім того, його

мовна структура складається з речень, пов'язаних між собою єдністю мети кримінально-процесуального, як і будь-якого іншого правового, тексту, особливістю якого є і те, що він виражає волю правника, зокрема правотворця.

Такий текст створюється фахівцями й адресований для фахівців цієї самої галузі, яка «регламентує реалізацію кримінального закону, а також заснована на ньому, втілена у форму правових відносин та здійснювана у встановленому законом порядку діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також інших осіб, спрямована на швидке та повне розкриття злочинів, викриття винних; встановлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, захист суспільства та громадян від злочинних посягань та здійснення правосуддя» [13, с. 9]. Отже, розуміння змісту функційно зв'язаного тексту потребує від реципієнта певної підготовки й знання спеціальної, у цьому випадку правничої, термінології.

У сучасній юридичній лінгвістиці розроблено класифікацію правничих текстів, за якою вони щонайменше є «трьох основних класів: 1) що використовують терміни; 2) що фіксують терміни; 3) що створюють терміни; та / або комбіновані їх варіанти» [8, с. 267]. До першої групи потрапляють статті, дисертації, навчальні посібники, документація тощо, до другої – галузеві енциклопедії, довідники, тлумачні термінологічні словники, до третьої – тексти, автори яких вводять у мову нові одиниці, що не були закріплені до цього у складі номінативного фонду мови (одноосібні та колективні монографії). Однак спосіб введення й подальше функціонування номінативних одиниць залежить від формальної структури й номінативної природи самої мовної одиниці (загальнонавчана лексика, загальнонаукова чи вузькоспеціальна термінологія тощо). Доцільно введені в правовий текст, ці одиниці допомагають правникам і самим зрозуміти професійну інформацію і досягти адекватного сприйняття й розуміння їх іншими людьми.

За сферою фахового функціонування можна виокремити дві групи правничих термінів: 1) які функціонують у законодавчих актах; 2) які функціонують у законодавчих документах і в інших фахових текстах неюридичної тематики та / або інших функційних стилях мови (офіційно-діловому, публіцистичному, художньому, розмовному).

Мова права формується різними за структурою, архітектонікою і складом номінативними одиницями, тому всю її термінологічну лексику можна класифікувати за логіко-лінгвальними ознаками, відповідно до яких «виокремлюються сім груп одиниць, між якими виникають рухомі межі, чим уможлиблюється взаємоперехід термінологічних одиниць з однієї групи в іншу і доводиться відтак динамічність, гнучкість та еволюційність системних зв'язків у складній терміносистемі юридичної галузі знань» [10, с. 249–250]. Аналіз лексики текстів КПП у контексті цієї класифікації, розробленої Г. Онуфрієнко [10] на матеріалі юридичної термінолексики, дав змогу проілюструвати ці групи:

1) базові (вузькоспеціальні) терміни, тобто ті, що позначають базові поняття кримінального процесуального права і становлять його ядро (*слідчий, допит, підзахисний, підслідність, присяжний*); крім того, що такі терміни позначають суто фахові поняття, їх специфікою є те, що вони рідко виходять за межі системи;

2) залучені терміни, тобто взяті з інших суміжних правових і неправових галузей та активно використовувані в текстах досліджуваної: з економічної галузі (*беззбитковість, безприбутковість, вартість*); з етики (*благодійність, моральність, тактовність*); з медицини (*лікарська експертна комісія*); з кримінального права (*злочин, покарання*); з адміністративного права (*адміністративний нагляд*); з міжнародного права (*міжнародні правовідносини, міжнародна угода, федеральний окружний суд*). Такі терміни правники мають розуміти в тому значенні, що закріплено за ними у відповідній галузі;

3) загальнонаукові: наприклад, термін *можливість* у музичній, філософській, лінгвістичній, економічній термінологіях та міжнаукові: наприклад, терміни *бездоглядність* у педагогічній і юридичній, *безстроковість* у фінансовій і юридичній, *відповідність* у філософській та економічній термінологіях; вони мають однакову семантику в усіх або кількох галузях;

4) слова широкої семантики, тобто ті, що в кожній з терміносистем, до якої входять, зберігають найзагальніше (нетермінологічне) значення (наприклад, *дія*, *кімната*, *каюття*). Вони є компонентами складніших за структурою складених термінів (*дійове каюття*, *нараджа кімната*, *слідча дія*).

У сфері функціонування як правничої, так і іншої галузевої термінології, терміноодиниці є основним, але не єдиним прошарком лексики мови науки. Вони функціонують не ізольовано, а в поєднанні із загальнонавжаними словами, які є лексичним фоном для наукового тексту. Проте загальнонавжана лексика у складі такого тексту має семантичні ознаки, співвідносні із загальним семантичним навантаженням лексики певної галузі знань. У цьому разі переважно в будь-якому спеціальному тексті, а отже, і в правовому, можна семантично розмежувати звичайні слова від фахових. Основою такого розмежування є віднесення термінів та загальнонавжаних слів до різних понять: співвіднесення зі спеціальними правовими і неспеціальними поняттями, а також особливості мови науки.

Поряд з термінами в текстах кримінального процесуального права використовують номенклатуру – систему специфічних назв конкретних правових об'єктів: державних та міжнародних органів, установ та організацій, посад, документів, державних нагород (*Європейський суд з прав людини*, *Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах*, *Закон України «Про прокуратуру»*, *Державний департамент України з питань виконання*

покарань). Чималу кількість таких назв виявлено в Коментарі до Кодексу досліджуваної галузі [13], невелику кількість – у Кримінальному процесуальному кодексі України [4], що зумовлено, на нашу думку, передусім кодифікованістю нормативно-правового акта.

Термінованість правничого тексту як найважливіша ознака наукового стилю мови забезпечується й виявляється в термінах та їх дефініціях [8, с. 265]. Використання у правничих текстах базових термінів обов'язково супроводжується наведенням їхніх дефініцій, які поділяють на «доктринальні (їх пропонують науковці в монографіях, ґрунтовних підручниках і навчальних посібниках) та легальні (вони містяться в законах, нормативних правових актах, постановах Конституційного суду), що, маючи правовий характер, виявляють обов'язкову силу» [9, с. 221]. У цьому разі правничий термін не повинен називати поняття з неусталеним змістом і з'являтися раніше, ніж поняття, бо нечіткість та неточність понять і термінів, закладених у концепціях проектів законів, призведуть потім до юридичних помилок, хибних поглядів та позицій правозастосувальників, а отже, термін та поняття, що ним передається, і значення, співвідносне із цим поняттям, мають утворювати єдине й неподільне ціле [8, с. 265]. Так, стаття третя Кримінального процесуального кодексу України містить роз'яснення значень лише двадцяти шести термінів КПП, проте, на нашу думку, цей список потрібно було б значно розширити.

Зазначена особливість правничого терміна як компонента фахового тексту відіграє вагомий роль у його дефінітивній структурі. Якщо не подавати визначень понять у правовому тексті, особливо в нормативно-правових актах, це може спричинити неправильне з'ясування сутності правової норми, волі законодавця, помилки та неоднозначності під час їх інтерпретацій, неоднакове розуміння значення того чи того терміна різними особами; наявність різних підходів до визначення змісту понять

у доктрині та правовій практиці. У зв'язку із цим важливим є вивчення і юридичних, і лінгвістичних особливостей текстів, напрацювання методики використання лінгвістичних знань у правовій діяльності. Із цього приводу Л. Чулінда [16] зазначає, що воля правотворця отримує вираження в нормах права через засоби мови, якими створюються правові тексти. Формулюючи мовне вираження норм права, він використовує правила тієї мови, якою створює цей текст. Його зміст пізнається через знання мови із застосуванням правил тлумачення, напрацьованих як юридичною, так і лінгвістичною наукою.

Позитивним сьогодні є те, що дослідження лінгвістів з питань правничої термінології різних галузей права, особливостей правових текстів беруться до уваги правознавцями в правотворчості, правозастосуванні і правореалізації, про що вони й зазначають у своїх дослідженнях. Зокрема, П. Рабінович наголошує на тому, що «з'ясування змісту правової норми відбувається шляхом аналізу її тексту на основі використання законів філології» [12, с. 142], а С. Алексєєв акцентує увагу на доцільності використання даних граматики, лексики та наук філологічного циклу [1, с. 131].

Правовий текст як сучасний спеціальний тип комунікації, специфіка якого полягає передусім у спеціальній сфері застосування, має бути: 1) носієм якісної, досконалої в поняттєвому й мовному планах правової інформації; 2) точним, лаконічним у плані відтворення змісту; 3) зрозумілим як для передавальників певної правової інформації, так і для тих, хто її приймає, що потрібно для конструктивного діалогу між комунікантами; 4) досить інформативним для повноцінної та якісної правової діяльності.

Однією з особливостей правового тексту є те, що він часто має досить велике, а часом і доленосне значення в житті людини. Крім того, розвиток права завжди пов'язаний з розвитком мови, що відтворює зміни, які

в ньому відбуваються. Отже, мова – невід’ємний елемент становлення й розвитку права, оскільки впливає на процеси право- і законотворення.

Лінгвістичний аспект правових текстів є важливою проблемою сучасної юридичної лінгвістики; комплексне дослідження правових текстів є актуальним завданням лінгвістів та правників; у текстах кримінального процесуального права семантико-поняттєве *ядро* формують базові (вузькоспеціальні) терміни галузі, а *периферію* утворюють терміни інших (правничих і неправничих) терміносистем та слів широкої семантики і номенклатури, що разом становлять лексичний склад зазначеного спеціального тексту; особливістю правового тексту, порівняно з іншими спеціальними, є безперечний вплив на долю людини, захист її прав і законних інтересів; лінгво-методичні аспекти правничого тексту мають бути об’єктом вивчення бакалаврів та магістрантів юридичних факультетів ВНЗ.

Напрацьований під час виконуваного дослідження матеріал відкриває певні перспективи до детальнішого вивчення кримінально-процесуального тексту на лексико-семантичному рівні та в аспекті термінологічної деривації, що сприятиме піднесенню культури наукового тексту загалом.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеев С. С.** Право : азбука, теория, философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 711 с.
2. **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
3. **Головин Б. Н.** Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1980. – 334 с.
4. **Кримінальний** процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Кримінального

- процесуального кодексу України». – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.
5. **Лингвистический** энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
 6. **Мотина Е. И.** Язык и специальность : лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов / Е. И. Мотина. – [2-е изд., испр.] – М. : Русский язык, 1988. – 176 с.
 7. **Онуфрієнко Г. С.** Науковий стиль української мови : навч. посібник / Г. С. Онуфрієнко. – К. : Центр навч. літератури, 2006. – 312 с.
 8. **Онуфрієнко Г. С.** Лінгво-термінологічний компонент юридичної діяльності / Г. С. Онуфрієнко // Мова і культура : наук. вид. – К., 2004. – Вип. 7. – Т. VI. – С. 261–267.
 9. **Онуфрієнко Г. С.** Термінологічна компетенція правника як регулятивний та стабілізуючий фактор правотворчого процесу / Г. С. Онуфрієнко // Право і лінгвістика : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції : у 2 ч. – Сімферополь ; Ялта, 2003. – Ч. 1. – С. 219–225.
 10. **Онуфрієнко Г. С.** Фахова термінологія як національна лінгвомодель системи фахових понять у науковому інформаційному просторі (на матеріалі джерел української правничої термінології) / Г. С. Онуфрієнко // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України : науково-практичний зб. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 2. – С. 235–252.
 11. **Полюга Л.** Термін у науковому тексті / Л. Полюга // Проблеми української науково-технічної термінології : тези доповідей IV Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1996. – С. 7–8.
 12. **Рабінович П. М.** Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – К. : Атика, 2001. – 176 с.

13. **Тертишник В. М.** Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2007. – 1056 с.
14. **Толикина Е. И.** Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. И. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 53–67.
15. **Українська мова** : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
16. **Чулінда Л. І.** Аспекти використання лінгвістичних знань в юриспруденції / Л. І. Чулінда // На терені юридичної і філологічної науки : збірник наукових праць, присвячений 50-річчю від дня народження і 25-річчю науково-педагогічної діяльності професора Прадіда Ю. Ф. – Сімферополь : Ельїньо, 2006. – С. 89–93.

УДК 811.161.2'373.421

Л. А. Семак

ФУНКЦІЇ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ

Досліджуються функційні особливості лексико-синонімічних парадигм сучасної жіночої прози. Розглядається явище контекстуальної синонімії на основі текстів сучасних письменниць. Виявляються причини ситуативного зближення лексичних одиниць у контекстах. Здійснюється семантичний аналіз контекстуальних синонімів у межах одного висловлення. Аналізуються умови вживання ситуативно-синонімічних одиниць у визначеному контексті представницями сучасної української прози.

Ключові слова: сучасна жіноча проза, ситуативна синоніміка, функція, структура лексичного значення, сема.

Исследуются функциональные особенности лексико-синонимических парадигм современной женской прозы. Рассматривается явление контекстуальной синонимии на материале текстов современных писательниц. Осуществляется семантический анализ ситуативных единиц в пределах одного высказывания. Исследуются условия употребления ситуативно-синонимических единиц в определенном контексте представительницами современной украинской прозы.

Ключевые слова: современная женская проза, ситуативная синонимика, функция, структура лексического значения, сема.

The functional features of the lexical synonyms in the modern feminism prose are investigated. The phenomenon of the contextual synonyms and the world view specific of the modern feminism prose which predetermines special situation rapprochement of the lexical units are examined. The semantic analysis of the contextual synonyms in the unique utterance is being carried out.

Research actuality is in that the contextual lexical synonymic level of the modern feminism prose was not been investigated yet. The purpose of our article consists in the study of functional features of the lexical synonyms in the modern feminism prose. In this connection there is a requirement in consideration of the phenomenon of situation synonymy and the world view specific of the modern women-writers which predetermines special situation

© Семак Л. А., 2014

rapprochement of the lexical units must be examined.

Consequently, the modern Ukrainian feminism prose is interesting of its descriptions of social, psychological, philosophical and the ethics coordinates of the present life. The special interest is presented by the womanish manner as the writer, the style of the using of the language means in the reflection of such planes, the ability with the exceptional fineness, by the refinement to connect the tints of values words. Constantly such rapprochements non-random are dictated by the setting or the purpose, which authors put before itself. To pass perfection the problems of personality's relations with outward things the modern women-writers skillfully combine the tints of values of the words in the context, and only through lead to the linguistic trade once again. However the modern women-writers don't limited of using of the contextual synonyms with the determined functions. That's why there is a necessity of the subsequent complex research of the situation synonyms and its function features on the material of the literary work.

Key words: the modern feminism prose, the situation synonymy, the function, lexical semantic definition, sema.

Сучасна жіноча проза, незважаючи на свою свіжість, уже не раз ставала об'єктом досліджень лінгвістів та літературознавців. Проте імена представниць такої літератури викликають постійні суперечки щодо феміністичного творчого методу, типів героїв, вибору сюжетів. Усе це свідчить про складність та неоднозначність сприйняття художнього тексту авторів-жінок. На перший погляд, такі різні у виборі тем та проблем, вони мають спільний, насамперед інший, жіночий смак і манеру використання лексичних засобів у відтворенні свого світобачення й сприйняття дійсності, що привертає увагу своєю необов'язковістю та непередбачуваністю. У схожих контекстах автори часто рівноцінно використовують, взаємозамінюють і зближують за значеннями слова, зазвичай з тією самою метою й призначенням. Тому питання функціонування лексичних одиниць, що зблизилися смисловими відтінками в межах окремої ситуації, є одним з найважливіших у дослідженні мови прозових творів сучасних письменниць.

До вивчення мовних особливостей сучасної жіночої прози зверталися такі науковці, як Т. Власова [2], О. Галета

[3], Н. Зборовська [4], С. Павличко [6], Л. Ставицька [7], С. Філоненко [9] та ін. Зазвичай дослідники розглядають загальні закономірності гендерного вибору мовних засобів, але повсякчас оминають прискіпливий аналіз окремих парадигм лексичних одиниць. Не дослідженим залишається й контекстний лексико-синонімічний рівень прозових творів сучасних українських письменниць.

Мета нашої статті полягає у вивченні функційних особливостей контекстних лексико-синонімічних парадигм сучасної жіночої прози. У зв'язку із цим постає потреба в розгляді явища ситуативної синонімії на основі текстів сучасних українських письменниць, а також виявляються причини особливого ситуативного зближення лексичних одиниць у межах певного контексту.

Ситуативну синонімію визначають як мовленнєве явище, що передбачає референтну ідентичність, семантичну схожість, єдність функційно-стилістичних показників та однакове прагматичне спрямування номінативних одиниць, що синонімізувалися в контексті [8, с. 48]. У значеннєвому плані ситуативні синоніми характеризуються незаданістю системою мови, номінативною факультативністю, невідтворюваністю поза контекстом і пантемпоральністю, тобто новизною, що не залежить від часу. Семантичний зв'язок між ситуативними синонімами встановлюється завдяки їх суміжності, функційній схожості, синтагматичним і парадигматичним зв'язкам. Елементарною реалізацією контекстуальних синонімів є пара ситуативних синонімів як контекстуального синонімічного ряду, наприклад, *бідні – нещасні, ясне – безгрішне*: «*Бідний Стас... – заплакала подумки. – Бідна я... **Бідні** ми, **нещасні**...*» (2, с. 54), *Дитинка... **Ясне, безгрішне**... Вони любитимуть її. Бог бачить!* (2, с. 26). Так, *бідний – нещасний* (1. *бідний* – ‘який викликає співчуття; нещасний, бідолашний’ [1, с. 305]; 2. *нещасний* – ‘уживається при вираженні співчуття кому-небудь’ [1, с. 708]) поєднуються в контекстуальному ряді через сему ‘співчуття’, адже, той, що є бідним, нещасним,

викликає почуття жалю до себе. Такі контекстуальні синоніми одного стилістичного плану змушують співчувати героям. А от *ясний* – *безгрішний* (1. *ясний* – ‘сповнений лагідності, спокою, щирості, відвертості’ [1, с. 1003]; 2. *безгрішний* – ‘чистий, невинний’ [1, с. 298]) синонімізуються через сему ‘чистота’, надають позитивної конотації тексту.

Контекстуальні синоніми поєднують у собі елементи первинного значення слова та те нове, що з’являється в ньому через незвичне контекстне оточення. Синонімічним одиницям мови художніх творів властива зазвичай одноразовість уживання, що зумовлюється індивідуальним характером переносно вжитих слів чи конструкцій залежно від конкретного зв’язку з певною ситуацією. Рівнозначність стилістичного ефекту контекстуальних синонімів досягається тоді, коли вони використовуються в таких контекстах. Основна стилістична функція цих синонімів визначається новизною сприйняття експресивно-образних засобів, що забезпечується специфічною передачею відтінків значення на підставі їх суміжності та близькості. Такі індивідуальні близькі відтінки семантики слів потрібно шукати в поняттєвій структурі лексичного значення контекстуальних синонімів за допомогою компонентного аналізу.

Одиничне зближення значеннями пари-трійки лексичних одиниць у певних умовах радше пов’язується з їх спільним функційним призначенням, ніж мимовільним авторським урізноманітненням тексту. Тому аналізувати контекстний лексико-синонімічний рівень жіночої прози потрібно не лише через семантичне наповнення його одиниць, а й найперше враховуючи, з якою метою такі лексичні одиниці синонімізувалися своїми компонентами значень в окремій ситуації. Значення *тотемний* – *недоторканий* синонімізуються за рахунок однієї семи ‘значущість’ і лише з тією метою, щоб передати всю важливість і навіть святість ситуації, наприклад: *Справа ця*

*безнадійна, бо причина взаємної нелюбові Іветти і Стаса – Платон – була **тотемною і недоторканною** (2, с. 34).*

Модерна українська жіноча проза – самодостатня й різноманітна. Вона представлена іменами Емми Андієвської, Ніни Бічуї, Люко Дашвар, Оксани Забужко, Ірени Карпи, Євгенії Кононенко, Марії Матіос, Галини Пагутяк, Любові Пономаренко та ін. Жіночий погляд на світ виявляється в тому, що величезна увага приділяється поняттям домівки, сім'ї, вірності чоловіка й дружини, любові, особистого життя, індивідуального, а не суспільного. Зазвичай тут герої, вибудовуючи свої стосунки із зовнішнім світом, повинні передусім з'ясувати ставлення до самого себе, що підкреслює глибокий психологізм жіночої прози.

У літературознавстві побутує думка, що жіноча проза – це книга про життя [5, с. 75]. Тут спостерігаються перипетії з непоборними героями-одиначками. Частіше це – побутова історія, фабула якої може відбутися за сусідніми вікнами чи власними дверима. Але це не істотно, важливішим видається те, що саме думають герої, якого висновку дійшли, і як оцінює події авторка. Тому жіночу прозу частіше визначають як побутовий художній твір зі значною кількістю філософських ремарок-роздумів. Але є й такі твори (зокрема Емми Андієвської, Марії Матіос, Галини Пагутяк), що заперечують таку думку й засвідчують якісно нові сюжети й цікаві уявлення про світ. Проте так чи інакше й прибічниць філософських роздумів, і майстринь відтворення любовно-інтимних стосунків об'єднує суто жіноче зображення дійсності, що реалізується через специфічне використання мовних засобів, зокрема виняткове зближення значень лексичних одиниць у несподіваних контекстах.

У своїх творах авторки-жінки створюють особливий, багато в чому унікальний світ, заглиблюючи читача у звичне, водночас пригнічене життя пересічних людей, з їхніми думками й переживаннями. Але таке буденне й приземлене існування, що часто набирає непотрібної швидкості, розмиваючи всі барви життєвого полотна, завжди

змальовується через шквальне нанизування слів, що синонімізуються через семи 'відраза', 'страх', 'темн'. Для передачі важкого пригніченого стану героя, спричиненого навколишнім світом, що спотворює кругозір і примушує персонажів страждати й почуватися непотрібними, авторки вдаються до синонімізації слів *страшний – безжальний – розбурханий – обурений – істеричний – приголомшений – безсилий – змучений – темний*, наприклад: *Ти лишаєси єдиною людиною, спроможною вберегти брата від усіх небезпек цього **страшного, безжального** світу* (2, с. 109); *За п'ять хвилин Ангеліна зачинила за білявкою двері, прибігла до вітальні – **розбурхана, обурена*** (2, с. 44); *3 таким **істеричним, розбурханим** світосприйняттям, яке є безумовним результатом твого невдалого шлюбу, ти сподіваєси допомогти Платону?* (2, с. 92); *Ще довго в кухні товклися. **Приголомшені, розбурхані, безсилі**...* (2, с. 267); *Докопували бульбу вже після Покрови, коли світ **темний і змучений**, а дощ зганяє останнє листя з дерев: нема йому різниці, жовте чи зелене* (2, с. 231).

Усі ці синоніми ситуативного ряду поза контекстом зближуються однією-двома семами (наприклад, *істеричний – розбурханий, безсилий – змучений*), деякі навіть протиставляються значеннями (напр., *безжальний – безсилий* або *розбурханий – змучений*). Проте, використовуючи їх з метою відображення всієї атмосфери твору, стану героїв, за рахунок сем, що диференціюють (наприклад, 'сила', 'слабкість') такі лексичні одиниці в мові, письменниці успішно поєднують їх у мовленні, чим передають динамічність, різкість картини й водночас її всеосяжну цілісність і досконалість.

Світу швидкоплинному і жорстокому, що змучує, у сучасній жіночій прозі протиставляється світ спокійний, призначений для смиренних, щирих помислами героїв. Наприклад, лексеми *звичний – турботливий – безпечний – ясний – безгрішний – дивний – милосердний – тихий – довірливий – гречний – спокійний – зважений – вірний –*

дисциплінований – слухняний синонімізуються в контексті семами ‘спокій’, ‘безпека’, ‘турбота’, ‘довіра’: *Чотири стіни – цілий світ: звичний, турботливий, безпечний* (2, с. 45); *Дитинка... Ясне, безгрішне... Вони любитимуть її* (2, с. 56); *Бог бачить! – Він дивний. Дивний і милосердний. Поряд із ним душа відпочиває, – усміхнулася безпорадно* (2, с. 156); *Красивий – ангел, тихий, довірливий, як те щеня* (2, с. 42); *У нас люди гречні і милосердні. Ніхто мене на мороз не вижене* (1, с. 75); *Для пошуків їй потрібен був спокійний і зважений водій із надійним авто* (2, с. 26); *Йому й потрібна сіра миша – працююча, вірна, дисциплінована і слухняна* (2, с. 62). Героям, наділеним блаженністю й милосердям, письменниці відводять світ безпечний і сповнений турбот.

На думку авторів-жінок, усі заслуговують на такий світ, жодна людина не народжується для страждань і болю, кожен гідний бути здоровим і щасливим. Але й ці люди повинні зрозуміти трагізм життя, долі: біль, страх, самотність, патології, страждання, смерть. Якраз тому герої сучасної прози часто убогі, бідні, подекуди з фізичними вадами. Адже щастя не в багатстві, вроді, а в усвідомленні свого місця в житті, що є в кожного. Такі переконання примушують письменниць до зближення слів *самоповага – гідність, справедливість – мудрість, розум – досвід*, наприклад: *І ніякі успіхи на професійній ниві не допоможуть тобі повернути почуття самоповаги, гідності й упевненої рівноваги, якими завжди відзначалися всі представники роду Вербицьких* (2, с. 87); *Тому вся рибна громада після ще глибшої, ніж звичайно мовчанки, яка відрізняє риб від інших створінь в присутності старого риба, який славився справедливістю й мудрістю, розглянувши справу балакущої риби, ухвалила безслівний присуд* (1, с. 98); *Врейти-реит, переконавшись, що ні погрози, ні благання тут нічого не вдіють, батьки спорядили свого єдиного нащадка в далеку дорогу, сподіваючися, що, може, серед людей він набересться розуму й досвіду, які вилікують його від надмірних сумнівів* (1, с. 53).

Лексеми *самоповага* – *гідність* зближуються на основі семи ‘усвідомлення себе’, адже лише через розуміння й шанування власного «я», можна поважати й висловлювати пієтет іншим. Через компонент значення ‘правильне ставлення’ опинилися в одному контексті синоніми *справедливість* – *мудрість*, адже лише той, хто діє на підставі об’єктивних фактів, позбавлений упереджень, учиняє мудро. За рахунок сем ‘чуттєве сприйняття’, ‘уміння’ зблизилися значеннями слова *розум-досвід*, бо лише з роками, через випробування в житті, можна здобути певну сукупність знань, умінь, загальний інтелектуальний розвиток.

Помітною рисою сучасної жіночої прози є спокійна плинна манера оповіді, авторські «стосунки» з героями. Письменниці підкуповують не лише своїм ставленням до людської особистості, ідеалів, а й співпереживанням до неї, проте вдаються подекуди й до раптового «струску» читача. Щоб передати динаміку твору, дію, надати темпу розповіді, авторки синонімізують слова *знищувати* – *проникати* – *розкидати* – *кипіти* – *виплескуватися* – *вивертати* – *катувати*, наприклад: *Та цього чорного осіннього вечора, коли вітер неблаганно **знищував** найменші острівці спокою, **проникав** у саму душу, **нутрував** у ній, **розкидав** думки, вишукуючи найпотемнішу, а знайшовши, **кидав** у дощ, щоб той змив геть усі нашіарування вагань і сумнівів, залишив тільки прагматичний факт, чи, навпаки, потопив факт і залишив самі вагання і сумніви – коли Стас поїхав, так і не дочекавшись вагітної дружини, коли їдкий запах ліків від маминого халата викликав нудоту, а непотрібна гумова потвора валялася в кутку вітальні, Ліда раптом подумала про те, у чому боялася зізнаватися собі (2, с. 90); **Кунів-виплескувався**, без слів кричав: «Як?! Це гідке створіння не бажає виходити?!» (2, с. 74); **Вивертала-катувала** – звідки такі думки? Звідки? (2, с. 21).*

Усі ситуативні синоніми, окрім архісеми ‘дія’, об’єднуються компонентом значення ‘руйнація’, ‘приниження’ з метою примусити реципієнта переїнятися

неспокоєм, тривогою. Такий синонімічний ряд письменниці Люко Дашвар, наприклад, продовжує okazіональним синонімом *нутрувати*, щоб якомога глибше передати настрій, примусити читача вповні відчувти моторошність і відразу такої дії. Але так само вміло письменниці повертають тією ж таки дією до бажаної рівноваги, затишку й покою. Синонімізуючи через семи 'турбота', 'пiклування', 'догляд' слова *любити* – *рятувати* – *берегти* (*I de ті аргументи – люблю, врятую, збережу...* (3, с. 53)) автори-жінки вкотре доводять, що жінка чи то митець, чи то герой твору залишається і рятувальником, і оберегом світу власного й навколишнього.

Отже, сучасна українська жіноча проза цікава своїми описами соціально-психологічних, філософських та етичних координат нинішнього життя, але особливий інтерес становить жіноча манера письма, стиль використання мовних засобів у відображенні таких площин, уміння з винятковою тонкістю, вишуканістю поєднати відтінками значень слова. Повсякчас такі зближення не випадково диктуються призначенням, метою, що ставлять перед собою авторки. Щоб досконало передати проблеми стосунки особистості з навколишнім світом, механізми опаскуднення чи збереження гідності й етичності, зазвичай письменниці вміло в межах контексту поєднують відтінками значень слова, і лише через таку новизну й неочікуваність вкотре доводять свою мовну майстерність. Проте сучасні жінки-письменниці не обмежуються вживанням контекстуальних синонімів з визначеними функціями, адже синоніми в межах одного висловлення, певної ситуації, повсякчас нові, миттєві, непередбачені, а отже, зумовлені різним призначенням. З огляду на це постає потреба подальшого комплексного дослідження ситуативної синоніміки, її функційних особливостей на матеріалі літературного твору. Важливим та актуальним залишається також вивчення мовних особливостей сучасної української жіночої прози.

Бібліографічні посилання

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
2. **Власова Т.** Вплив гендерного дискурсу на процес соціокультурних трансформацій у сучасній Україні : [монографія] / Т. Власова. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 78 с.
3. **Галета О.** Незнайоме тіло сучасної жіночої прози : жіноча література від Василя Габора / О. Галета // Парадигма. – 2011. – Вип. 6. – С. 234–266.
4. **Зборовська Н.** Психоданаліз і літературознавство : посібник / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 392 с.
5. **Мацько Л. І.** Стилїстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
6. **Павличко С.** Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / С. Павличко. – К. : Либідь. – 1997. – 360 с.
7. **Ставицька Л.** Мова і статя / Л. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
8. **Українська мова** : енциклопедія. 2-е вид. випр. і доп. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
9. **Філоненко С.** Гендерна проблематика і нова концепція особистості жінки в сучасній українській прозі / С. Філоненко // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип. 30. – С. 282–292.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Андієвська Е.** Казка про бика й метелика / Емма Андієвська // Джалапіта. – Львів : Піраміда, 2006. – 211 с.
2. **Дашвар Л.** Мати все / Люко Дашвар. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 336 с.
3. **Карпа І.** Піца «Гімалаї» / Ірена Карпа. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 400 с.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81' 373.612.2

В. В. Зайцева

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ МЕТОНІМІЇ

Стаття присвячена історії вивчення метонімії, що являє собою семантичний процес, за якого форма мовної одиниці переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної суміжності. Метонімічне перенесення є одним зі способів зміни значення слова. У лінгвістиці метонімія послідовно вивчається на матеріалі різних мов, з одного боку, як один із проявів системної організації лексики, а також як спосіб формування нових значень, з іншого – як стилістичний прийом і засіб мовної економії. У проаналізованому матеріалі висвітлено питання про поняттєві параметри метонімії як типу вторинної номінації, найпроблемніші теоретичні питання вивчення цього мовного явища (розмежування метонімії й метафори, тлумачення поняття «синекдоха»), деякі аспекти класифікації видів метонімічного перенесення.

Ключові слова: вторинна номінація, метонімія, метафора, синекдоха, метонімічне перенесення.

Статья посвящена истории изучения метонимии – семантическому процессу, при котором форма языковой единицы переносится из одного объекта обозначения на другой на основе определенной смежности. Метонимический перенос представляет собой способ изменения значения слова. В лингвистике метонимия последовательно изучается на материале разных языков, либо как одно из проявлений системной организации лексики и способ формирования новых значений, либо как стилистический прием и средство языковой экономии. В проанализированном материале нашли отображение понятийные параметры метонимии как типа вторичной номинации, наиболее проблемные теоретические вопросы изучения этого языкового явления (разграничение метонимии и метафоры, трактовка понятия «синекдоха»), а также некоторые аспекты классификации видов метонимического переноса.

© Зайцева В. В., 2014

Ключевые слова: вторичная номинация, метонимия, метафора, синекдоха, метонимический перенос.

The article deals with the history of metonymy study, which presents a semantic process in which the form of a linguistic unit is transferred from one object of denotation to the other one on the basis of their certain contiguity. A metonymy transfer is one of the methods of the change of word meaning. In the Ukrainian and foreign linguistics metonymy is consistently studied on the material of different languages, on the one hand, as one of manifestations of system organization of vocabulary and also as a method of meanings formation, on the other hand - as a stylistic device and means of language ellipsis. Thus, metonymy belongs to such language phenomena the place of which is in the system of a language and therefore terminological parameters seem to be fully investigated. However, there is a wide range of questions that need more substantial research. These factors determine the topicality of our investigation

The aim of the article is to shed light on the question of the concept parameters of metonymy as a secondary nomination, the most problematic theoretical aspects of this language phenomenon (differentiation of metonymy and metaphor, interpretation of synecdoche), some aspects of classification of metonymy transfer types.

It was found out that the systematic approach to the study of metonymy allows to reveal the language mechanism of the trope as a structural and semantic, and also stylistic phenomenon, because as a result of system transformation metonymy is comprehended as a semantic and stylistic image due to the «system changes». The similar approach to the study of metonymy gives grounds to characterize it as a shortened, inner image structure, specific «semantic ellipsis», the formation of which is characterized with semantic links. Description of such processes of metonymization can be the subject of another research.

Keywords: secondary nomination, metonymy, metaphor, synecdoche, analogical transfer.

Метонімію як один з видів багатозначності й виражальних засобів розглядають у курсах з лексикології, стилістики (Є. Галкіна-Федорук [11]; Н. Шанський [34]; М. Кожина [15]; Д. Шмельов [35]; О. Калінін та ін.), у монографічних дослідженнях із семантики (С. Ульман [32]; Д. Шмельов [36]; Ю. Апресян [2]; О. Тараненко [28] та в статтях енциклопедичного характеру В. Корольков [16]; В. Телія [29]; Н. Арутюнова [5] і О. Тараненко [27]).

Конкретне ж вивчення метонімії відбувалося в різних аспектах як у вітчизняному мовознавстві, так і в зарубіжному. Мовознавці досліджували семантичну природу й структуру метонімії (наприклад: С. Маслова-Лашанська [20]), розглядали її співвіднесення із синекдохою та метафорою (О. Тараненко [27]), аналізували окремі типи метонімічних зв'язків, перенесень (наприклад, Л. Єфремов [13]; О. Раєвська [23]), метонімічні відношення були предметом уваги дослідників у власних іменах (О. Суперанська [26]; О. Фонякова [33]; М. Біч [8]), паралельно здійснювали аналіз метонімічних перенесень на рівні граматики (О. Біріх [7]; О. Тараненко [28]), а також вивчалися деякі аспекти метонімії у зв'язку із проблемами лінгвістичної поетики, мови художньої літератури (Є. Ярцева [39]; А. Брагіна [10]).

В останні роки спостерігається тенденція щодо подальшого вивчення метонімії як мовного явища. Окреслилися нові підходи в описі семантичної структури й словотворчого потенціалу метонімії на прикладах різних мов (О. Новиков [21]; Н. Резяпова [24]; М. Біч [8]).

Отже, метонімія належить до таких мовних явищ, місце яких у системі мови й відповідна термінологічна означеність видаються остаточно дослідженими, однак залишається ще цілий спектр питань, що потребують ґрунтовнішого розкриття. Цим і визначається актуальність нашого дослідження.

У статті маємо на меті висвітлити питання про поняттєві параметри метонімії як типу вторинної номінації, найпроблемніші теоретичні питання вивчення цього мовного явища (розмежування метонімії й метафори, тлумачення поняття синекдохи), деякі аспекти класифікації видів метонімічного перенесення.

Термін «метонімія» увійшов у лінгвістику у другій половині XIX ст. із класичної риторики й став використовуватися для позначення одного з видів змін значення слова.

Поступово в лінгвістиці формується уявлення про метонімічне перенесення як один з видів багатозначності та як про зображальний засіб, що закріплюється в науковій літературі. Метонімію часто ототожнювали з метафорою або розглядали як її різновид. Аристотель, наприклад, не виокремлював метонімії з метафори. Як окремий троп метонімію вперше визначив римський оратор I ст. нашої ери Квінтіліан, відзначивши, що, на відміну від метафори, метонімічне зіставлення предметів відбувається не за ознакою їхньої схожості, а за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причиново-наслідковими та іншими відношеннями. Метонімію широко використовують у віршованому та прозовому мовленні як місткий зображувально-виражальний засіб [1].

Квінтіліан, Цицерон провели спостереження за особливостями вживання образних слів, «у яких замість слова, що точно відповідало предмету, підставляється інше з тим самим значенням, що запозичене від предмета, який перебуває з ним у тісному взаємозв'язку» [1, с. 218].

У «Риторике к Герению» йдеться про те, що перейменування (метонімія) переймає в споріднених і близьких предметів назви, під якими розуміють речі, не названі їхніми справжніми іменами. Ці назви «утворюються від імені їх творця, або запозичуються від винайденого предмета, або зі знаряддя переносяться на господаря, або з того, що робиться, на те, що робить, або з того, що утримується, на утримувача, або з утримувача на утримуване» [1, с. 22–222].

Античні теорії мови й стилю помітно вплинули на розвиток європейського мовознавства, філології загалом.

У праці «Краткое руководство к красноречию» М. Ломоносов писав: «Метонімія є коло речей, що мають між собою деяку схожість, імена взаємно переносяться» [18, с. 247–248]. У трактаті М. Ломоносова вже було здійснено першу спробу класифікувати типи метонімічного

перенесення. Зазначені сім типів метонімічних перенесень знайшли своє подальше відбиття в працях із семантики, лексикології, загального мовознавства, стилістики, риторики, поезики.

Представник логіко-психологічного напряму в мовознавстві О. Потебня у своїй праці «Из записок по теории словесности» пов'язує семантичні зміни найменувань з формально-логічними відношеннями між поняттями, ілюструючи вживання метонімії так: позначення **процесу – часу** (*жнива* як дія і як час *косовиці*), **дії – жесту, почуття** (*скривити носа* як дія і *'запишатися'*), **дії – місця** (*звалище* як дія і місце), **дії – результату** (*платня* як дія і *давання*), **знаряддя – результату** (*рука* як частина тіла й *почерк, підпис: руку приклав, нерозбірлива рука* – про почерк) тощо [22, с. 234].

Наведений О. Потебнею приклад засвідчує той факт, що передумовою метонімічного перенесення є суміжність між предметами та явищами, яка є в реальній дійсності.

Аналізуючи психологічні й мовні механізми метонімії як семантичного та стилістичного явища, один з послідовників О. Потебні І. Лисков зауважував, що «закон асоціації суміжності пов'язаний зі сприйняттям предметів у просторі, а закон послідовності – зі сприйняттям у часі» [19, с. 268].

Однак пропонована представниками цього напряму концепція дослідження метонімії видається не досить точною, оскільки характеризоване поняття, що виражається переносним значенням, не є родовим щодо того, яке характеризує, а має дещо інше якісне значення.

У психологічній семантиці досить поширений також погляд на метонімічне перенесення як процес, в основі якого лежить зсув значення слова, тобто відношення суміжності зводиться до асоціації понять частини й цілого.

Послідовне логічне осмислення теорія універсальності метафори та метонімії одержала в дихотомії Р. Якобсона «метафора – метонімія», актуалізація якої є своєрідним

виявом структурно-функційного підходу до творення завершеного образного тексту [38].

У дослідженнях Р. Якобсона метонімія осмислюється не стільки як фігура мовлення, скільки як елемент загального процесу мовотворення. Термінологія автора детально відтворює таке перевтілення: термін «метонімія» заступає словосполучення «метонімічний принцип», «метонімічний процес». Пов'язуючи метафору й метонімію із двома основними осями структури – парадигматичною і синтагматичною, Р. Якобсон будує метафору на заміщенні поняття на осі парадигматики, що пов'язано з парадигматичними зв'язками за схожістю, а метонімію орієнтує на синтагматичну вісь, на сполучення й установаження зв'язків за суміжністю. Сформульоване вперше в аналізі поезії Б. Пастернака рівняння *метонімія=суміжність* особливо чітко пояснено саме в праці Р. Якобсона, пор.: «Одна тема може переходити в іншу за схожістю, або за суміжністю. Для першого разу зручним способом позначення буде термін «вісь метафори», а для другого – «вісь метонімії», оскільки вони знаходять найконцентрованіше вираження в метафорі та метонімії відповідно» [36, с. 126]. Зливаючись із синтагматичною віссю мови, метонімія, за теорією Р. Якобсона, виходить за межі тексту й слугує джерелом широкої гами узагальнень загальносеміотичного порядку [36, с. 126].

Розведення метафори й метонімії як двох полюсів у системі тропейних засобів передбачає розширене тлумачення метонімії.

Деякі автори розглядають метонімію як наслідок перетворення синтаксичної структури. Наприклад, Е. Курилович стверджує, що основна ознака метонімії – «це зміна ієрархії всередині синтаксичної структури, яка залишає без змін семантичні складники» [17, с. 447]. Інакше кажучи, слово виконує синтаксичну функцію, відмінну від початкової.

Співвідношенням метонімії й еліпсису ґрунтовно займається О. Тараненко, який зазначає, що «метонімічне перенесення, а особливо синекдоха, часто кваліфікується як скорочення, стискання словосполучення у слово, оскільки метонімічне значення слова може дорівнювати значенню цілого словосполучення» [28, с. 20]. Хоч автор заперечує твердження про те, що будь-яка метонімічна модель є конденсованим словосполученням «(пор., наприклад, *літо* в значенні 'рік' або у вислові на зразок *Тільки в серпні настало нарешті літо*, тобто стало по-літньому тепло), за такого підходу ототожнюються два типи семантичних процесів і, отже, два принципово різних типи суміжності, що лежать в основі цих процесів, – позамовна (предметно-поняттєва) та власне мовна (текстуальна) суміжність» [28, с. 20].

Якщо, на думку дослідника, «в разі еліпсису – власне, за значеннєвої конденсації синтагми, одним з наслідків, яким є еліпсис, – має місце елімінація, пропуск мовної одиниці, яка стає зрозумілою вже й без експлікації, тобто відбувається зміна (скорочення) форми за фактичної незмінності змісту, то за метонімії, навпаки, – зміна (розширення або звуження) змісту за незмінності форми» [28, с. 20].

Отже, метонімічні процеси є закономірнішими з погляду мовної ґносеології, як певні моделі пізнання світу, і тому регулярнішими.

У сучасній лінгвістиці є приклади того, що метонімія сприймається ширше, ніж просто вияв лексичної багатозначності, оскільки феномени метонімічної природи фіксуються на різних мовних рівнях: від морфем, з одного боку, до дискурсу – з іншого. Зокрема, окреслилася так звана теорія дискурсивної метонімії, тобто аналіз метонімії як текстотвірного чинника, що охоплює одиниці різної складності – слова, словосполучення і речення. Саме словесна метонімія виявляє характерні ознаки стилетвірного явища в газетних інформаційних текстах.

Опис метонімії як стилістичного явища властивий працям власне літературознавчого характеру. Найзмістовнішим серед них є опис та інтерпретація цього тропа Б. Томашевським, який вважає, що між прямим і переносним значенням, метонімічно пов'язаним одне з одним, наявна певна «матеріальна залежність, тобто самі предмети та явища, що позначені прямими й переносними значеннями, перебувають у причинових або інших об'єктивних зв'язках» [31, с. 39]. Дослідник наводить такі приклади типів метонімії, як *три тарілки з'їв* (вмістище замість вмісту), *читаю Пушкіна* (автор замість твору) тощо. Синекдоху названо різновидом метонімії у зв'язку з тим, що вона називає частину замість цілого й навпаки.

У галузі загальної риторики та поезики дослідження метонімія помітно відстає від дослідження метафори: першу часто розглядають не як самостійний об'єкт, а як своєрідне «доповнення» до другої [21, с. 16].

У стилістиці тропами вважають лексичні зображально-виражальні засоби, у яких слово чи словосполучення вживають у перетворювальному значенні [4, с. 82].

Сучасна лінгвістика орієнтована на глибоке вивчення загального механізму тропеїзації й принципів її дії. Однак вузьке трактування метонімії лише як різновиду тропа звужує лінгвістичний підхід до цього мовного явища.

Важливе теоретичне значення для загальної методології лінгвістичного аналізу метонімії, на нашу думку, має праця Р. Якобсона «Два аспекта языка и два типа афатических нарушений» [37], монографії Є. Гінзбурга «Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия» [12] та О. Тараненка «Языковая семантика в её динамических аспектах» [28] як найповніший і послідовний опис семантики конструкцій метонімічно організованих слів у структурі мови.

Нейтралізуючи протиріччя між лексичною й синтаксичною теоріями метонімії, Є. Гінзбург [12] запропонував модель системи, у якій метонімічне слово

розглядається як образ синтаксичних відношень мови, що не належить до поверхневого рівня. На думку дослідника, відношення слова, яке заміщує, і тих, які треба замінити в разі перенесення, реалізує не прямо – між лексичними одиницями, а опосередковано – між їхніми семантичними складниками.

Безперечно, дослідження семантичного рівня мови є одним із пріоритетних лінгвістичних напрямів. Водночас, як зазначає О. Тараненко, основна увага в цьому разі концентрується на синхронних аспектах семантики, а проблеми розвитку, динамічного функціонування на семантичному рівні мовних одиниць і категорій залишаються поза увагою. Об'єктом дослідження науковця стала метонімія як мовний процес і спосіб мовної номінації. Дослідник зазначає, що діапазон дії метонімії в процесі номінації важливіший, ніж інші мовні процеси: «Метонімічно організовані номінації виражаються у вигляді лексико-семантичних перенесень, формально не вираженого переходу між частинами мови, формально вираженого словотвору, тобто афіксальної деривації і композиції, і номіналізація синтаксичних конструкцій» [28, с. 28]. Автор пропонує моделі створення метонімічних перенесень у випадках номінації, що істотно впливають на розуміння природи досліджуваного явища.

Отже, визначення метонімії в лінгвістичній літературі, з одного боку, різноманітні й підкреслюють різні її типи, а з іншого, можуть бути зведені до певного інваріанта. Л. Булаховський, відзначаючи різноманітність типів метонімії, убагає основу її в асоціації за суміжністю. На його думку, найпоширеніший тип становить заміну («згущення») повного найменування ознак, які співіснують у предметі, окремими, найвиразнішими. За О. Реформатським, метонімія – це перенесення, яке здійснюється на підставі суміжності, поєднуваності речей у просторі й часі [25].

Крім того, у російському мовознавстві Д. Шмельов [36] одним з перших представив чітке розмежування мовної та

мовленнєвої (образної) метонімії. Він підкреслював, що метонімія у власне лінгвістичному, а не стилістичному сенсі оцінюється не завжди точно, оскільки, на думку дослідника, конструкції на зразок *читати Шевченка* не можна розглядати як явище метонімічного перенесення. Хоч не зовсім погоджуючись з тим, про що говорить лінгвіст, відзначимо, що здійснене ним розмежування є важливим для загальної концепції дослідження метонімії.

Отже, той чи той категорійний бік метонімії актуалізується залежно від аспекту її дослідження, зокрема власне семантичного, мовного, за якого «регулярність – прикметна риса метонімічних перенесень» [3, с. 190]; семантико-синтаксичного (Є. Гінзбург), за якого досліджувані типи метонімічних перенесень базуються на підставі протиставлення їх метафорі [12]; лексико-стилістичного, що визначає: «За метонімії два предмети, явища, що отримують одну назву, мають бути суміжними» [14, с. 30] тощо. За умови різних підходів загальне визначення метонімії має враховувати як її системно-мовну, так і комунікативну сутність у їх взаємозв'язку й специфіці. Із цього погляду метонімія становить певний механізм комунікативної діяльності, що характеризується регулярним чи оказіональним перенесенням імені, по-перше, з одного класу предметів на інший, по-друге, на інший одиничний об'єкт за певними законами контекстуальної трансформації, а підставою для такого зв'язку значень є суміжність у просторі, часі, причиново-наслідкових зв'язках позначуваних предметів, явищ, процесів, якостей і ознак.

Метонімія як одна з лінгвістичних універсалій, притаманних мові, становить тип семантичного зсуву, перенесення назви з одного предмета на інший за ознакою суміжності асоціацій [37, с. 31]. Іншими словами, метонімія несе в собі певний заряд образності, творчого сприйняття дійсності, спонукає адресата до співучасті в оцінці повідомлення, викликає його зацікавленість, що становить важливе завдання засобів масової інформації.

У зв'язку з багатогранністю явища метонімічного перенесення можливі тлумачення цього поняття мають враховувати специфіку:

- словесної метонімії;
- метонімії як способу словотворення, що належить до продуктивного типу деривації;
- стилістичної метонімії у вузькому розумінні слова як образного засобу, спрямованого на посилення експресивності висловлювання;
- метонімічності тексту як естетичної категорії;
- метонімічності в широкому розумінні як зміщеної образності – метонімії в тексті, що оперує поняттям синекдохічної деталі.

Таке розуміння природи метонімічного перенесення цілком узгоджується й зі стилістичним трактуванням тропів.

Загалом на тлі мовної ізофункційності метафори та метонімії специфіка метонімії визначається особливостями синтаксичних функцій, внутрішньою формою слова, планом вираження, а також стилістичними категоріями образності й експресивності.

Бібліографічні посилання

1. **Античные** теории языка и стиля : [под ред. О. М. Фрейденберг]. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1936. – 344 с.
2. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
3. **Арешенков Ю. О.** Місце інформаційного мовлення в системі функціональних стилів / Ю. О. Арешенков // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: [зб. наук. праць, присвяч. пам'яті проф. С. П. Самійленка / наук. ред. В. А. Чабаненко]. Ч. 2. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. – С. 125–128.
4. **Арнольд И. В.** Лексикология современного английского языка: учеб. [для студ. инст-ов ин. яз.] / И. В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1973. – 304 с.

5. **Арутюнова Н. Д.** Номинация и текст / Н. Д. Арутюнова // Языковая номинация: Виды наименований: [сб. науч. тр. / отв. ред. : Б. А. Серебренников и А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – С. 304–357.
6. **Арутюнова Н. Д.** Теория метафоры / Н. Д. Арутюнова – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
7. **Бирих А. К.** Метонимия в современном русском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. К. Бирих. – Л., 1987. – 17 с.
8. **Бич М. Я.** Метонимическое использование имен собственных в современном русском, испанском и английском языках (на материале газетных текстов) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / М. Я. Бич. – СПб, 1995. – 18 с.
9. **Бондаренко М. В.** Типы метонимического переноса и проблемы их системного описания (на материале английского языка) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / М. В. Бондаренко. – Л., 1980. – 20 с.
10. **Брагина А. А.** Некоторые семантические тенденции в современной русской лексике : на материале периодической печати и художественной литературы – 50–60-е гг. XX в.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. А. Брагина. – М., 1968. – 21 с.
11. **Галкина-Федорук Е. М.** Современный русский язык. Лексика / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Наука, 1954. – 264 с.
12. **Гинзбург Е. Л.** Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия / Е. Л. Гинзбург. – М. : Просвещение, 1985. – 286 с.

13. **Ефремов Л. П.** Метонимическое обозначение человека названиями носительных вещей / Л. П. Ефремов. – Алма-Ата, 1967. – 174 с.
14. **Калинин А. В.** Лексика русского языка : учеб. пос. / А. В. Калинин – М. : Изд-во Московского ун-та, 1971. – 231 с.
15. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка : учеб. [для студ. пед. ин-тов] / М. Н. Кожина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
16. **Корольков В. И.** Метонимия / В. И. Корольков // Краткая литературная энциклопедия : [в 9 т.] / [гл. ред. А. А. Сурков]. – М. : Сов. энцикл., 1967. – Т. 4. – С. 805–807.
17. **Курилович Е.** Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
18. **Ломоносов М.** Полное собрание сочинений. В 11 т. Т. 7. Труды по филологии (1739–1758) / М. Ломоносов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – 996 с.
19. **Лысков И. П.** Теория словесности в связи с данными языковедения и психологии / И. П. Лысков – М. : Просвещение, 1964. – 419 с.
20. **Маслова-Лашанская С. С.** Лексикология шведского языка / С. С. Маслова-Лашанская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 208 с.
21. **Новиков А. Л.** Метонимия в русском языке. Семантическая структура. Словообразовательный потенциал. Стилистические функции : дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. Л. Новиков. – М., 1996. – 174 с.
22. **Потебня А. А.** Из записок по теории словесности : Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое / А. А. Потебня. – Х., 1905. – 652 с.
23. **Раевская О. В.** Метонимия в слове и тексте / О. В. Раевская // Филологические науки. – 2000. – № 4. – С. 49–55.

24. **Резяпова Н. Ф.** Метонимия в новой газетно-публицистической и разговорной лексике современного немецкого языка (на материале имен существительных, прилагательных и глагольной лексики) : дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Н. Ф. Резяпова – М., 1994. – 194 с.
25. **Реформатський А. А.** Введение в языковедение : учеб. [для филол. фак. пед. ин-тов] / А. А. Реформатский. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
26. **Суперанская А. В.** Структура имени собственного (фонология и морфология) / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1969. – 206 с.
27. **Тараненко О. О.** Метонімія як шлях зміни векторних відношень у семантиці (на рівні лексичних і синтаксичних одиниць) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 32–41.
28. **Тараненко А. А.** Языковая семантика в её динамических аспектах : (Основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 254 с.
29. **Телия В. Н.** Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация : Виды наименований : [сб. науч. тр. / ред. кол. : Б. А. Серебренников (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1977. – С. 129–222.
30. **Телия В. Н.** Номинация / В. Н. Телия // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 336–337.
31. **Томашевський Б. В.** Стилистика и стихосложение : курс лекций / Б. В. Томашевский. – Л. : Учпедгиз, 1959. – 535 с.
32. **Ульман С.** Дескриптивная семантика и лингвистическая типология / С. Ульман // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1962. – Вып. 2. – С. 17–44.
33. **Фонякова О. И.** Имя собственное в художественном тексте : учеб. пос. / О. И. Фонякова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 104 с.

34. **Шанский Н. М.** Лексикология современного русского языка : учеб. пос. [для пед. ин-тов] / Н. М. Шанский. – [2-е изд., испр.]. – М. : Просвещение, 1964. – 327 с.
35. **Шмелев Д. Н.** Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
36. **Шмелев Д. Н.** Способы номинации в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1982. – 286 с.
37. **Якобсон Р. О.** Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. О. Якобсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 110–132.
38. **Якобсон Р. О.** Заметки о прозе поэта Пастернака / Р. О. Якобсон // Работы по поэтике: [пер. с англ. О. А. Садаковой]. – М. : Прогресс, 1987. – 460 с.
39. **Ярцева Е. Б.** Повторная номинация в текстах художественной прозы : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Е. Б. Ярцева. – Л., 1984. – 16 с.

УКРАЇНСЬКА МОВА В НАРІЧЧЯХ, ГОВОРАХ, ГОВІРКАХ

УДК 811.161.2'81'282

О. В. Федіна

РОЛЬ ГОВІРОК У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена дослідженню говірок різних регіонів України та їх впливу на становлення та процес розвитку сучасної української мови, її збагачення давнім мовним матеріалом. Висвітлюються такі питання: історичне значення української говірки; вплив говірок на появу певних слів, понять в українській мові; актуалізація ментальності народу в говірках; образні складники говірок.

Ключові слова: наріччя, діалект, говірка, культура, свідомість, лексема, стилістичні можливості, фольклор, етнолінгвістика.

Статья посвящается исследованию говоров разных регионов Украины и их влиянию на становление и процесс развития современного украинского языка, его обогащение давним языковым материалом. Освещаются следующие вопросы: историческое значение украинского говора; влияние говоров на появление определённых слов, понятий в украинском языке; актуализация ментальности народа в говорах; образные составляющие говоров.

Ключевые слова: наречие, диалект, говор, культура, сознание, лексема, стилистические возможности, фольклор, этнолингвистика.

The article deals with the problems of patois in different parts of Ukraine, the way they influence formation and development of modern Ukrainian language. The following questions are taken up: historical importance of Ukrainian patois; their influence of the appearance of some words and concepts in Ukrainian language; actualization of nation's mentality in patois; patois figurative components.

Our research is topical because patois analysis helps to uncover the nation's world-view, to reflect cultural and mentality values and to transmit cultural stereotypes from ancient generations to future generations.

The aim of our investigation is to define historical significance of patois and to determine how they influence the formation of modern Ukrainian
© Федіна О. В., 2014

language.

Methodological base includes works of such scientists as V. Gancov, I. Zilynsky, I. Magrycka, K. Mykhaylychuk, I. Matviyas and others.

The subject of the research is the patois in the folklore of Ukrainian language.

The object is the Ukrainian patois that name well-known subjects and phenomena of modern language.

Patois' vocabulary consists of ancient elements of lexical display with modification caused by intensified influence of literary language. In the middle of the past century the scientists noted a tendency of displacing dialects of literary language, but recently dialects have undergone deformation and slowly approximate to literary language because of the appearance of Ukrainian literary language in all sectors of life, the development of social, economic and cultural conditions, influence of mass-media, fiction, radio and TV.

Patois' vocabulary should stay the object of scientist's attention because they include valuable information about historical tendencies and the modern condition of Ukrainian language.

Key words: dialect, patois, culture, mentality, lexeme, stylistic abilities, folklore, ethnolinguistics.

Актуальність нашого дослідження зумовлена перспективністю вивчення говірок як таких, що розкривають світогляд народу, відбивають культурну та ментальну цінності, транслиують культурні стереотипи з покоління в покоління.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні історичного значення говірки в процесі впливу на формування сучасної української мови.

Методологічною базою послуговувалися праці В. Ганцова [3], І. Зілинського [9], І. Магрицької [14], К. Михальчука [17], І. Матвіяса [16] та інших.

Предметом вивчення виступають говірки, представлені у фольклорі української мови.

Об'єкт дослідження – українські говірки, що називають відомі предмети та явища сучасної мови.

Мова – це безсмертна душа народу, духовне багатство, незнищенна субстанція, вічний феномен. Українська загальнонародна чи загальнонаціональна мова є величезною незамкненою системою. До неї входять окремі підсистеми:

українські діалекти (діалектна мова), мова фольклору, мова художньої літератури.

Будь-яка літературна мова є певною мірою штучна – її виробляли письменники, просвітителі, діячі культури внаслідок переосмислення живої мови. Часто літературна мова є чужою, запозиченою, а подекуди й незрозумілою для неосвіченої частини населення. В Україні з X по XVIII ст. літературною мовою вважалася штучна – українізована «староболгарська» мова, якою написано багато літературних пам'яток, зокрема «Ізборники Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Повість минулих літ», твори І. Вишенського, Г. Сковороди тощо. Літературна мова не була застиглою: вона постійно розвивалася, змінювалася протягом століть, збагачувалася новою лексикою, граматику її спрощувалася. Ступінь українізації текстів залежав від освіченості та «вільнодумства» авторів (церква не схвалювала проникнення народної мови в письмо).

Сучасна літературна мова була сформована на основі наддніпрянських говірок – спадкоємців наріччя літописних полян (а також, очевидно, антського союзу племен, відомого з іншомовних історичних джерел) – у першій половині XIX ст. завдяки І. Котляревському, Є. Гребінці, Г. Квітці-Основ'яненку, а також Т. Шевченкові.

Отже, до формування загальнонаціональної мови українці послуговувалися різними українськими говірками, використовуючи на письмі українізовану «староболгарську».

У князівську добу розмовляли «загальнозрозумілою» для людей мовою, що була сформована на основі різних давньоукраїнських племінних говірок, переважно полян. Ніхто ніколи її не чув, і в записах вона не збереглася. Утім, твори стародавніх літописців та переписувачів, а також сучасні українські діалекти дають уявлення про ту мову. Щоб уявити її, потрібно, напевне, «схрестити» граматику закарпатських говірок, де давні форми збереглися найкраще: чернігівські дифтонги на місці «ѣ» та сучасного «і» в закритому складі, особливості «глибокої» вимови голосних

звуків у нинішніх жителів півдня Київщини, а також Черкащини й Полтавщини [9; с. 91–92].

Чи зрозуміли б сучасні українці мову, якою розмовляли люди, наприклад, у першій половині XIII ст.?

Безперечно, так. Як на «сучасне» вухо, то звучала б вона наче своєрідне українське наріччя. Щось схоже до того, що ми чуємо в електричках, на базарах та будівельних майданчиках.

І. Франко 1907 року в статті «Літературна мова і діалекти» писав про важливий і впливовий чинник у розвитку мови – простір: «...діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу, є в кожного народу» [21, с. 117–118].

Від Сяну й Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, від Прип'яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні живе український народ. Живуть ще українці компактно і в Білорусі, і в Казахстані, і в Росії. Кожен, хто коли-небудь хоч ненадовго виїжджав з рідного міста чи села в сусіднє, а тим паче віддалене, знає, що говорять там хоч і українською мовою, та все-таки трохи по-іншому, не так, як у його рідному селі чи місті. Навіть у різних місцевостях із цього приводу побутують такі прислів'я: *Що сільце, то й слівце; Що хатка, то й гадка; Що край, то і звичай*. Отже, не всюди в Україні говорять однаково. Територіальні або місцеві різновиди національної розмовно-народної мови називають говірками, говорами чи діалектами й наріччями. Наука, яка вивчає територіальні вияви тієї чи тієї мови, називається діалектологією. Знавці українських говорів, учені-діалектологи багато зробили для вивчення територіальних особливостей.

Це насамперед М. Максимович [15], К. Михальчук [17], О. Потебня [19], І. Панькевич [18], І. Верхратський [2], І. Франко [21], Б. Кобилянський [11], І. Зілинський [9], Ф. Жилко [5], І. Матвіяс [16], А. Залеський [8] та багато інших сучасних мовознавців.

Поділ на три наріччя запропонував К. Михальчук у праці «Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» [17]; пізніше з уточненнями й окремими застереженнями цей поділ усталився в українській діалектології. Відомою є двокомпонентна класифікація (протиставлення північного і південного наріччя), у цьому разі у межах південного наріччя виділяли південно-східне і південно-західне піднаріччя [17, с. 142].

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю фонетичних, граматичних і лексичних рис. В історичному плані між собою співвідносні північне й південно-західне наріччя. Усі північні та більшість південно-західних говорів є старожитніми. Південно-східне наріччя дослідники класифікують як новостворене. Північне наріччя української мови на півночі межує з білоруською мовою, на сході – з російською, на заході – з польською. Кожне наріччя складається з окремих діалектів, що в свою чергу поділяють на ще менші – говірки [3, с. 56–57].

До складу північного належать такі говори: західнополіський, середньополіський і східнополіський; до південно-західного – волинський, наддністрянський, надсянський, бойківський, закарпатський, лемківський, гуцульський, буковинський, покутський і подільський; до південно-східного – середньонаддніпрянський і подільський; до південно-східного – середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий.

Основу будь-якого говору, його кістяк становлять загальнонародні риси, властиві всім або майже всім українським говорам і літературній мові.

Нерідко доводиться чути, що діалект – це зіпсована, знівечена літературна мова. Місцеві говірки в жодному випадку не можна розглядати як «грубу, вульгарну мову» простих неосвічених людей, які саме через відсутність освіти ніби й зіпсували літературну мову. Такі міркування антиісторичні й не відповідають дійсності. За підрахунками лінгвістів, на земній кулі сьогодні функціонують близько

3600 мов, із яких лише приблизно 300 мають писемність, тобто є, безсумнівно, літературними, а решта – це безписемні мови або діалекти. Останні – найпоширеніші форми її існування.

Українська літературна мова завжди збагачувалася цілющими джерелами народних говорів, розширюючи завдяки цьому свої виражальні та стилістичні можливості. Цей процес не припиняється й сьогодні, виявляється у нових формах, що органічно синтезують особливості функціонування діалектної мови на різних її структурних рівнях. Як зазначають дослідники, «народнорозмовна мова – це невичерпне, вічнодіюче джерело, з якого постійно надходить поповнення, і на основі якого відбувається процес оновлення літературної мови» [7, с. 4].

Безперечно, що в цьому відношенні пріоритет належить лексиці, що поширена в різних ареалах української етномовної території. Саме діалектна лексика поповнює загальнонародну мову одиницями, досить часто не відомими літературній мові.

Говірки – це своєрідний мовний ландшафт, що дає змогу простежити історичні тенденції формування й розвитку лексики, реконструкцію її давніх лексико-семантичних груп.

Словниковий склад говірок характеризується тематичним розмаїттям. Його формують назви, пов'язані з розвитком сільськогосподарського виробництва, транспорту і комунікацій, лексика рослинного і тваринного світу, народних промислів, соціально-економічні, анатомічні, медичні та інші терміни.

Так, наприклад, тематична група лексики, пов'язаної з будівництвом і побутом, має дуже давню історію. У процесі еволюції відбулися зміни в семантичній структурі назв. Наслідки еволюції одиниць мовної системи органічно синтезовані на різних структурних рівнях. Такий факт ми маємо, коли в одній з говірок з'ясували значення слова *кліть*. Інформатори називали для цієї лексеми, крім

загальновідомих значень ('комора', 'приміщення для тварин і птахів', 'загорожа'), ще й такі, як 'підпіччя' і 'мокре дерево, яке починає гнити' [10, с. 38].

Деякі лексеми належать до розряду реліктових. Уже зникли або зникають реалії, а відповідні назви продовжують уживатися, символізуючи традиції краю. Наведемо приклади із зазначеної групи лексем: *тик* 'долівка в хаті', *носилка* 'вішалка-жердина під стелею', *стендар* 'один із товстих стовпів, що забивають у землю і використовують замість фундаменту', *бегун* 'стовп, на якому прикріплені і повертаються ворота або хвіртка', *отьос* 'покрівля, виготовлена з невеликих дощечок', *млинок* 'віялка для зерна в індивідуальному господарстві', *бармаки* 'дерев'яні вила', *залезко* 'праска, наповнена жаром'. Такі назви мають додаткове емоційно-експресивне забарвлення. Більша частина з них поповнює архаїчний шар української лексики. Про це свідчить загальна семантика речення з лексемою *бегун*, що є фрагментом живої мови: *Пам'ятаю, у мого деда були ворота на бегунку, а нині такого приделка в наших краях вже не побачиш*.

Спостереження над діалектною лексикою підтверджують неодноразово висловлену тезу дослідників про те, що формування лексичної системи української мови було довготривалим процесом кристалізації словникового багатства, поширеного на різних територіях України [4, с. 9].

Дослідження говірок, найтісніше пов'язаних зі звичаями та обрядами українців, має вагоме значення для розвитку вітчизняної етнологістики. Сталі вирази традиційної обрядовості є надійним джерелом глибшого пізнання складу й структури мовленнєвих одиниць, з'ясування їх генези, семантики, реконструкції елементів духовної та матеріальної культури. Розглядаючи мовні явища крізь призму національної культури, маємо змогу глибше пізнати людину як носія глибоких знань та уявлень про світ і життя в ньому. Про актуальність і важливість таких знань свідчать сучасні дослідження української лексики та фраземіки основних

родинно-побутових обрядів М. Бігусяка [1], А. Коваль [12], І. Магрицької [14], П. Романюка [20], В. Конобородської [13], Н. Хобзей [22] та ін.

Велику роль у житті людей відігравали сімейні обряди – родильні; весільні; поховальні, поминальні.

Із групи родильних говірок до нашого часу дійшли, наприклад, такі:

1) на позначення поняття «вагітна жінка»: *бузька чекає, гарбуза з'їла*;

2) власне родильні обряди: *повила дитину, вчинила дитину, пустила у світ*;

3) на позначення поняття «дитина народилася»: *викотився з пуза, зіп'ятися на світ, з'явився сім'янин в нашу хату* та ін.

Багату в репертуарному плані структурно організовану систему утворює весільна лексика говірок.

Весільні поняття позначені як обрядово-маркованими назвами, так і загальновживаними, тому серед них можна виділити власне весільні номени – етнографізми (*підвесілок, заводити на посад, перезва, сваикувати, дружко, гільце, покраса, виганяйло* та ін.) і найменування, що використовуються й поза обрядом (*вечір, їти в гості, братик, музики, вінок, хомут* та ін.). Чимало загальновживаних назв у весільному контексті набувають особливої, культурної конотації: *солої* – ‘малолітні учасники весілля (хлопчики), що «продають» молоду молодому’, *місяць* – ‘прикраса з тіста на короваї у вигляді місяця’, *мед* – ‘мед, яким пригощають учасників весілля на знак цноти молодої’ [14, с. 35–36].

Серед обрядових говірок досить широко розкривається тема поховання: *віджив* – ‘безнадійно хворий, умираючий’, *відійшов* – ‘помер’, *латки* – ‘примітивне взуття померлого’, *склеп* – ‘ромбоподібна форма труни’, *дякувати, приговорювати* – ‘оплакувати померлого’, *наруб (зруб)* – ‘різновид надмогильної споруди’, *навський Великдень* – ‘поминальний день у четвер після Великодня’, *пильнувати* – ‘проводити ніч біля померлого’, *прихором* – ‘різновид

надмогильної споруди', *потанці* – 'поминальна страва', *випит* – 'поховальний плач, голосіння', *стрічення свічка* – 'освячена на Стрітіння свічка, яку використовували для завершення агонії', *проводничок* – 'поховальна свічка' та ін.

Лексика сільського господарства належить до такої, що постійно перебуває в активному словнику діалектоносіїв, адже пов'язана з невід'ємною сферою діяльності селянина – обробкою землі й вирощуванням урожаю.

Наприклад, для позначення безості пшениці вживають фонетичні варіанти *безо́ста* та *бізво́ста*, або *кукурудзина* – 'кукурудза'; *орно́вка*, *арно́вка* – 'тверда пшениця'; *остек*, *устек* – 'довгий щетинистий вусик на колосковій лусці пшениці, жита, ячменю', *іржб* – 'грибковий паразит у колосках жита у вигляді чорно-фіолетового ріжка'.

Давнім відгомоном язичницького культу предків є назви рослин *колючий дід* – 'черсак звичайний' та *будяк-дід* – 'будяк акантовидний'. Флоролексеми містять компонент 'дід', етимологізуючи який, не варто враховувати лише колочки рослин, що нагадують небриту бороду діда. В етнографічному контексті ця назва пов'язана з давніми віруваннями слов'ян: був звичай ставити сніп колючої рослини біля воріт чи дверей хати задля відлякування чужих, ворожих духів, нечистої сили. Не випадково номінативний ряд 'черсак звичайний' містить також фітоніми *страхополо́х*, *чортополо́х*, *чертополо́х*, *чо́рту переполо́х*. Сучасні говірки засвідчують актуальність опозиції назв рослин: 'гарбу́з, кабак' – *гарбузі́ха*, *гарбузі́ця*, *гарбузі́чка*, *кабачі́ця*, *кабачі́ха*; 'гарбуз великий' – *каву́н*, *гарбу́з*, *чолові́чий кавун*, 'осі́ка' – *осико́р*, 'липа' – *липа́к*, 'береза' – *березняк*, 'горі́х' – *гурі́ях*, *гурі́шиха*, 'бузи́на' – *бузні́к*.

Лексика говірок вбирає в себе найдавніші елементи лексичного вияву з модифікаціями, зумовленими посиленням впливом літературної мови. Якщо ще в середині минулого століття мовознавці відзначали тенденцію витіснення діалектної мови літературною [6, с. 53], то останнім часом з посиленням входженням літературної української мови в усі

сфери життя, з розвитком сприятливих суспільно-економічних та культурних умов, з помітним впливом преси, художньої літератури, радіо, телебачення, діалекти зазнають значної деформації, поступово наближаючись до літературної мови [16, с. 6].

Лексика досліджуваних говірок і надалі має бути об'єктом пильної уваги мовознавців, оскільки в ній збережена цінна інформація про історичні тенденції та сучасний стан розвитку словникового складу української мови.

Сучасні записи обрядової фраземіки та численні фольклорні й етнографічні матеріали народних обрядів минулих століть уможливають укладання бази даних матеріальної та духовної культури окремих діалектоносіїв, сприятимуть подальшій активізації порівняльних досліджень як у межах українського мовного континууму, так і загальнослов'янського.

Бібліографічні посилання

1. **Бігусяк М. В.** Покутсько-наддністрянське діалектне порубіжжя в контексті передкарпатських ареалів / М. В. Бігусяк // Діалекти в синхронії та діахронії. – К., 2014. – С. 36.
2. **Верхратський І. П.** Говір батюків / І. П. Вехрадський // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1912. – Т. 15. — С. 107.
3. **Ганцов В. М.** Діалектологічна класифікація українських говорів / В. М. Ганцов. – К., 1923. – С. 56–57.
4. **Євтушок О. В.** Спостереження над лексикою говірок / О. В. Євтушок. – Л., 1992. – С. 9.
5. **Жилко Ф. Т.** Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1958. – С. 12.
6. **Жовтобрюх М. А.** / А. П. Грищенко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 170.

7. **Закревська Я. В.** Гуцульщина. Літературні етюди / Я. В. Закревська. – К., 1991. – С. 4.
8. **Залеський А. М.** Вокалізм південно-західних говорів української мови. Збірник текстів / А. М. Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 51.
9. **Зілінський І. М.** Карта українських говорів / І. М. Зілінський. – Варшава, 1933. – С. 91–92.
10. **Карпенко Ю. О.** Філософські питання мовознавства / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 38.
11. **Кобилянський Б. В.** Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К., 1960. – С. 15.
12. **Коваль А. П.** Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1987. – С. 45.
13. **Конобродська В. І.** Поліські поховальні і поминальні обряди. Т. 1 : Етнолінгвістичні студії // В. І. Конобродська. – Житомир, 2007. – С. 156.
14. **Магрицька І. В.** Словник весільної лексики / І. В. Магрицька. – Л., 2003. – С. 35–36.
15. **Максимович М. О.** Критико-історичне дослідження про російську мову / М. О. Максимович. – М., 1838. – С. 18.
16. **Матвіяс І. Г.** Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1–2. – С. 3–9.
17. **Михальчук К. П.** Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини / К. П. Михальчук. – М., 1872. – С. 142.
18. **Панькевич І. А.** Нарис історії українських закарпатських говорів / І. А. Панькевич. – Прага, 1958. – С. 74.
19. **Потебня О. О.** Замітки про малоруське наріччя. – Воронеж, 1870. – С. 16.
20. **Романюк П. Ф.** Лексика некалендарних обрядів правобережного Полісся (на матеріалі весільного обряду). – К., 1984. – С. 113.
21. **Франко І. Я.** Літературна мова і діалекти / І. Я. Франко. – К., 1907. – С. 117–118.

22. **Хобзей Н.А.** Весільна лексика бойківського говору : матеріали до словника / Н. А. Хобзей // Діалектологічні студії. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 299–308.

МОВНИЙ ВСЕСВІТ: ДОСТОЙНИКИ НАШОГО ЧАСУ

УДК 811.161.2'367

І. С. Попова

**НА ЧЕСТЬ ЮВІЛЯРА (ДО 60-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
А. М. ПРИХОДЬКА)**

Золотої осені 2014 року зустрічає свій ювілейний день народження доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської філології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Анатолій Миколайович Приходько.

Майбутній учений-філолог народився 23 вересня 1954 року в селі Грушівка Ново-Васильківського (нині – Токмацького) району Запорізької області в родині працівників радгоспу імені С. М. Кірова.

Після закінчення в 1971 році Кіровської середньої школи Токмацького району Запорізької області, витримавши конкурсні іспити, вступив на філологічний факультет Дніпропетровського державного університету, який успішно закінчив у 1976 році й отримав диплом філолога, викладача німецької мови і літератури. Вдумливого, допитливого, високоосвіченого випускника-філолога не могли не помітити, і в тому самому році він був прийнятий на конкурсній основі до аспірантури університету зі спеціальності 10.02.04 – германські мови.

Після закінчення в 1979 році аспірантури працював викладачем кафедр німецької мови і германської філології, а в травні 1981 року був перерозподілений МОН України до Запорізького педагогічного інституту (з 1985 – університет), де працював на різних посадах – викладачем, старшим
© Попова І. С., 2014

викладачем, доцентом, завідувачем кафедри. У 1982 році А. М. Приходько захистив у Київському державному інституті іноземних мов кандидатську дисертацію на тему: **«Семантико-синтаксический анализ конструкций с предикативным определением в современном немецком языке»** зі спеціальності 10.02.04 – германські мови.

У 1999 році з посади декана факультету іноземної філології А. М. Приходько вступив до докторантури Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яку закінчив у 2002 році разом із захистом докторської дисертації на тему: **«Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтактика, семантика, прагматика»** зі спеціальності 10.02.04 – германські мови.

Після захисту докторської дисертації знову повернувся до Запорізького національного університету, працював завідувачем кафедри германської філології, а з 2003 року – поєднував посади декана факультету іноземної філології, заступника голови спеціалізованої вченої ради й керівника із захисту дисертацій з германських мов.

У 2006 році звільнився за власним бажанням і далі протягом 2006–2007 років був керівником кафедр перекладу (Київський міжнародний університет) та іноземних мов (Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 2007–2009 роки), німецької філології Черкаського національного університету (2009–2011 роки). З 2011 року А. М. Приходько працює в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара, спочатку професором кафедри германської філології, а з 2012 року – її завідувачем.

Праця А. М. Приходька – викладача, дослідника, вченого, організатора університетської освіти й науки, – безсумнівно, мусила бути приреченою на визнання, успіх, достойне поцінування. Упродовж багатьох років він наполегливо й результативно створював свою наукову школу, нині широко знану не лише в мовно-освітньому просторі України, але й далеко за її межами. На сьогодні вчений має понад 200

публікацій, серед яких монографії: Предикативное определение в немецком языке : Монография. – Запорожье: ЗГУ, 1992. – 102 с. (співавтор – М. С. Веденькова); Складносурядне речення в сучасній німецькій мові : Монография. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 292 с.; Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики: Монография. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.; Концепты и концептосистемы : Монография. – Днепропетровск : Белая Е. А., 2013. – 307 с. (перевидання : Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 2014. – 335 S.); підручники та навчальні посібники: Практикум із синтаксису складного речення. Навч. посібник. – Запоріжжя : ЗДУ, 1992. – 251 с. (німецькою мовою); Die Syntax komplexer Sätze. Ein Übungsbuch für Germanisten und Deutschlernenden in Osteuropa. – Hannover : Jahn GmbH, 1998. – 534 с. (співавтор – А. Eggers); Синтаксис складного речення для германістів. Навч. посібник. – Запоріжжя : ЗДУ, 1998. – 295 с. (німецькою мовою); тези доповідей на конференціях різних рівнів репрезентації, методичні розроблення. Коло його наукових інтересів охоплює граматику, лексикологію, семантику, лінгвокогнітологію, лінгвоконцептологію, лінгводискурсологію, текстологію.

В основі статей та книг дослідника лежать концепції, що ґрунтуються на застосуванні лінгвокогнітивних і дискурсивних методик вивчення шляхів і способів функціонування мовних і мовленнєвих явищ.

Для теоретичної граматики А. М. Приходько розглянув і описав номінативні (синтактика, семантика) і комунікативні (прагматика) властивості *синтаксису німецького речення*, зокрема складносурядного. Його розгляд зроблено в єдності формально-граматичного, логіко-семантичного, когнітивно-семантичного, епістемічно-модального й комунікативно-прагматичного аспектів. Результати дослідження відкривають широку перспективу для подальших досліджень шляхів і способів вираження складних прагматичних смислів у синтаксичних одиницях іншого категорійного статусу –

надфразових єдностях, складнопідрядних реченнях, напівпредикативних конструкціях, зокрема, й у різних за функційними, стилістичними та жанровими особливостями мовних повідомленнях.

Зазначені принципи й підходи до мовних і мовленнєвих явищ дослідник екстраполював і на вивчення **комунікативних актів** – мовленнєвих (простих, складних, комплексних, композитних, складених) і дискурсивних (оперативних, конформативних, каузативних, апологетних і дидактичних). Це дало йому змогу вийти на ширше коло лінгвістичної проблематики – вивчення **дискурсії**, де він під кутом зору комунікативної культури суспільства запропонував оригінальне трактування дискурсу в триєдності середовища, режиму й стилю спілкування, обґрунтував на цій підставі типологію дискурсів та довів їхнє генетичне співвіднесення з текстами й текстотипами.

Особливий вузол наукових інтересів А. М. Приходька складає одне з найактуальніших питань сучасного мовознавства – **лінгвокогнітологія**. У цьому зв'язку дослідник цікавиться онтологічною сутністю концептів і їх системною організацією в межах когнітивно-дискурсивної парадигми знання. Він розробляє такі аспекти лінгвоконцептології, як концептивна семантика, типологія концептів, механізми й техніки об'єктивації, їх таксономія і типологія. У творчій майстерні автора концептосистема постає такими її різновидами, як концептополя, індивідуальні (авторські) підсистеми та дискурсивні конфігурації концептів. Наукові розвідки в цій галузі відкривають щонайменше два принципово нових напрями в лінгвокультурології – концептивну дискурсологію та дискурсивну концептологію, вивчення яких уможливорюється в ракурсі монологічних і полілінгвальних (контрастивних) методик.

Ідеї А. М. Приходька в галузі германістики та англістики широко та різноаспектно обґрунтовують і поглиблюють у своїх наукових розвідках його численні учні. Нині ці ідеї

зреалізовані в 16 захищених під його керівництвом кандидатських дисертаціях (Ю. Белозьорова, Г. Герасімова, Н. Наумова, О. Пустовар, О. Романенко, В. Александрова, А. Мамедова, О. Путій, О. Лимаренко, М. Левіщенко, М. Стуліна, Л. Павленко, Л. Федоренко, П. Яценко, М. Ларькіна, Л. Кінах).

Ще однією істотною гранню його наукової діяльності є опонування кандидатських і докторських дисертацій: 50 офіційних відгуків, глибоких, принципових і доброзичливих, стали вагомим чинником присудження наукових ступенів кандидата та доктора наук нашим колегам з багатьох вищих навчальних закладів України. Протягом багатьох років А. М. Приходько плідно працює в спеціалізованих учених радах: Д 11.051.04 (Донецький національний університет), К 26.053.15 (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова).

Він – член редколегії 10 наукових збірників («Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство»; «Англістика та американістика» (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара); «Вісник Запорізького університету. Філологічні науки»; «Нова філологія» (Запорізький національний університет); «Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки»; «Когніція, комунікація, дискурс» (Міжнародний збірник наукових праць, Харків); «Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики» (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича); «Лінгвістика» (Дрогобич); «Germanistik in der Ukraine» (Київський національний лінгвістичний університет); «Типологічні, зіставні, діяхронічні дослідження» (Донецький національний університет).

Дослідження А. М. Приходька завжди були й залишаються в контексті сучасних досягнень світової й української мовознавчої науки. Цьому значною мірою сприяли результати стажування за кордоном, зокрема, в Австрії (Віденський університет, 1984), НДР (Лейпцизький

університет, 1989–1990), ФРН (Ессенський університет, 1994), ФРН (Ганноверський університет, 1999), ФРН (Інститут ім. Гете м. Роттенбург-об-дер-Тауер, 2005), а також участь у трьох європроектах по лінії TEMPUS-TACIS як координатора з української сторони. Протягом 2004–2006 років керував Запорізькою філією Німецького культурного центру імені Гете.

За свою багаторічну та плідну працю в ім'я української освіти й науки А. М. Приходько має відзнаки та подяки, нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2005). Не менш вагомими і дорогими, на наше переконання, є для нього повага та любов колег, друзів, учнів, студентів. Він упевнено йде своїм раз і назавжди обраним шляхом філолога-вченого, на якому ключовими завжди постають такі очевидні чесноти, як порядність, працелюбство, відповідальність, професіоналізм, доброзичливість. Його мовознавча присутність уже благодатно позначилася на освітній та науковій діяльності нашого колективу, а отже, професійні успіхи А. М. Приходька – вченого і викладача – стають невід'ємною частиною факультетської та університетської історії. Ми, його колеги, друзі, однодумці, щиро вітаємо ювіляра, висловлюємо найкращі почуття поваги, побажання добра, щастя, здоров'я, удачі, віримо в наступні перемоги.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

УДК 811.161.2'373.21

А. М. Поповський

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГІДРОНІМІЇ ДОНУ

Вийшов у світ своєрідний двотомний словник доктора філологічних наук, професора Донецького національного університету **Є. С. Отіна** «Гидронимия Дона». – Донецк : Юго-Восток, 2011. Т. 1 : **Верхний и Средний Дон**. – 575 с. – Т. 2 : **Нижний Дон**. – Донецк : Юго-Восток, 2012 – 792 с., який серед таких лексикографічних робіт є вершиною сучасної наукової думки. Це тривала й скрупульозна праця автора як у плані енциклопедичного висвітлення гідронімної мережі Донського басейну, так і в новаторському підході до систематизації та укладання словникових статей. Він сумлінно опрацював джерельну базу гідронімів басейну ріки Дон. Це, зокрема, численні друковані видання, що зберігаються в центральних і місцевих бібліотеках та архівах, рукописні матеріали, карти, а також матеріали діалектолого-топонімних експедицій та анкетних опитувань населення цього басейну. Особливе місце серед рукописних матеріалів посідають карти та земельні плани Генерального межування Росії кінця XVIII – початку XIX ст. Такий принцип добору, систематизації та творчого впорядкування матеріалу сприяв досліднику в пошуках наукової істини й повноти висвітлення номінативних одиниць.

За основу побудови гідронімної мережі Донського басейну взято «Список» П. Маштакова, фіксації військово-топографічних карт-триверсток та сучасних карт, а також великомасштабні туристичні й топографічні карти з відповідними коментарями щодо достовірності територіального розташування та найменування
© Поповський А. М., 2014

досліджуваних об'єктів.

Важливу роль, як зазначає автор, у номінації гідрооб'єктів басейну Подоння (приток, затока, затон, стариць, озер, кіс, мілин тощо) відіграла їх взаємодія з топонімічними назвами протилежних берегів та прилеглою ойконімією і мікротопонімією, оскільки «однобічне» подання гідронімії басейну утруднює виявлення таких здебільшого прихованих ономазіологічних зв'язків. Окрім того, тут з'ясовано питання про гідроніми, які до цього часу не знайшли точної географічної прив'язки. Це дало змогу упоряднику каталогу словника всю гідронімію басейну ріки Дон подати в її природній послідовності – від витоків основної артерії ріки та її приток до їх гирл «двобічно» і повно, залучаючи широкий фактичний матеріал писемних і друкованих джерел, карт з наявною паспортизацією, текстовими посиланнями, етимологією реєстрових слів і дотримуючись хронології фіксації досліджуваних номенів, що яскраво віддзеркалює динаміку еволюції як гідронімної системи Дону в усіх формах її вияву фонетичних і графічних варіантів, а також форм зі структурно-морфологічними відмінностями та дублетними утвореннями, так і назв суміжних топонімічних об'єктів, пов'язаних з гідронімом узами ономазіологічної близькості та лексичної спорідненості. Для наочного сприйняття сказаного подаємо фрагмент словникової статті однієї з рік Донського басейну:

л. р. **Арчеда** (КБЧ, 85: «пала в Медведицу река Арчеда: протоку Арчеда 130 верст»; КСРВО; СОЗДК, 23, 1822-32 гг.; ВСОРИ-ЗВД, 95, 1852 г.; Семихатов, 21, 1914 г.; ОГВД, 148, 1919 г.; СРДонБ, 25; ДР, 197, 1936 г.; ВО-1994 г.; ВолД-1997 г.; РВВО, 33, 2002 г.), **Арчада** (ВСОРИ-ЗВД, 32, 67, 1852 г.; МГСР-ЗВД, 93, 1863 г.; СНМ-ОВД, 105, 128, 1873 г.; КОВД-1896 г.; АСОВД, 291, 1915 г.; Минх-Із, 614, 1901 г.; МОПР-19, 20, 1906 г.; ОГВД, 148, 1919 г.; СРДонБ, 25; РВВО, 33, 2002 г.). Ср. *арча́*, *арча́* (из тат. *арча*) – ‘можжевельник’ (СРНГ-1, 281), *арчын* – ‘то же’ (Радлов-І, 323), *арча* – ‘сосна’

(там же). Дон > Медведица // городок **Арчеда** (Лишин – II, 146, 1736 г.: «в казачьем городке Арчеде»), казачий городок **Арчадан** (Минх-Із, 616, в документе 1689 г.), станица **Арчадинская** (ВСОРИ-ЗВД, 67, 107, 1852 г.; КЗВД-1863 г.; СНМ-ЗДВ, 73, 1864 г.; СНМ-ОВД2, 202, 1897 г.; ПВВП, 179, 1908 г.; АСОВД, 25, 1915 г.), (Ригельман, 115, 1768 г.; КОВД-1896 г.; ВО – 1994 г.; ВолО – 1997 г.; ж.-д. станция **Арчада** (ОГВД, 474, 1919 г.); пос. **Арчадинско-Чернушенский** (СНМ-ОВД2, 238, 1897 г.), слобода **Арчадинско-Чернушенская** (АСОВД, 27, 1915 г.); пос. **Арчадинско-Провальский** (там же); хут. **Арчадинский** (там же, 25) [I, с. 436].

Кожна стаття цієї звитяжної праці професора Є. С. Отіна відзначається глибинним обсягом фактичного матеріалу, у якому систематизовано мовні явища унікального гідронімікону Дону, що проливають світло на історію формування його цілісної системи від давно минулих часів і до сьогодення.

Дослідник повернув із забуття ті назви, які вийшли з ужитку внаслідок природного впливу (висихання, замулювання, зміна русла тощо); установив реальну географічну прив'язку, з'ясував етимологію, подав варіанти та дублетні творення гідронімів, доповнив працю свіжими фіксаціями із сучасного живого мовлення мешканців Подоння. Він не випадково обрав басейн цієї славної ріки, оспіваної в народних піснях і художніх творах, мирні води якої живлять широкі простори мешканців Росії й України, утверджуючи пріоритет вітчизняної славістики.

Багатий фактичний матеріал словника Є. С. Отіна, у якому зафіксовано розмаїття живомовних рис гідронімів Подоння в хронологічній послідовності до найменших відтінків мовлення, безсумнівно, стане важливим джерелом не лише для широкого кола науковців, але й для широкого загалу істориків, майстрів художнього слова, педагогів середніх і вищих навчальних закладів, краєзнавців, засобів масової інформації, працівників адміністративних органів

і тих, хто не байдужий до історії гідронімів басейну Дону. У ньому закладено глибокий зміст пізнавального та виховного значення, що формує духовний світогляд сучасного підростаючого покоління громадян України. Він стане зразком для укладання не лише вітчизняних аналогічних словників гідронімів, але й для майбутніх напрацювань зарубіжних мовознавців.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Велічанова Ольга Володимирівна – студентка, магістр факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика.

Голікова Наталія Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, директор Центру історії та розвитку української мови.

Коло наукових інтересів: соціолінгвістика, сучасні синтаксичні теорії.

Гурко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: актуальні проблеми лексикології, синтаксис української мови.

Демченко Олена Ігорівна – студентка, магістр факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: гендерна лінгвістика.

Зайцева Вікторія В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія і семасіологія сучасної української мови.

Ільяшевич Анастасія Андріївна – студентка, магістр факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту.

Карасьова Катерина Анатоліївна – пошукувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: політичний дискурс, мовлення політиків, лінгвістичні засоби впливу та переконання.

Корольова Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: актуальні проблеми лексикології сучасної української літературної мови, гендерна лінгвістика.

Левун Ніна Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: морфеміка та словотвір української мови, стилістика і культура української мови.

Лощинова Інна Сергіївна – аспірантка кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, інноваційні процеси в сучасній українській мові.

Миронюк Світлана Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикології і семасіології сучасної української мови.

Поляковська Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту.

Попова Ірина Степанівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, ономастика, граматики сучасної української літературної мови.

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Коло наукових інтересів: історія української мови.

Рибалка Ярослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія української мови.

Руколяньська Наталія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Коло наукових інтересів: сучасна українська юридична термінологія, субмова кримінального процесуального права.

Савченко Любов Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Коло наукових інтересів: етнофразеологія, фразеографія, етнолінгвістика, ораторське мистецтво.

Семак Людмила Анатоліївна – аспірантка кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: синонімічні відношення в лексичній системі української мови.

Тараненко Ксенія Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: контрастивні відношення в лексичній системі української мови, лінгвістична прагматика.

Федіна Олена Володимирівна – здобувач кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: діалектологія української мови.

Шевченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: синтаксис сучасної української мови.

Шепель Юрій Олександрович – доктор філологічних наук, професор кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: теоретичні проблеми загального мовознавства.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

<i>О. В. Велічанова, Н. В. Левун</i> КОНЦЕПТ ДІТИ У ФОНДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ	3
<i>Н. С. Голікова</i> МОВНО-КОМУНІКАТИВНІ ДЕВІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	15
<i>О. В. Гурко</i> РИТОРИЧНЕ ПИТАННЯ ЯК НЕПРЯМИЙ ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ СТВЕРДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	28
<i>О. І. Демченко, Я. І. Рибалка</i> ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ У ЛІТЕРАТУРІ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ГЛАЗОВОГО)	38
<i>К. А. Карасьова</i> ДО ПИТАННЯ ПРО МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ	50
<i>С. С. Миронюк</i> ЕВРИСЕМАНТИ В МОВІ СУЧАСНИХ ІНТЕРНЕТ-ЗМІ	63
<i>І. С. Попова</i> ПРО ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В СИНТАКСИСІ	76
<i>Л. В. Савченко</i> РОЛЬ ТРАДИЦІЙНО-ОБРЯДОВОГО ЕТНОКОДУ У ФОРМУВАННІ ФРАЗЕОСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	85

<i>К. В. Тараненко</i>	
ПРАГМАТИЧНИЙ УПЛИВ НА АДРЕСАТА ЗАСОБАМИ АНТОНІМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	97

<i>Т. В. Шевченко</i>	
ДЕТЕРМІНАНТНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ ЯК НОСІЇ ОКРЕМИХ ПРОПОЗИЦІЙ.....	111

<i>Ю. О. Шепель</i>	
ТЕКСТ І ДИСКУРС : ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЙ.....	120

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

<i>А. А. Ільяшевич, Н. С. Голікова</i>	
ІЗОТОПІЯ ТЕКСТУ ТА МОВНИЙ ПОРТРЕТ ЯК ОДНА З ФОРМ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»	130

<i>В. В. Корольова</i>	
ЕПІГРАФ ЯК ЗАСІБ АВТОРСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ДРАМАТУРГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.	141

<i>І. С. Лоцинова</i>	
ОКАЗІОНАЛЬНА НОМІНАЦІЯ ОСІБ У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ	150

<i>Ю. В. Поляковська</i>	
ЗАМОВЧУВАННЯ І НАТЯК ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НЕПРЯМОЇ ІНФОРМАЦІЇ	164

<i>Н. В. Руколяньська</i>	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА	173

<i>Л. А. Семак</i>	
ФУНКЦІЇ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ СИНОНІМІВ У СУЧАСНІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ	186

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В. В. Зайцева

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ МЕТОНІМІЇ..... 196

УКРАЇНСЬКА МОВА В НАРІЧЧЯХ, ГОВОРАХ, ГОВІРКАХ

О. В. Федіна

РОЛЬ ГОВІРОК У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ..... 211

МОВНИЙ ВСЕСВІТ : ДОСТОЙНИКИ НАШОГО ЧАСУ

І. С. Попова

НА ЧЕСТЬ ЮВІЛЯРА (до 60-річчя від дня народження
А. М. Приходька)..... 223

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

А. М. Поповський

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ГІДРОНІМІЇ ДОНУ..... 229

Відомості про авторів 233

Наукове видання

Український смисл

***Науковий збірник
за редакцією доктора філологічних наук,
професора І. С. Попової***

Українською мовою

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації

КВ № 19877-9677 ПР від 19.03.2013

Оригінал-макет С. С. Миронюк

Коректор С. С. Миронюк

Підп. до друку 18.11.2014 р.

Формат 60х84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,95

Наклад 100 пр. Зам № 380

Видавництво і друкарня «Ліра»

49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десанників, 1

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №188 від 19.09.2000